

AKADEEMIA

10. AASTAKÄIK

1998

NUMBER 4

Postkommunistlik siirdeaeg . . .	Marju Lauristin, Peeter Vihalemm
Kirde-Eesti poliitilisest kultuurist	Eiki Berg, Allan Sikk
Ülestõusmise-pühil poliitilisele ärkamisele!	Jaan Tõnisson
Relativism, võim ja filosoofia	Alasdair MacIntyre
Kas õigustatud tõene uskumus on teadmine? . . .	Edmund L. Gettier
Teadmine	Scott Sturgeon
Luulet	Miguel de Unamuno
Unamunoga	Ilmar Vene
Geographia Iberica	Rafael Machado Santiago
Kurja olendi probleem inkade usundis	Tarmo Kulmar
Jutumärkidest Uue Testamendi tõlkes	Peeter Roosimaa
Iisraeli kibuts	Maret Aronovich
Stalin-stiil	Boris Groys

Kolleegium:

Igor Černov, Tiit Hennoste, Ain Kaalep, Kalle Kasemaa, Madis Kõiv, Jaan Lepajõe, Aino Lukas, Juhan Peegel, Ain Raitviir, Hando Runnel, Peeter Tulviste, Arvo Valton, Kaljo Villako, Richard Villems

Toimetus:

peatoimetaja Ain Kaalep
tegevtoimetaja Indrek Ude
peatoimetaja asetäitja Agu Tani
universalialia Jaan Kangilaski
Inta Soms
humaniora Mart Orav
socialia Jaan Isotamm
naturalia Toomas Kiho
keeletoimetaja Triin Kaalep
korrektor Kristin Sarv
sekretär Tiiu Jõgi

Postiaadress/Postal address:

Postimaja, postkast 80,
EE2400 Tartu, Eesti/Estland/Estonia

Toimetuse aadress:

Ülikooli 21, Tartu, Eesti

Telefonid:

43 13 73, 43 11 17

Fax:

43 13 73

Arveldusarve nr 150123017972 ERA-Pangas

© AKADEEMIA 1998

OÜ GREIF trükkikoda,
Tartu, Kastani 38
Tellimus nr 371.
Trükiarv 2000.

AKADEEMIA

Eesti Kirjanike Liidu kuukiri Tartus

10. AASTAKÄIK 1998 NUMBER 4 (109)

Postkommunistlik siirdeaeg Eestis: Tõlgendusvõimalusi <i>Marju Lauristin, Peeter Vihalemm ..</i>	675
Poliitilisest kultuurist Eesti kirdeperifeerias <i>Eiki Berg, Allan Sikk</i>	702
Ülestõusmise-pühil poliitilisele ärkamisele! <i>Jaan Tõnisson</i>	723
Relativism, võim ja filosoofia <i>Alasdair MacIntyre</i> <i>Tõlkinud Märt Väljataga</i>	728
Kas õigustatud tõene uskumus on teadmine? <i>Edmund L. Gettier</i> <i>Tõlkinud Anto Unt</i>	754
Teadmine <i>Scott Sturgeon</i> <i>Tõlkinud Anto Unt</i>	758
Luulet <i>Miguel de Unamuno</i> <i>Tõlkinud Ain Kaalep</i>	783
Unamunoga <i>Ilmar Vene</i>	789

Geographia Iberica

	<i>Rafael Machado Santiago</i> . 798
	<i>Tõlkinud Ott Kurs</i>
Kurja olendi probleem inkade usundis	
	<i>Tarmo Kulmar</i> 816
Jutumärkidest Uue Testamendi tõlkes	
	<i>Peeter Roosimaa</i> 823
Israeli kibuts — kas põlise unelma teostus?	
	<i>Maret Aronovich</i> 828
<i>Arvustus: Vastupanu ei lakanud iial. Viktor Niitsoo. Vastupanu 1955–1985. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 1997</i>	
	<i>Udo Josia</i> 845
Editorial note. Summaries	848
Stalin-stiil. III	
	<i>Boris Groys</i> 855
	<i>Tõlkinud Kajar Pruul</i>

Akadeemia honorarifondi toetab Eesti Kultuurkapital.

Lk 727, 782, 815, 844: Anneli Ramos Pyderi joonistused

POSTKOMMUNISTLIK SIIRDEAEG EESTIS: TÕLGENDUSVÕIMALUSI

Marju Lauristin, Peeter Vihalemm

1. SIIRE KUI SÜSTEEMNE ÜHISKONDLIK MUUTUS

Siirde ehk transitsiooni all mõeldakse süsteemseid muutusi kogu ühiskonnas, mille tulemuseks on ühiskonnatüübi vahetumine. Mõistel "siirdeaeg" on hinnanguline ja teleoloogiline varjund: on võimalik küsida, kust kuhu siis teel ollakse, arutleda liikumise teede ning kiiruse üle. Siirdeaja, siirdeühiskonna, siirdemaa mõistet tarvitatakse eelkõige nn endiste sotsialismimaade iseloomustamiseks, kuid sama sõna kasutatakse ka Lõuna-Euroopas, Ladina-Ameerikas või Kagu-Aasias viimastel aastakümnetel toimunud kiirest majanduslikust ja poliitilisest arengust kõneldes.

Siirdeaja mõiste on tarvitusele võetud pigem protsessi väljastpoolt (Läänest) jälgivate ekspertide kui osaliste endi poolt. Siirdest rääkimine eeldab teatavat kõrvaltvaataja positsiooni, mis annab võimaluse kujutada arengut teekonnana ning hinnata, kui kaugel sihtpunktist ollakse. Niisiis võime vaadelda siirdeühiskonda kui teatavat mõttelist konstruktsiooni. See konstruktsioon sisaldab arusaamasid erinevatest ühiskonnamudelitest (arenenud post-industriaalne või heaoluühiskond *versus* poolfeodaalne või vara-industriaalne arenguühiskond), poliitilistest režiimidest (totalitaarne-autoritaarne-demokraatlik), majanduse korraldusest (riigikeskne *versus* turumajanduslik). Nõukogude Liidu kokkuvarisemise järel toimuvatest muutustest kõneldes kasutatakse enamasti

võrdlusalusena nn läänelikku demokraatlikku turumajandusühiskonda kui ideaalmudelit seisundist, kuhu peaksid varem või hiljem jõudma kõik siirdeaja edukalt läbinud riigid. Siirdeteekonna edukat läbimist markeerivad teatud väravad või teetähised — sündmused, millel on sümboolne, initsiatsiooniriitustega võrreldav tähendus: vastuvõtt ÜROsse, Euroopa Nõukokku, OECDsse, Euroopa Liitu, NATOsse.

Heaks näiteks siirdeteekonna teleoloogilisest kujutamisest on tuntud USA politoloogi Zbigniew Brzezinski esitatud lineaarne mudel. Tema arvates on postkommunistliku siirdeaja algsuks läbimurre senisest poliitilisest ja majanduslikust süsteemist, siirdeaeg lõpeb stabiilse demokraatliku ühiskonnakorrani jõudmisega. Viimast iseloomustavad küpsete poliitiliste erakondade kujunemine ja demokraatliku poliitilise kultuuri levik; kindel majanduslik kasv ja arenenud ettevõtluskultuur; sõltumatu kohtusüsteem ja arenenud õiguskultuur. Siirdeaega võib Brzezinski järgi jagada kolme perioodi: 1) läbimurre (1–5 aastat); 2) uue poliitilise, majandus- ja õigussüsteemi aluste rajamine (3–10 aastat); 3) demokraatliku ühiskonnakorralduse stabiliseerumine (3–15 või enam aastat). Kogu protsess võtab seega aega vähemalt 10–30 aastat. 1994. a olid Poola ja Tšehhi Vabariik Brzezinski hinnangul jõudmas kolmandasse perioodi; Ungari, Läti, Sloveenia ja Eesti teises siirdeperioodis (Brzezinski 1994: *cit.* Jakubowicz 1995).

Postkommunistlike maade arengu edukuse hindajateks on enamasti eksperdid Lääne poliitilistest (OSCE, Euroopa Nõukogu, Euroopa Komisjon) ja majanduslikest institutsioonidest (IMF, Maailmapank, OECD). Tuginedes demokraatia ja turumajanduse erinevatele indikaatoritele, on üks USA valitsuse välispoliitilisi eksperte Charles Gati (1996 ja 1997) liigitanud 27 postkommunistlikku maad järgmistesse gruppidesse:

7 liidrit: Tšehhi, Poola, Ungari, Sloveenia, Eesti, Läti, Leedu (kokku 69 miljonit elanikku);

12 mahajääjat: Slovakkia, Albaania, Bulgaaria, Rumeenia, Kroatia, Jugoslaavia (Serbia), Bosnia-Hertsegoviina, Makedoonia, Venemaa, Ukraina, Moldaavia, Valgevene (kokku 274 miljonit elanikku);

8 kaotajat: Usbeki, Turkmeenia, Tadžiki, Kasahstan, Kirgiisia, Aserbaidžaan, Gruusia, Armeenia (kokku 71 miljonit elanikku).

Majanduslikud erinevused üksikute postkommunistlike maade vahel on rohkem kui kümnekordsed, ka maade gruppide vahel on need suured. Rahvuslik kogutoodang oli esimeses grupis 1996. a 3936 USD ühe elaniku kohta, keskmine palk 1997. a juulis-augustis 325 USD kuus (Eestis vastavalt 3000 ja 260). Teises grupis olid need arvud 2649 ja 141, kolmandas grupis 626 ja 75 (*Business Central Europe, The Annual 1997/98*). Hiljutine Euroopa Liidu Nõukogu otsus ühinemisläbirääkimiste partnermaade kohta jättis Läti ja Leedu välja liidrite hulgast, kuid moodustas uue, potentsiaalsete liidrite grupi viiest ülejäänud Euroopa Liitu astuda soovivad postkommunistlikust riigist (Läti, Leedu, Bulgaaria, Rumeenia, Slovakkia). Ühlasi tõmbas see otsus veelgi selgema piiri liidrite ja mahajääjate vahele. Ühinemisläbirääkimiste esimesed viis eelistust Tšehhi, Poola, Ungari, Sloveenia, Eesti on selle otsuse järgi jõudnud kujutletavale sihtpunktile kõige lähemale. Euroopa Liidu täisliikme staatuse saavutamisel võib siis vist kõnelda siirdeaja lõppemisest.

2. SIIRDEPROTSESSIDE MITMEMÕÕTMELISUS

Saksa filosoof ja sotsioloog Claus Offe on juhtinud tähelepanu siirde mitmemõõtmelisusele (1996). Oma kolmetasandilise siirdemudeli ehitab ta üles protsesside analüüsile, mis kulgevad samaaegselt, kuid erinevatel tasanditel ja eri kiirusega.

Offe arvates on postkommunistlikes ühiskondades toimuvate muutuste esimeseks, fundamentaalseimaks kihiks identiteedinihe — riikluse, kodakondsuse, geopoliitilise kuuluvuse, rahvuse, territooriumi uuestimääratlemine nii õiguslikus, kultuurilises kui poliitilises mõttes. Selle tulemuseks on uue eneseteadvuse, uue subjektsuse kujunemine, mis on siirdeprotsesside eduka kulgemise põhitingimus.

Teine tasand haarab riiklike institutsioonide ja põhiseadusliku korra loomist. N-ö normaalse arengu korral võtab põhiseadusliku korra kujunemine aega aastakümneid ning selles protsessis osalejad on eelnevalt saavutanud kindla majandusliku ja sotsiaalse

seisundi, mis võimaldab neil põhiseadust luues vaadata tulevikku ja vormistada juba stabiliseerunud pikaajalisi suhteid, sõltumata ise otseselt oma otsuste tagajärgedest. Seevastu siirdeaja põhiseadus peab asendama vana (kommunistliku) ühiskondliku korralduse uuega veel enne, kui tekivad turumajanduslike suhete subjektid ning uued poliitilised erakonnad. See annab võimaluse kujundada põhiseadust hetkehuvidest lähtudes, vormida õigussuhteid soodsamaks või vähem soodsaks osalejatele endile ning seab seetõttu kahtluse alla põhiseadusliku korra legitiimsuse. Sellest raskusest ülesaamiseks on siirdeühiskondades tugev surve tagasipöördumiseks vana põhiseadusliku korra juurde (restitutsioon). Legitiimsuse vähesus, põhiseadusliku korra nõrkus on postkommunistlike riikide ühine häda, mis ei tulene seadusloojate subjektiivsetest omadustest, vaid sotsiaalmajanduslike ja poliitiliste subjektide arenemastusest.

Kolmanda tasandi probleemid on seotud ühiskonna materiaalsete ressursside loomise ja jaotusega, omandireformiga, vaesuse ja rikkusega, majandusliku arengu kindlustamise ja sotsiaalse õigluse põhimõtete rakendamise. Offe peab siirdeühiskondadele iseloomulikuks ümberjaotusmehhanismide puudulikkust ning olukorra teket, kus ühiskond jaguneb vähesteks võitjateks ning suureks hulgaks kaotajateks. Ühiskondlike muutuste edu sõltub lõppkokkuvõttes kaotajate kannatlikkusest, arvab ta. Kannatlikkusele rajatud majandus saab olla edukas vaid siis, kui leitakse mehhanismid, mis kannatlikkust motiveerivad ja vastuolusid pehmendavad. Offe peab sellisteks meetmeteks eelkõige välisabi, sotsiaalset õiglustunnet rahuldavat sotsiaaltoetuste süsteemi ning restitutsioonil põhinevaid ajaloolise õigluse mehhanisme.

See mudel ei pea siirdeaja kulgu mõõtes silmas niivõrd väli-seid tähiseid, kui just ühiskonna küpsemist omaenda probleemide mõistmisel ja lahendamisel, ühiskonnas saavutatud uut kultuurilist ja poliitilist identiteeti, õiguskorra ja valitsemise legitiimsust ning võitjate ja kaotajate vahelise terava konflikti asendumist sotsiaalsete kokkulepetega.

Offe poolt pakutud kolme dimensiooni seast kõige põhilisemat, uue identiteedi kujunemist võib üldistada kui lääneliku tsivilisatsioonikompetentsi teket ehk teisisõnu Ida-Euroopa läänestumist kultuurilises mõttes. Poola sotsioloogi Piotr Sztomp-

ka (1996) käsitluses on läänestumine mõistetav vabanemisena sovetlikust elukorraldusest ning sideme taastamine ajalooliselt omaste (Lääne-)Euroopa poliitilise ja majandusliku elu vormidega ning kultuurinormidega. Ta kirjutab: "Aasta 1989 ei olnud üksnes poliitiline läbimurre autokraatsest üheparteisüsteemist parlamentaarsesse mitmeparteilisse süsteemi, mis on demokraatia ülimalt saavutuseks. See ei olnud ka vaid majanduslik murrang, sotsialistliku plaanimajanduse asendumine põhimõtteliselt vaba kapitalistliku turumajandusega, mida võib pidada kapitalismi taassünniks. See ei piirdunud ka radikaalsete uuendustega institutsionaalses korralduses ega endise ühiskondliku korra resitutsiooniga, "tagasipöördumisega" Euroopasse, Läände või normaalsesse elukorraldusse, ükskõik kuidas seda ka nimetada. Pigem algas siit uue sotsiaalse korra ülesehitamine eri päritolu komponentide veidrast segust. See on põhjalik murrang kultuuris ja tsivilisatsioonis, sügavaimate ümberkujunduste algus ühiskonna kultuurilistes süvstruktuurides ja tsivilisatsioonilises pealiskihis, mille tulemusel ilmneb aeglaselt uus postkommunistlik kultuur ja tsivilisatsioon." (Sztompka 1996: 120.)

Sztompka kõneleb uue tsivilisatsioonikompetentsi kujunemise vajalikkusest umbes samas tähenduses, nagu üks tuntumaid kaas- aegseid sotsiolooge Pierre Bourdieu on tarvitanud *habitus*'e mõistet. *Habitus* on inimese mõttelaad ja käitumismuster teatud majanduslike, kultuuriliste ja poliitiliste jõuväljadega kohanemisel. Kui need väljad muutuvad, on endine *habitus* asjakohatu ja põhjustab ebaadekvaatset käitumist ning identiteedikriisi. Uue *habitus*'e kujunemine on keerukas ja aeganõudev sotsiaalse õppimise ehk resotsialiseerumise protsess (vt Bourdieu 1977). Postkommunistlike ühiskondade üheks põhiprobleemiks peab Sztompka institutsionaalsete ja kultuuriliste muutuste erinevat tempot. Demokraatlike poliitiliste institutsioonide (nt parteid, valimised, parlament, sõltumatu kohus) ning turumajanduslike institutsioonide (nt vabaturg, pangandus, börs) areng Lääne mallide kohaselt toimub suhteliselt kiiresti, samal ajal kui demokraatliku poliitilise kultuuri või ärietika areng ja lääneliku *habitus*'e loomulikuks kujunemine võib kesta aastakümneid.

Raamatus *Return to the Western World* (Lauristin, Vihalemm 1997) vaatlesime siirdeajal Eestis toimunud muutusi analoogili-

selt Sztompka käsitlusega kui ühiskonnas toimuvat tsivilisatsioonilist nihet, mida võib tinglikult nimetada läänestumisprotsessiks.

3. LÄÄNESTUMISE SOTSIoloogiline KÄSITLUS

Läänestumise mõiste ise on erinevalt tõlgendatav sõltuvalt sellest, kas anda sellele sotsioloogiline, kulturooloogiline, ideoloogiline või geopoliitiline sisu. Meie käsitleme läänestumist sotsioloogiliselt, s.o teatavat tüüpi institutsioonide, elulaadi ja kultuuriväärtuste kompleksina, mille kujunemist on võimalik konkreetset vaadelda ja uurida (vt tabel 1). Üldsotsioloogiliselt võib läänelikku tsivilisatsiooni iseloomustada kui modernset ühiskonnatüüpi, mis on üles ehitatud weberiaanlikule ratsionaalsele bürokraatiale ja universaalsele õiguskorrale, valgustuslikele ideedele, kõiki eluvaldkondi läbivatele turumajanduslikele suhetele ning indiviidi autonoomia väärtustamisele ja mille kultuuriajalooliseks taustaks on roomakatoliku kristliku tsivilisatsiooni kujunemine keskaegses Euroopas koos selle hilisema reformatsiooniga ning ekspansiooniga Uude Maailma. Sellisena eristub Lääne tsivilisatsioon Idast eeskätt oma ratsionalismi ja individikesksuse poolest.

Samuel Huntingtoni provokatiivne käsitus tsivilisatsioonide konfliktist kui põhiprobleemist XXI sajandi maailmas (vt Huntington 1993 ja 1996) esitab Ida ja Lääne erinevusi kui igikestva kultuurilise vastasseisu allikat. Huntingtoni ideede viljakus ei seisne meie arvates sugugi mitte konflikti rõhutamises (vrd Vetik 1997), vaid selles, et ta viib arutlused kultuuritegurite ja identiteedi tähtsusest Ida-Euroopas välja ummikust, millesse nad on sattunud rahvussuhete ja natsionalismi probleemide absolutiseerimise tõttu. Huntingtoni pöördumine tsivilisatsiooni kui "avaraima kultuurilise üksuse" poole aitab seletada niisuguste väärtusorientatsioonide, religioosse tausta ja kultuuritraditsioonide rolli tänapäeva maailmas (vt Huntington 1996: 42–43). Tsivilisatsiooni kui hoopis laiema kultuurikonteksti tähendus ajaloos ja poliitikas ei piirdu rahvuskultuuride ja rahvusriikidega. Ida ja Lääs kui konstrueeritud poliitilised ja kultuurilised identiteedid on olulised märksõnad globaalsel tasandil toimuvate protsesside tõlgendamiseks, nende sügavate ajalooliste juurte mõistmiseks, sealhulgas nii Nõukogude impeeriumi kokkuvarisemisest kui ka Euroo-

pa Liidu laienemise kultuurilisest taustast arusaamiseks. Sellest vaatepunktist on nii Visegradi maade kui Balti regiooni käsitlemisel oluliseks aspektiks nende "piiririikide" identiteedi kujunemine mitte niivõrd rahvuslikul tasandil kui laiemal, Ida—Lääne ehk Rooma ja Bütsantsi kultuurilise eristumise pinnal. Rõhutamades tsivilisatsiooni kui makrokultuurilise süsteemi suurt tähtsust kaasaegses maailmas toimuvate protsesside mõistmiseks, on Huntington vahest liiga järgalt sidunud tsivilisatsioonide piirid riigipiiridega, mis annab võimaluse tõlgendada tema kultuurikonflikti mõistet reaalse geopoliitilise konfliktina. Tänapäeva maailmas näeme nende piiride järjest suuremat hägustumist: Jaapan läänestub, uuskommunitaarsed liikumised ja müstilised voolud võivad populaarsust Ameerikas. Kultuurilised Lääs ja Ida kui ühikonnakorralduse alternatiivsed ideaalmudelid ei ühti geograafiliste arusaamadega. Ajaloolises perspektiivis võib küll jälgida nende põhimõtete domineerimist eri laius- ja pikkuskraadidel ning näha, kuidas võimuvõitluses Venemaa ja Saksamaa vahel kujunes Euroopa geopoliitiline jaotus Lääne ja Ida tsivilisatsiooni piirina roomakatoliku ja ortodoksse kristluse alade vahel. Siiski on tsivilisatsioonid ja nende vahelised piirid ennekõike kultuuriline konstrukt, millest kujuneb geopoliitiline reaalsus vaid teatud poliitilistes tingimustes. Seda konstrukti ideologiseerides on Ida ja Lääne käsitlusi kasutatud poliitikute poolt nii koloniaalvallutuste kui külma sõja legitimeerimiseks.

Tabel 1

Läänestumise indikaatorid

Muutused ruumisuhetes (pööre Läände):

- *majanduses* lääneriikide domineerimine väliskaubanduses ja investeringutes;
- *rahvusvahelistes suhetes* liikmeks olek rahvusvahelistes organisatsioonides, kaitsealane koostöö;
- *kultuurisuhetes* lääneriikide domineerimine kultuurivahetuses;
- *meedias* Lääne allikate domineerimine uudistes, meelelahutuses ja reklaamis, satelliittelevisioon, internet;
- *turismis* kasvav turistide vahetus lääneriikidega;

— *hariduses ja teaduses* akadeemiliste nõuete ja kraadide süsteemi ühtlustamine läänemaailmas kehtivatega; osavõtt Lääne koolitus- ja uurimisprogrammidest, üliõpilaste, õppejõudude ja uurijate vahetus lääneriikidega;

— *seadusandluses* õigusriigi põhimõtete rakendamine, ühinemine rahvusvaheliste konventsioonidega; kohanemine Euroopa Liidu seadustega.

Muutused institutsioonide struktuuris ja toimimises:

— *poliitikas* läänelikud poliitilised parteid ja parlamentlikud institutsioonid;

— *halduskorralduses* läänelikud ametiasutused ja avaliku halduse tegevusmallid;

— *majanduses* rahasüsteemi sidumine rahvusvahelise valuutasüsteemiga; panganduse ja väärtpaberituru areng; Lääne kvaliteedistandardite rakendamine, läänelike põhimõtete rakendamine ettevõtluses; ühisettevõtted ja rahvusvaheliste korporatsioonide sissetung;

— *sotsiaalsfääris* sotsiaalkindlustuse läänelikud mudelid;

— *meedias* ajakirjanduse liberaliseerumine ja kommertsialiseerumine;

— *kodanikuühiskonnas* vabatahtlike kodanikuühenduste ja heategevuse areng

Muutused tehnoloogias: Läänest pärinev sisseseade ja tehnoloogia, telekommunikatsioonid ja arvutivõrgud, tarkvara jms.

Muutused demograafilises käitumises ja perekonnas: hilisemaks nihutatud abiellumine ja esimese lapse sünd, vabaabielud, perekondade nukleariseerumine.

Muutused väärtustes: individualismi ja hedonismi kasv.

Muutused sümbolilises keskkonnas ja kommunikatsioonis: massikultuuri sümbolid, reklaam, tarbijalikkus, postmodernistlik kultuur, interaktiivne meediakultuur.

Muutused keelekasutuses: inglise keel kui *lingua franca*.

Muutused tarbimises: läänelik mood, tooted ja kaubamärgid, krediitkaartide kasutamine, läänelikud prestiižtarbimise mallid.

Muutused elulaadis: kultuuriaktiivsuse vähenemine, suurem ajakulu rahateenimisele, autodele, hasartmängudele, reisimisele, meelelahutusele.

Muutused käitumismallides: suurem tähelepanu isiklikule edule, välimusele, eneseväljendusele ja käitumismaneeridele, suurem avatus ja esinemisjulgus, käitumismallide mitmekesisus.

4. SIIRE KUI MÜÜTILINE TEEKOND IDAST LÄÄNDE

Geograafilises mõttes pole tulevaste Euroopa Liidu liikmetena aktsepteeritud postkommunistlikud maad kunagi asunud väljaspool Euroopat. Miks siis on Euroopa Liidu positiivne otsus sümboolseks kinnituseks ühe piiri ületamisest? See piir on Ida—Lääne piir kui kahe ideoloogiliselt vastanduva maailma eraldusjoon, mis külma sõja ajal jagas Euroopa kaheks vastandlikuks osaks mitte geograafiliselt (siis oluksid Eesti ja Soome mõlemad ida pool eraldusjoont), vaid poliitiliselt, ideoloogiliselt ja psühholoogiliselt. Poliitiline Lääs tähendas “Vaba Maailma”, mille sünonüümideks said turumajandus, läänelik demokraatia, sõna- ja mõttevabadus. Poliitiline Ida oli seevastu “orjastatud rahvaste”, “Kremlis imperiumi”, riikliku plaanimajanduse ja totaalse ideoloogilise kontrolli võrdkuju. Külma sõja mõjul sai valdavaks dualistlik arusaam maailmast, mis samastas Ida ja Lääne sotsiaalsühholoogilise “meie” ja “nemad” vastandusega, religioosse hea ja kurja võitlusega, ideoloogilise opositsiooniga kapitalism—kommunism ning militaarse vastasseisuga NATO ja Varssavi pakti vahel. Kujuteldava, kuid reaalsete sõdurite poolt kiivalt valvatava raudse eesriide kõige ilmekamaks kehastuseks sai Berliini müür. See ei kujunenud mitte üksnes piiriks tegelikult eksisteerivate riikide ja poliitiliste blokkide vahel, vaid ka hea ja kurja, vabaduse ja orjuse, pimeduse ja valguse sümboolseks eraldajaks inimeste teadvuses.

Seda piiri tajuti kummalgi pool erinevalt. Piir oli astümmeetriline: peaaegu täiesti läbipaistmatu Lääne poolt (valgusest hämarusse) vaadates ning hoopis läbinähtavam Idast Läände suunatud pilkudele. Idas elavad inimesed, eriti need, kes piirile lähemal ja Lääne maailmaga varem tihedas kokkupuutes, suutsid suurel määral kursis olla Läänes toimuvaga. Samal ajal jäi Idas toimuv Lääne jaoks pimedusse, müstiliseks ja arusaamatuks isegi ekspertidele. Orjastatud rahvaste jaoks seiskus nende endi kujundatud ajalugu, teadvuses püsis mälestus vabadusest kui märk kunagisest

ühitektuuluvusest piiritaguse maailmaga. Teisel pool kahe maailma piiri kulges ajalooline aeg omasoodu, kujundades üha suureneva kiirusega ühist sõjajärgset Euroopat, ühist Lääne kultuurimälu, milles ei olnud kohta raudse eesriide taha kadunutele. Valdav meie-nemad määratlus pärastsõja Euro-Ameerikas põhines ideoloogilistel ja poliitilistel eraldusjoontel. Need asendasid Õhtumaa kui kristliku tsivilisatsiooni kultuurilise mõiste Lääne maailma ideologiseeritud mõistega, mis tähistas vabas demokraatlikus turumajanduslikus ühiskonnas elavate kristlaste poliitilist identiteeti.

Siinkohal tuleks siiski viidata Ida—Lääne eraldusjoone hoopis kaugemale kultuurilisele päritolule. Üks kaasaja huvitavamaid kultuurianalüütikuid Stuart Hall on põhjalikult uurinud diskursuse Lääs *versus* muu maailm (Orient, barbarid) kujunemist (*the West and the Rest*) ning seostab selle algust suurte maadeavastuste ajaga, mil paganatele omistati kõik "nende" omadused, mis olid peegelpildiks valge eurooplase ideaalsele "meie"-konstruktsioonile (Hall 1996). Lääs kui tehniliselt ja majanduslikult kaugemale jõudnud kristliku maailma sünonüüm kinnistus XIX–XX sajandil nn tuum-Euroopale (Prantsusmaa, Saksamaa, Inglismaa, Madalmaad, Itaalia, Hispaania) ning Uuele Maailmale, mis oli loodud ideaal-Euroopana valgete protestantlike väljarändajate mõttemallide kohaselt. Ida-Euroopa on Halli arvates olnud alati Lääne-Euroopa seisukohalt Läänele vastandatav kui barbaarne Euroopasisene "teine" (Hall 1996: 189).

Pärast Jaltat nihkus piir Lääne ja Ida vahel Euroopas veelgi enam Läände. Vaadeldes Euroopa uusaega, märkab Rootsia sotsioloog Göran Therborn raudse eesriide paiknemist peaaegu täpselt sealsamas, kust IX sajandil läks Karl Suure impeeriumi piir. "Lääne-Euroopa nihkus Läände, muutes Berliini ja Viini perifeeriaks ning idastades Preisimaa ja osa Habsburgide kroonile kuulunud alasid. Ida-Euroopa muutus veelgi idapärasemaks tugeva Vene mõju tõttu, eriti arvesse võttes revolutsioonijärgse Nõukogude pealinna siirdamist Petrogradist Moskvasse." (Therborn, 1995: 184.) Soomet ja Kreekat, mis asuvad Ida—Lääne piiril, ning Austriat ja Tšehhit, mis kuuluvad küll pigem Läände, peab Therborn "ajaloo ebaselgeteks juhtumiteks", mis teistsuguste sisepoliitiliste lahendite ja välispoliitiliste survete korral olek-

sid võinud osutada raudeesriide vastaspoolel asuvaks (Therborn 1995: 188).

Siire on seega tõlgendatav kui Nõukogude Liidu poolt allutatud rahvaste (tagasi)tee Idast Läände, mille alguspunkt on sümboolselt määratletud Berliini müüri varisemisega aastal 1989 ja lõpp-punkt vastuvõtuga Euroopa Liitu. Euroopa Liit on seega endistele idabloki maadele midagi hoopis enamat kui vaid majandusliku heaolu, turgude jagamise või sõjalise julgeoleku saavutamine. See on müütiline taassünd idapiiritagusest olematusest, peaaegu et allmaailma hämarusest, kurjuse impeeriumist. Euroopa Liidu hümn ja lipu samastamine taevase rõõmuga, sisseastumisprotse- duuride astmelisus analoogiliselt liikumisega läbi taeva eeskoja meenutab kristlik-mütoloogilist ruumikonstruktsiooni. "Tagasi- tulek Läände" on mõjus metafoor, mis ühelt poolt tähistab Läänes olijatele domineerivat ja eelistatud positsiooni Ida suhtes, teiselt poolt aga annab lootust vabanemiseks aastakümneid kogunenud ahistatusest ja alaväärsusest ning on seetõttu väga tugevaks moti- vatsiooniallikaks.

Kirjutustes, mis käsitlevad Ida-Euroopa rahvaste arengut pä- rast aastat 1989, on külma sõja ajal sündinud müütide mõju tuge- vasti tunda. Piir ei ole Lääne poolt vaadates veel kuhugi kadunud. Nagu tunnistavad äsja ilmunud mahuka Ida-Euroopa ajaloo auto- rid, "ei ole Lääne hoiakud "nende kaugete maade suhtes, millest nii vähe teatakse," sugugi palju muutunud 1938. ja 1945. aasta- ga võrreldes. Formaalselt Jalta kokkulepped enam ei kehti, kuid praktikas võtab nendest lahtiuitlemine veel palju aega." (Bideleux, Jeffries 1998: 640.) Euroopa Liidu itta laienemise protsessi võib niisiis meie poolt vaadates tõlgendada sümbolse piiriületami- sena, Läänest vaadates aga külma sõja ajal tekkinud Ida-Lääne ideoloogilise ja kultuurilise piiri dekonstruktsioonina.

5. EESTI SIIRDEAJA PERIODISEERING

Käsitledes Eesti tunnustamist Euroopa Liidu võimaliku liikme- na olulise tähisena mõttelisel teekonnal Idast Läände, saame viimase aastakümne arenguid periodiseerida, ühendades siirde- protsesside kolmeastmelise mudeli erinevate dimensioonide eris- tamisega muutustes.

Üleminekuaja algust Eestis on kerge määratleda, üksmeelselt peetakse selleks fosforiidisõja algust, kui pärast aastakümneid kestnud tardumust "ajalugu läks liikvele" (Taagepera 1993: 111).

Aastatel 1987–1998 Eestis toimunud muutused võib liigitada kolme perioodi ja nendes veel omakorda välja tuua alaperioode, sest areng on olnud väga kiire.

Esimene periood, poliitiline läbimurre (1987–1991):

veebuarist 1987 maini 1988: ärkamine, poliitilise avalikkuse taassünd;

juunist 1988 detsembrini 1989: rahvuslike jõudude konsolideerumine, massiliikumiste kõrgpunkt;

jaanuarist 1990 augustini 1991: institutsionaliseeritud võitlus iseseisvumise taastamise eest.

Teine periood, Eesti riigi aluste rajamine ja radikaalsed majandusreformid (1991–1994):

augustist 1991 septembrini 1992: uue põhiseadusliku korra rajamine;

oktoobrist 1992 augustini 1994: radikaalsed poliitilised ja majanduslikud reformid.

Kolmas periood, majanduslik ja kultuuriline stabiliseerumine (1994–1998).

Esimese perioodi kohta on ilmunud mitmeid ülevaateid ja analüüse niihästi kodumaal (vt nt *Eestimaa...* 1989; Ahlander 1993; *Kaks otsustavat...* 1996; Laar, Ott, Endre 1996; Raitviir 1996; Vahtre 1996) kui ka välismaal (vt nt Made 1988 ja 1989; Ignats 1989; Küng 1989; Lauristin, Vihalemm, Ruutsoo 1989; Clemens 1991; *Toward...* 1991; Butenschön 1992; Gerner, Hedlund 1993; Lieven 1993; Taagepera 1993). Teise ja kolmanda perioodi kohta on seni ilmunud tunduvalt vähem käsitlusi ja sagedamini välismaal kui Eestis (vt Lieven 1993; *Murrangulised...* 1994; Arter 1995 ja 1996; *Economic...* 1995; *Estonia...* 1996; Linz, Stepan 1996; Norgaard 1996; Raitviir 1996; Henderson, Robinson 1997; Raun 1997a ja 1997b). Seetõttu pöörame käesolevas artiklis erilist tähelepanu arengule pärast taasiseseisvumist. Ühtlasi anname ülevaate hinnangutest üleminekuaja muutustele avaliku arvamuse uuringute põhjal, võrreldes Eestis antud hinnanguid teiste postkommunistlike maadega, eelkõige Läti ja Leeduga.

I periood: poliitiline läbimurre (1987–1991)

Veebruarist 1987 maini 1988: ärkamine

Domineeriv protsess: poliitilise avalikkuse taasünd Eestis.

Sisu: esimesed organiseeritud protestiliikumised; opositsioonilise avaliku arvamuse kujunemine; ajaloolise tõe taastamise nõuded; rahvuslike eesmärkide formuleerimine.

Peamised sündmused: fosforiidisõda; esimesed avalikud massimeeleavaldused Nõukogude okupatsiooni vastu; nõudmised tunnustada Tartu rahu ja avalikustada ning tühistada Molotovi—Ribbentropi pakti salaprotokollid; nelja mehe ettepanek Eesti täielikuks isemajandamiseks; Tartu rahu aastapäeva ja Eesti Vabariigi aastapäeva esimene sõjajärgne avalik tähistamine; loominguiliste liitude ühispleenum; üleskutse Rahvarinde moodustamiseks; sinimustvalge lipu esimene avalik taaskasutamine.

Offe klassifikatsiooni kasutades on selle perioodi sündmuste põhiline tähendus Eesti territoriaalse identiteedi taasavastamises (võtmesõnad: Tartu rahu, MRP), mis seostus Eesti kui eestlaste kodukoha ja loodusliku keskkonna väärtustamisega ning selge avaliku piiritõmbamisega nende vahele, kelle jaoks Eesti on ajalooline kodu (eeskätt eestlased ja põlisvenelased) ja kes tulid siia pärast sõda (võtmesõna: migrant). Loomeliitude ühispleenumil aprillis 1988 esitatud küsimused “Kes me oleme, kust me tuleme, kuhu läheme?” ning “Kui võim on rahva käes, kelle käes ta siis on?” iseloomustavad seda perioodi kui ajaloolise ning poliitilise eneseteadvustamise aega.

Kogu perioodile on omane lubatu piiride järkjärguline laiendumine, ehkki võrreldes järgmise perioodi plahvatusliku arenguga on see veel küllaltki aeglane. Avalik protest oli veel ettevaatlik ja piirdus teatud teemade ja valdkondadega (MRP, keskkonnakaitse). Kuigi ajaloost räägiti ja kirjutati üha rohkem ja üha julgemalt, säilisid teatavad tabuteemad ning käibisid ametlikud versioonid. Ehkki paljud märgid viitasid muutuste ajajärgu saabumisele, püsis Nõukogude võim impeeriumi sõjalisele jõule toetudes ja miski ei ennustanud selle peatset täielikku kokkuvarisemist.

Juunist 1988 detsembrini 1989: "laulev revolutsioon"

Domineeriv protsess: poliitiliste nõudmiste radikaliseerumine — ajaloolise tõe, rahvusliku mälu ja rahvuslike sümbolite taastamiselt perioodi alguses kuni Eesti täieliku poliitilise ja majandusliku iseseisvuse taotlemiseni perioodi lõpuks.

Sisu: vabaduse piiride laienemine Nõukogude Liidus toimuvate üldiste muutuste raamistikus; poliitilise aktiivsuse kiire tõus; Balti küsimuse muutmine rahvusvaheliseks probleemiks; Eesti rahvusliku liikumise jagunemine kaheks tiivaks — reformistlikuks Rahvarindeks ja radikaalseks Eesti kodanike liikumiseks; iseseisvusaegsete kodanikuühenduste tegevuse taastamine ja uute ühenduste teke; Moskva-meelsete muulaste poliitiline aktiviseerumine.

Peamised sündmused: poliitilised koosolekud, massimeeleavaldused ja toetusallkirjade korjamised kogu Eestis; EKP ja ENSV konservatiivse juhtkonna asendamine reformikommunistidega; suveräänsusdeklaratsiooni vastuvõtmine ENSV Ülemnõukogus, Rahvarinde võit NSVL Rahvasaadikute Kongressi valimistel; Balti kett kui suurim poliitiline massimeeleavaldus Ida-Euroopas; Eesti Vabariigi kodanike registreerimine ja Eesti kodanike komiteede moodustamine; poliitilised streigid Moskva-meelsete venelaste hulgas; Molotovi—Ribbentropi pakti salaprotokollide ametlik tühistamine NSVL Rahvasaadikute Kongressi poolt.

Sümbolilise keskkonna muutumine: rahvusvärvide ja rahvuslipu ametlik kasutuselevõtmine; Vabadussõja monumentide ja teiste iseseisvusaegsete mälestusmärkide taastamine; lippude sõda — NSVL ja ENSV sümbolika kasutamine Moskva-meelsete jõudude poolt; jõulu- ja lihavõttepühade, Eesti Vabariigi aastapäeva ja võidupüha ametlik ja avalik taastühhistamine; iseseisvusaegsete tänava-, ajalehe- jm nimede taastamine.

Ühise jõu ja Nõukogude süsteemi nõrkuse tunnetamine andis inimestele enesekindlust ka oma vaadete üha selgemaks avalikuks väljendamiseks. Üha vähem räägiti suveräänsusest ja üha enam iseseisvusest. Poliitiliste nõudmiste radikaliseerumist 1989. a teisel poolel näitavad selgelt tabelis 2 toodud avaliku arvamuse uurimise tulemused Eesti soovitava tuleviku kohta.

Tabel 2

Millisena te sooviksite näha Eesti tulevikku?

Kas Eestist peaks saama...	IV 1989	IX 1989	I 1990	III 1990	V 1990
Eestlased					
...liiduvabariik praeguse föderatsiooni koosseisus	2	2	0	1	0
...laialdaste õigustega vabariik uuenenud NSV Liidus	39	31	15	9	1
...iseseisev riik väljaspool NSVLi	56	64	81	87	96
Ei tea, ei oska öelda	3	3	2	2	3
Mitte-eestlased					
...liiduvabariik praeguse föderatsiooni koosseisus	54	37	20	24	21
...laialdaste õigustega vabariik uuenenud NSV Liidus	25	47	52	45	46
...iseseisev riik väljaspool NSVLi	5	9	17	21	26
Ei tea, ei oska öelda	14	7	9	8	7

Allikas: EMOR

Eesti arengule iseloomulik lõhe radikaalse ja reformistliku suuna vahel rahvuslikus liikumises ei väljendunud üksnes taktikaliste seisukohtade erinevuses, kuidas iseseisvust saavutada, vaid põhines sügavamal identiteetide konfliktil ja erinevatel arusaamadatel poliitilise võimu legitiimsuse allikatest. Eesti kodanike komiteede radikaalne restitutsionism nägi legitiimsuse ainsa allikana riikluse õiguslikku järjepidevust ning sellest lähtudes omistas keskse tähenduse sünnijärgse kodakondsuse institutsioonile. Rahvuslik identiteet rekonstitueeriti Eesti rahvusriigi ja Eesti kodanikkonna kaudu. Rahvusliku identiteedi rekonstruktsioon toimus ajateljel toimiva sümboolse ühendusena. Rahvarinne seevastu konstrueeris uue poliitilise identiteedi ruumiteljel, "siin ja praegu" ühtsesse ketti ühendatud käte sümboolika kaudu. Kuulu-

mine sellesse ringi ei nõudnud täiendavaid ajaloolisi tõendusi, see sündis iga osavõtja vaba tahte tulemusena kohapeal. Sellisena oli Rahvarinde kaudu kujundatav rahvuslik identiteet avatum muu-
lastele, enam seotud kodanikeühiskonna kui riikluse ideedega.

Mõlemad liikumised kokku haarasid oma tippajal kaasa eesti rahva valdava enamuse (et kumbki ei esitanud oma liikmetele eksklusiivse kuuluvuse tingimust, võis kattuda isegi enam kui pool kummagi üritustes osalejaist). Nendega ühinemise motiivides oli mõlema puhul määravaks eestlaste üksmeelne tahe Eesti omariikluse taastamiseks. Erinev oli aga selle tahte väljendamiseks kasutatud diskursus (argumentatsiooni ja võtmeväärtuste sõnastus). Rahvarinde retoorikas domineerisid universaalsed väärtused: vabadus ja solidaarsus ("Meie ja teie vabaduse eest!"), ent Eesti kodanike liikumise retoorika oli keskendatud rahvusliku sõltumatuse ning Eesti riigi õigusjärgse kestvuse ümber. See-
ga oli Rahvarinde ideoloogiline diskursus ühelt poolt lähedasem nõukogudeaegsele kõnepruugile, teisalt pärinesid need väärtus-
mõisted Lääne uusaegse tsivilisatsiooni ning õiguskorra aluseks olevatest Prantsuse revolutsiooni loosungitest, mis postuleerisid igale inimesele kuuluvad õigused ja vabadused sõltumatult tema seisuslikust või rahvuslikust sünnipärasest. Radikaalse rahvusliku liikumise võtmesõnad olid Eesti riigi säilimine *de jure*, Nõukogude okupatsiooni mittetunnustamine, dekoloniseerimine. Seda laadi argumentatsioon ei aseta rõhku mitte üksikisikule, vaid rahvusele kui juriidilisele subjektile, riiklusele kui iseväärtusele, toetudes vallutatud riikide ning koloniseeritud rahvaste õigusi kaitsvatele rahvusvahelise õiguse põhimõtetele.

Need erinevad loogikad tähendasid kummagi rahvaliidumise põhimõttelist erimeelsust rahva kui demokraatliku õiguskorra le-
gitiimsust tagava subjekti määratlemisel: Rahvarinde rahvas oli avatud kõigile, kes olid demokraatliku ja iseseisva Eesti riigi poolt ja Nõukogude süsteemi kui isikuvabadusi piirava türannia vastu. Rahvuslikud õigused ja väärtused olid selle loogika järgi osa üld-
inimlikest väärtustest ning riiki ei vaadeldud mitte omaette väärtu-
sena, vaid vahendina isikuväärtuste kaitseks. Kodanike liikumise rahvas oli defineeritud kui Eesti kodanikkond, s.o isiku ja riigi suhte kaudu, ning piiritletud sünnipäraselt kodanikuõigusi omavate isikutega. Seeläbi muutus enne sõda kehtinud riiklus abstraktseks

iseväärtuseks, mis ei sõltunud selle riigi demokraatlikkusest või ebademokraatlikkusest. Rahvana suveräänseid õigusi teostada võivate isikute ring oli suletud, seda sai avada vaid kollektiivselt sama rahvas uue põhiseadusliku otsustuse kaudu. Praktikas tähendas see eksklusiivne määratlus rahva ja rahvuse samastamist¹.

Radikaalse ja reformistliku suuna enam-vähem võrdne kaal ja toetus muutis samahästi kui võimatuks kummagi poole loogika absoluutse võidulepääsu ning soodustas lõppkokkuvõttes demokraatliku, kokkulepetel põhineva poliitilise kultuuri arengut. Radikaalse suuna rahvuskesksus ja reformistliku suuna isikukesksus olid aluseks pingelisele, kohati vägagi konfliktsele poliitilisele dialoogile, mis pikapeale vähendas mõlema poole seisukohtade jääkust ning aitas kaasa positsioonide korrigeerimisele teineteise suhtes.

Jaanuarist 1990 augustini 1991: teel iseseisvusele

Domineeriv protsess: institutsionaliseeritud struktuuride (Eesti Vabariigi Ülemnõukogu, Eesti Kongress) tegevus Eesti iseseisvuse taastamise ja rahvusvahelise tunnustuse saavutamiseks.

Sisu: iseseisvusmeelsete jõudude võimuletulek; poliitiliste, majanduslike ja õiguslike reformide algus; uute erakondade moodustumine; poliitiline konkurents Ülemnõukogu ja Eesti Kongressi toetajate vahel; iseseisvuse taastamine konkureerivate rahvuslike jõudude kompromissotsuse alusel.

¹Rahva (*demos*'e) etniliselt inklusiivne või eksklusiivne määratlumine on Juan Linzi ja Alfred Stepani (1996) demokraatlike transformatsioonide teooria üks võtmeküsimusi. Paljurahvuselise elanikkonna puhul tekib suveräänseid õigusi omava rahva etniliselt eksklusiivsel määratlemisel paratamatult konflikt universaalsete demokraatlike isikuvabaduste ning rahvusliku enesemääratlemise vahel. Linz ja Stepan, nagu ka paljud teised Ida-Euroopa arengute analüütikud, kasutavad selliste riikide puhul, kus rahvas samastatakse etnilise enamusega, etnodemokraatia mõistet. Oma raamatus, kus võrreldakse Lõuna-Euroopa, Ladina-Ameerika ja Ida-Euroopa arengut demokraatia seisukohast, käsitavad nad Eestit ja Lätit etnodemokraatia mudeljuhuna (vt Linz, Stepan 1996).

Peamised sündmused: Eesti Kongressi valimised ja esimene istung; Ülemnõukogu valimised ja Rahvarinde valitsuse moodustamine; üleminekuperioodi väljakuulutamise Eesti iseseisvuse taastamiseks; Eesti Vabariigi nime, vapi ja lipu taastamine; Moskva-meelsete jõudude rünnak Toompeale; rahvusvaheline toetus Balti riikide iseseisvusele CSCE tippkohtumise ajal Pariisis; verised sündmused Vilniuses ja Riias; iseseisvust toetav referendum, Gorbatšovi-vastase riigipöörde katse Moskvast; Eesti taasiseseisvumisotsuse vastuvõtmine rahvuslike jõudude kokkuleppel ning Eesti taastunud iseseisvuse rahvusvaheline tunnustamine.

Eesti Kongressi valimisi on vaadeldud iseseisvusliikumise ühe kõrghetkena (vt Laar, Ott, Endre 1996: 649). Kongressi ideed on nimetatud "ühaks kõige innovaatilisemaks strateegiaks rahvuslike jõudude mobiliseerimisel Nõukogude Liidus" (Furtado, Hechter 1992: 195). See, et jaanuaris 1990 pärast pikka sisemist diskussiooni otsustas ka Rahvarinne oma kandidaatidega valimistel osaleda, aitas kaasa üldrahvalikule osavõtule valimistest ning hoidis ära Eesti iseseisvusliikumise kahe suuna vahelise konflikti fataalse kinnistumise.

Nädal aega pärast Eesti Kongressi esimest istungit toimunud Ülemnõukogu valimistel sai Rahvarinne enamuse, kuid siingi oli tegu kahe suuna põimumisega. Kahe esinduskogu liikmeskonna osaline kattumine valmistas pinda konstruktiivseks dialoogiks ja tasakaalustatuseks taasiseseisvumisteede valikul. Selle esimeseks oluliseks tulemuseks võib pidada sõnastuselt väga lähedaste dokumentide vastuvõtmist Eesti Kongressi ja Ülemnõukogu poolt märtsis 1990, millega kuulutati välja poliitiline üleminekuperiood ja ajutine valitsemiskord kuni iseseisva Eesti põhiseadusliku valitsuse ametisseastumiseni.

Taasiseseisvumist ette valmistades võttis Ülemnõukogu vastu mitu olulist seadust, millest kõige tähtsamaks võib pidada omandireformi aluste seadust. On tähelepanuväärne, et omandireformi restitutsionistlikule loogikale rajatud otsuse väljatöötamisel Ülemnõukogu omandireformi komisjonis osalesid nii Ülemnõukogus esindatud Eesti Kongressi liikmed, Rahvarinde saadikud kui ka reformikommunistide esindajad. See kajastas tolle hetke ühiskondlikku konsensust endiste omanike ja nende järeltulijate

omandiõiguse taastamise küsimuses. Muidugi oli sellelgi otsusel vastuseisjaid, restitutsioonisuuna majanduslikku ja sotsiaalset otstarbekust on hiljemgi kahtluse alla seatud. Siiski tundub, et tol hetkel ei olnud teistsugune lahendus mõeldav kasvõi sellegi tõttu, et Ülemnõukogu oli asunud riikliku iseseisvuse taastamise loogika suhtes samale seisukohale kui Eesti Kongress. Oli pääsenud maksvusele Eesti riikluse õigusjärgsust rõhutav kontseptsioon. Sellest lähtudes oli ajaloolise järjepidevuse taastamine ka omandisuhetes ainuvõimalik ja ajalooliselt põhjendatud lahendus. Liiatigi tundus omandireformi restitutsionistlik loogika enamikule saadikutest ka sotsiaalselt ja ajalooliselt õiglase lahendusena, arvestades oma maast ja varast ilmajäetute suurt osakaalu eesti rahva hulgas. Õiglustunde olulisust restitutsionismi legitimeerimisel Ida-Euroopas on põhjalikult käsitlenud Claus Offe (1996). Selle loogika rakendamisest tulenenud uued sotsiaalsed vastuolud, mis tõid hiljem omakorda kaasa sotsiaalse ebaõigluse tunnetamise teiste ühiskonnaliikmete suhtes, ei olnud 1991. a veel nähtavad ega saanud avaliku arvamuse kaalukeelt nihutada.

Rahvusvaheline avalik arvamus ja välisriikide toetus pöördusid pärast Vilniuse ja Riia veriseid sündmusi Baltimaade iseseisvuse aktiivsele toetamisele. Iseseisvusreferendum andis selleks veelgi argumente juurde. Ehkki referendum näitas, et olukord oli küps Eesti väljamurdmiseks Nõukogude Liidust ja omariikluse taastamiseks ka Rahvarinde iseseisvumisloogika alusel, ei olnud Lääne juhtivad poliitilised jõud valmis sellist lahendust toetama, kartes selle nakatavat eeskuju ehk nn dominoefekti. Ohtlikuks ei peetud üksnes Nõukogude Liidu totaalset lagunemist enam kui kümneks enesemääramist nõudvaks rahvusriigiks — Nõukogude Liidu lagunemisest kardeti ka innustust neile rahvastele, kes rahvusvähemustena teiste suurriikide koosseisus (Hispaania, Suurbritannia, Prantsusmaa) olid võitlemas oma enesemääramise õiguse eest. Sümptoomaatiline oli näiteks Kataloonia ja Walesi rahvuslaste huvi Rahvarinde kogemuste vastu. Seetõttu sobis Lääneriikidele paremini õigusjärgsusel põhinev arengustsenarium, mis rõhutas Balti riikide erandlikku õigusstaatust ja välistas selle eeskuju sobivuse teistele rahvastele. Lääneriikide toetuse võitmine oli otsustav argument restitutsionismi loogika võidulepääsuks ka Eesti sisepoliitilises diskussioonis. Sellega soosis

Lääne autoriteet just sedasama etnodemokraatlikku alternatiivi, mida Lääne eksperdid hiljem nii valjuhäälselt kritiseerisid.

Selleks et leida viise rahvusvahelise surve tugevdamiseks, mõeldi korraldada kõrgetasemeline rahvusvaheline konverents Balti küsimuses, mis oleks ette valmistanud samme okupeeritud Balti riikide iseseisvuse tunnustamiseks ÜRO ja CSCE poolt. Arvestades negatiivset kogemust, mille said Balti välisministrid 1990. a sügisel Pariisis CSCE riikide tippkohtumisel, tundus tee iseseisvusele 1991. a suvel veel pikk ja keeruline. Seetõttu oli riigipöördekatse Moskvas augustis 1991 Balti riikidele nagu *deus ex machina*, mille täiel määral ärakasutamiseks olid eeldused juba loodud. Ülemnõukogu poolt vastuvõetud taasiseseisvumise otsus kui rahvusliku ühtsuse dokument andis aluse järgnevatele kokkulepetele Eesti riikluse ülesehitamisel, arengu põhisuuna stabiilsusele kõigist konkreetsetest erimeelsustest hoolimata (vt *Kaks otsustavat...* 1996).

II periood: Eesti riigi aluste rajamine ja radikaalsed reformid (1991–1994)

Augustist 1991 septembrini 1992: uue põhiseaduse loomine

Domineeriv protsess: üleminek uuele põhiseaduslikule korrale; juriidiline ja rahanduslik lahkulöömine Nõukogude süsteemist.

Sisu: diplomaatiliste suhete ja rahvusvaheliste sidemete sisseseadmine; õigusliku ja majandusliku reformi algus; jätkuv hüperinflatsioon ja majanduskriis; hindade vabakslaskmine; sotsiaalse depressiooni esimene laine; privatiseerimise algus; konflikt erinevate poliitiliste jõudude vahel Eestis elavate venelaste staatuse küsimuses; piirirežiimi sisseseadmine Venemaaga; ajakirjanduse poliitiline iseseisvumine; ettevalmistused esimesteks vabadeks mitmeparteilisteks valimisteks.

Peamised sündmused: esimene iseseisvusaegne valitsuskriis ja valitsuse vahetus; 1938. a kodakondsuseaduse taaskandamine; põhiseaduse referendum; rahareform; parlamendi ja presidendivalimised.

Poliitiline kriis Moskvast pärast augustiputši võimaldas Baltimaadel kiiresti Nõukogude Liidust lahku lüüa ja iseseisvate riikide hulka astuda. Juba esimese nädala jooksul pärast iseseisvust otsust (21.–27. august 1991) tunnustas Eesti iseseisvust 28 riiki. 17. septembriks, mil Eesti võeti vastu ÜROsse, oli nende arv tõusnud 86-ni.

Igatsetud siht oli saavutatud ning Eesti iseseisvust rahvusvaheliselt tunnustatud. Nüüd tuli hakata oma riiki üles ehitama. Anatol Lieven, üks paremaid Baltimaade siirdeaja asjatundjaid Läänes, kirjeldab Eesti, Läti ja Leedu stardipositsiooni järgnevalt: “Võrreldes Ida-Euroopa maadega olid Nõukogude Liitu kuulunud Balti riigid palju ebasoodsamas olukorras [---] Ida-Euroopa satelliitidel olid olemas vähemalt formaalsed iseseisva riikluse atribuudid, [---] ent Balti riikidel ei olnud oma raha, kaitsejõudusid, piirivalvet, diplomaatilisi esindusi, pankasid, raudteed, lennuliine ja isegi mitte oma turismibüroosid” (Lieven 1993: 316). Enne reaalselt omariiklust ei olnud kõigi nende igapäevaste iseseisvuse atribuutide puudumine nii oluline suure sihi enda saavutamiseks võrreldes. Nüüd tuli viivitamatult ja ühekorraga asuda paljude puuduvate asjade loomisele. Esmasemaks ülesandeks oli iseseisva riigi põhiseadusliku korra ja rahandussüsteemi kujundamine.

Põhiseaduse Assamblee lükkas tagasi ettepaneku taaskehtendada sõjajärgne põhiseadus, mis oleks tähendanud autoritaarse presidendivõimu taastamist. Referendumil vastuvõetud uus põhiseadus oli süntees Eesti esimesest, demokraatlikust ja parlamentaarsest 1920. a põhiseadusest ja sõjajärgse Lääne-Saksamaa konstitutsioonilistest põhimõtetest. Selleks et luua kaasaegset põhiseadust, tegi Assamblee koostööd Euroopa Nõukogu ekspertidega.

Sügis ja talv 1991 olid majanduslikult väga rasked. Detsembrist 1990 detsembrini 1991 tõusis elukalliduse indeks 300% (*World Bank*. 1993: 5). Selle pehmendamiseks loodi mitmesuguseid kompensatsioone ja toetusi. Rubla hüperinflatsioonist tingitud kaubapuuduse leevendamiseks kehtestati keeruline ja järjest laienev talongisüsteem. Ainsaks väljapääsuks majanduslikust segadusest sai olla võimalikult kiire oma raha kehtestamine, mis oleks tugev, stabiilne, täielikult konverteeritav ja Eestis ainsana kehtiv. Nendest põhimõtetest lähtuvat rahareformi võib pidada

üheks kõige olulisemaks, julgemaks ning õnnestunumaks reformiks taasiseseisvunud Eestis.

Sügiseks 1992 suudeti luua ka teised riikluse välised atribuudid: piirivalve, toll ja viisarežiim, kodakondsus ja passid, välisesindused ning kuulumine mitmesse rahvusvahelisse organisatsiooni jms.

1992. a parlamendivalimised võitsid kiirele ja radikaalsele desovetiseerimisele ning Läände integreerumisele orienteeritud poliitilised jõud. Presidendivalimiste lõppringil ei saanud ülekaalu mitte populaarne ekskommunistlik liider Rüütel, vaid läänelik intellektuaal Meri. Oli saanud võimalus otsustavaks pöördeks Läände.

Oktoobrist 1992 augustini 1994: radikaalsed reformid

Domineeriv protsess: radikaalsed majanduslikud ja poliitilised reformid; avanemine Lääne maailmale.

Sisu: riiklike struktuuride ja avaliku elu vormide desovetiseerimine; põhiseaduslike printsiipide siseseviimine; õiguslike ja administratiivsete eelduste loomine üleminekuks turumajandusele ja demokratiseerumiseks; maksude liberaliseerimine; riigivara privatiseerimine ja tagastamine; rahvusliku pangasüsteemi taasisünd; range raha- ja eelarvepoliitika kehtestamine; riiklike toetuste kaotamine põllumajandusele ja tööstusele; uue sotsiaaltagatisüsteemi loomine; haridusreformi algus; kasvavad sotsiaalsed probleemid ja pinged, sotsiaalne kihistumine; välismaalaste seadusest esile kutsutud etnilised pinged; pankrotid ja panganduskriisid; konfliktid riigivõimule mittealluvate sõjaliste grupeeringute ja piirikontrolli tugevdamine Eesti ja Venemaa vahel; riigikaitseüsteemi rajamine; koostöö arendamine lääneriikidega, poliitiline konfrontatsioon Venemaaga.

Peamised sündmused: Eesti vastuvõtmine Euroopa Nõukogu täisliikmeks; Eesti—Vene kokkulepe Vene vägede väljaviimise kohta ning nende lahkumine Eestist.

Sümbolilise keskkonna muutumine: tarbimiskeskonna, kujunduse ja käitumisstiili kiire läänestumine, eriti uutes firma-

des; laialdane reklaam; riiklike rituaalide kujunemine (paraadid, vastuvõttud, aumärgid jms).

Reforme takistavad tegurid: ebaühtlane regionaalne areng; rahva enamuse vaesus; kohanemiskasutused muutustega, eriti keskmisel ja vanemal põlvkonnal; vene vähemuse ebaselge staatus; Vene vägede jätkuv kohalolek.

Juhtpositsioonile saanud noored poliitikud ning ärimehed esindasid uut visiooni Eestist ja eestlastest. Eestlasi ei vaadeldud paljukannatanud, õnnetu ja abitu rahvana, vaid kui haritud rahvast, kes on võimeline edukaks taasühinemiseks Lääne maailmaga. Mart Laar on kirjutanud oma peaministriperioodile tagasi vaadates: "Kõige põhilisem ja olulisem muutus pidi toimuma eestlaste vaimus ja südames. Ilma põhjaliku muutusetta hoiakutes võis postkommunistlik viletsus muutuda lõksuks ning rahvas enam mitte kunagi edasi pürgida selle poole, et muutuda normaalseks maaks vaba valitsusega ja seaduste poolt reguleeritud vaba turuga. Nõukogude-aegses pealesunnitud sotsialismis tõmbus enam inimesi teatavasse privaatsetesse vaikellu; sotsiaalsed seosed ulatusid harva väljapoole kitsast sugulaste ja lähedaste sõprade ringi, avalikus elus domineeris kommunistlik riigipartei ja selle poolt pealesurutud ühemõttelisus. Inimesed ei pidanud enda pärast muretsema, initsiatiivi üles näitama või riski enda peale võtma. Paljusid inimesi tuli raputada, et nad saaksid vabaks postkommunistlikele maadele ühisest illusioonist, et keegi peaks kusagilt tulema ja nende eest nende probleeme lahendama. Oli vajalik panna inimesed liikuma, sundida neid otsustama ja enda eest ise vastutama." (Laar 1996: 98.)

Selleks et kiirendada mentaliteedi muutumist, soodustati kõigis eluvaldkondades lääneliku töökorralduse ning konkurentsiühete juurdumist. Soovides Eestit võimalikult kiiresti välja tuua nõukogudeaegsest riigikesksest mõtteviisist ja majanduslikust madalseisust, valis valitsus maksimaalse liberaliseerimise tee: mitte mingeid tolle ega kvoote, tootjatoetusi või -soodustusi; miinimum riigi poolt reguleeritud hindu — piirangud vaid energia, kommunaal-, tervise- ja postiteenuste hindadele; proportsionaalne tulumaks; keskmiste ja suurte ettevõtete privatiseerimine valdavalt rahvusvaheliste enampakkumuste kaudu. Liberaalset majanduspoliitikat püüti ühendada erainitsiatiivi toetamisega nii ette-

võtluses kui mittekommertsiaalses sfääris. Nende reformidega asus Eesti rajale, mida on nimetatud "šokiteraapia" või ka "suure paugu" mudeliks. Postkommunistliku arengu analüüsijad on väitnud, et ehkki selle mudeli sotsiaalne hind on väga kõrge, võrreldes järkjärguliste ettevaatlike reformidega, on selle tee valinud maad (Tšehhi Vabariik, Poola, Sloveenia, Eesti) saanud lõppkokkuvõttes üleminekuaja kriisidest üle paremini kui ettevaatlikuma taktika valinud riigid (Bulgaaria, Leedu) (vt nt Grennes 1997: 23).

1992. a püstitatud majanduse arengu lähieesmärgid saavutati üldjoontes kahe aasta jooksul. 1994. a aeglustus elukalliduse tõus, oli esimesi märke SKP tõusust ja inflatsiooni vähenemisest. Välisinvesteeringud kasvasid kiiresti, saavutades ühe kõrgeima taseme Ida- ja Kesk-Euroopas (*World Bank*. 1996: 64). Maailmapanga ekspertide hinnangu kohaselt kuulus Eesti 1994. a maade hulka, mis "olid teinud selge lõpu endise režiimiga" ning saavutanud poliitilise vabaduse ja majandusliku stabilisatsiooni hea taseme (de Melo, Denizer, Gelb 1996: 420).

Hoolimata rahvusvahelisest tunnustusest edusammudele, mida Eesti oli saavutanud tänu oma liberaalsele majanduspoliitikale, jäi see eestlastele endile paljuski võõraks ja arusaamatuks. Sotsioloog Anu Naruski sõnade kohaselt "tähendasid reformid enamusele rahvast harjumuspärase elulaadi lõppu" (Narusk 1996: 13). Valitsus ei selgitanud rahvale küllaldaselt oma otsuste eesmärke ja tagamaid, eri valikuid ja võimalusi. Makroökonoomiline edu ei toonud kaasa igapäevase elu märgatavat paranemist. Hoo pis enam märgatav oli kiire sotsiaalne kihistumine, ebakindlus ja stress.

Kuigi aastail 1993–1994 rajati uue sotsiaalkindlustuse ja hooldekande süsteemi alused, jäid väga paljud sotsiaalsed probleemid lahendamata või teravnesid veelgi rahanappuse, paljude ametnike inimliku hoolimatuse või ühise arusaama ja ühiskondliku kokkuleppe puudumise tõttu.

Uue pöörde võtsid rahvussuhted. Välismaalaste seaduse vastuvõtmisega loodi õiguslik ja halduslik mehhanism, mille tulemusel omistati nõukogude ajal Eestisse sisserännanutele ajutise elamisloaga välismaalase staatus. Eestlaste seisukohalt oli see samm õiglane ja loogiline, tähistades ühe suurima nõukogudeaegse ülekohtu, Eesti sundkoloniseerimise heastamist. Enamusele muulas-

test oli mõiste "välismaalane" aga šokeeriv ja arusaamatu. Ometi ei kadunud tulnukate legaalse eristamisega probleem, kuidas korraldada kooselu nendega. Kuni 1994. aastani oli selle probleemi lahendus lükkunud Vene vägede siinoleku taha, sest võis oletada, et küllalt suur osa muulastest lahkub koos vägede väljaviimisega. Pärast seda, kui Venemaa oma väed 1994. a augustis välja viis, kahanes muulaste arv aga vähem kui kümnendiku võrra. Siiajäajate hulk moodustas üle kolmandiku Eesti elanikkonnast. Eestlaste ja muulaste suhted uues olukorras nõudsid mõlemalt poolelt tugevat identiteedinihet: eestlased, kes on sajandeid kujundanud oma identiteeti rõhutatud ja oma olemasolu eest võitleva vähemusena, peavad nüüd omaks võtma uue, valitseva ja vastutava enamuse rolli ning täitma seda rolli Euroopa valvsa pilgu all. Muulased, enamasti end suurriikliku enamusena tundma harjunud venelased, on sunnitud kohanema vähemuse osaga. Kummalgi poolel pole mingit kogemust kooseluks demokraatlikus riigis.

Kiiretest ja sügavatest muutustest tingitud sotsiaalne ja psüühiline šokk hakkas 1994. a teiseks pooleks vähenema, kuid üldine suhtumine esimesse radikaalsesse reformivalitsusse oli pigem negatiivne kui positiivne, hoolimata Vene vägede lahkumisest ja majandusliku stabiliseerumise esimestest märkidest.

III periood: majanduslik ja kultuuriline stabiliseerumine 1994–1998

Domineeriv protsess: majandusreformi jätkumine; integreerumine Lääne majandus- ja julgeolekustruktuuridesse.

Sisu: majandusliku liberaliseerimise jätkamine; rahaturu ekspansioon; rahvusliku koguprodukti kasv; inflatsiooni vähenemine ja elatustaseme tõus; väikeste ja keskmiste ettevõtete privatiseerimise lõpuleviimine, suurettevõtete privatiseerimise jõudmine lõppjärku; õigusreformi jätkumine; poliitiline ja majanduslik lähenemine Euroopa Liidule; koostöö NATOga rahupartnerluse programmi alusel; ametnikkonna bürokratiseerumine; regionaalse ja sotsiaalse ebavõrdsuse süvenemine; sotsiaalpoliitika detsentraliseerimine ja riigi funktsioonide nõrgenemine; jätkuv demograafiline kriis; eetiline kriis; kultuuri ja meedia kommertsialiseerumine; suurenev lõhe uue eliidi ja rahva enamuse vahel; kasvav

korruptsioon; poliitilised skandaalid; usalduse vähenemine parlamendi ja valitsuse suhtes; sagedased valitsuskriisid.

Peamised sündmused: "Estonia" katastroof; parlamendivalimised; assotsiatsioonileping Euroopa Liiduga; Tallinna börsi avamine; presidendivalimised; kohalikud valimised; viisavabadus Põhjamaadega; Euroopa Komisjoni soovitus ja Euroopa Liidu Nõukogu otsus kutsuda Eesti esimeste postkommunistlike maade hulgas euroläbirääkimistele; suurõnnetus sõjaväeõppustel Kurkse väinas; börsikrahh Tallinnas.

Sümbolilise keskkonna muutumine: meedia kaudu vahendatav ja võimendatav luksuskaupade sümbolne tarbimine uue eliidi poolt; tarbimismallide ja elustiili läänestumine; postmodernse kultuuri kasvav mõju; Internet kui rahvusliku edu sümbol.

Reforme takistavad tegurid: riigi ja kodanikuühiskonna nõrkus; poliitiline ja sotsiaalne võõrandumine; kasvavad erinevused elustandardis eri regioonide, põlvkondade, professionaalsete gruppide vahel; regionaalne tööpuudus; struktuurne tööjõupuudus; lõpetamata omandireformiga seotud ebamäärasus; naabruses olev Venemaa ja suur hulk Vene kodanikke elanikkonnas.

Sagedastele valitsusevahetustele vaatamata (viis valitsusevahetust kolme aasta jooksul!) on Eesti arengu põhisuund olnud sama — lääneliku avatud turumajanduse poole. Erinevalt eelmisest perioodist on dominandiks olnud majanduse areng, mitte poliitilised reformid. Eesti rahvusliku koguprodukti kasv 1997. a oli kõige suurem kogu postkommunistlikus Euroopas (kui erandolukorras olevat sõjajärgset Bosniat mitte arvestada — *Business Central Europe. The Annual 1997/98.*: 64). Iseseisva riigi aluste loomise ja nõukogulikkusest eemaldumise ülesanne on põhiosas täidetud. Uus ühiskondlik süsteem on mõnevõrra stabiliseerunud, majandus areneb tõusujoones, inimesed toibumas kiire ülemineku šokist, ehkki muutuste tempo on endiselt kõrge.

1995. a märtsivalimiste tulemusi on mõnikord nimetatud vasakpöördeks (Laar 1996; Nelson 1996). Ehkki valimised võitnud Koonderakond on välja kasvanud kunagise EKP eliidi mõju all olnud ühendusest Vaba Eesti ja selle ideelise järglasena 1992. a parlamendivalimistel edukalt esinenud ühendusest Kindel Kodu, ei saa 1995. a valimisi siiski vasakpöördeks nimetada. Valimiseel-

seid populistlikke lubadusi ei asutudki realiseerima, jätkati endist poliitilist põhijoont. Valimisjärgseid muutusi võib pigem hinnata nõukogudeaegse pragmaatilise majanduseliidi poliitikasse tulekuks kui vasakpöördeks. Sellega kaasnes ka mõnede nõukogude ajast tuttavate hoiakute uuestisünd: küinilisus ja omakasupüüdlikkus riigi asjade ajamisel, rohkete lubadustega rahva meelitamine, "krvikese" mentaliteedi taassünd ametnikkonnas, ministeeriumide võimu suurenemine. 1992. a alguse saanud suund põhiseadusliku korra väljaarendamisele ning Eesti uue riikluse tugevdamisele on segunenud populistlike arusaamadega riiklike struktuuride ülearususest ja avaliku sektori minimeerimisest.

Arengu tulemused on seega vastuoklikud: ehkki põhiseaduslikud institutsioonid on käivitunud, on poliitiline kultuur ning ametnikkonna eetiline pale veel küllaltki nõukogulikud. Majanduses saavutatud edu ja Eesti rahvusvaheline tunnustamine ühena Ida-Euroopa arenguliidritest ei ole tasakaalustatud riikluse väljaarendamisega samas mahu. Rakendades Claus Offe mitmemõõtmelise transitsiooni mudelit, võime tõdeda kõige kiiremat arengut institutsionaalse ja legaalse süsteemi ümberkujundamisel. Siiski ei loo seadusandlus ega õiguskord piisavalt garantiisid igapäevasele turvalisusele ning riigiametnike avalikule vastutusele. Sotsiaalsüsteem on kujunemata ning kasvava rahvatulu ümberjaotuskeemid kogu ühiskonna heaolu kasvu saavutamiseks on pidevate vaidluste objektiks. Muutused kõige põhilisemal, kultuuridimensioonil on alles algjärgus, uue riikliku ja rahvusliku identiteedi kujunemine on läinud vaevaliselt. Eriti raskeks on osutunud uute lähenemisviiside leidmine muulaste probleemile. Kolmandiku muukeelse elanikkonna "kodustamine", nende sissesulamine Eesti ühiskonda ja kultuuriruumi on kujunemas Eesti demokraatliku arengu üheks olulisemaks ülesandeks mitte ainult sellepärast, et Euroopaga ühinemisel oodatakse Ida-Euroopalt "vabanemist etnilise kollektivismi türanniast" (Bideleux, Jeffries 1998: 641), vaid eeskätt Eesti ühiskonna enda sisemise integreerituse ja stabiilse arenguvõime huvides.

Vaatamata neile vastuoludele on hinnang Eestis toimunud muutustele püsitud teiste postkommunistlike maadega võrreldes positiivsemana nii väljast- kui seestvaates.

(Järgneb)

POLIITILISEST KULTUURIST EESTI KIRDEPERIFEERIAS

Eiki Berg, Allan Sikk

Siinne artikkel sündis ühe Eesti poliitilise subkultuuri analüüsi käigus. Nii teadvustusid taas “vanad ohud” — suur mitte-eestlaste ja mittekodanike hulk elanikkonnas — ning uue tulevikuväljakutsena nende poliitiline organiseerumine, mis teoreetiliselt võib ohustada riigi territoriaalset terviklikkust. Juttu tulebki Eesti kirdeperifeerias valitsevatest probleemidest, poliitilisest meelsusest ja võimalikest arenguteedest. Me jõuame oma analüüsiga paradoksaalsele seisukohale, nimelt et mitte-eestlaste integratsiooniga Eesti ühiskonda suureneb nende poliitiline aktiivsus ning etnoregionaalsete liikumiste esilekerkimise tõenäosus. Ometi ei pruugi mitte-eestlaste aktiveerumine ja poliitiline osalus viia negatiivsete tulemusteni, juba sellepärast, et integratsiooniga väheneb rahulolematuse oluliselt — ebamäärase staatuse ja piiratud osaluse kadumise tõttu. Samasugust mõtet kannavad ka hiljuti Vabariigi Valitsuses väljatöötatud Eesti riikliku integratsioonipoliitika teesid ning arusaam, et mitmesugused varasemad “poliitikad” selles küsimuses vajavad mõningast ülevaatomist ja ajakohastamist. Pealegi oli mitte-eestlaste väljaränne Eestist juba 1994. aastal jõudnud miinimumini, Vene kodakondsete hulk plahvatuslikult kasvanud ning Vähemusrahvuste kultuuriautonomia seadus (1993) end tegelikkuses õigustamata jätnud.

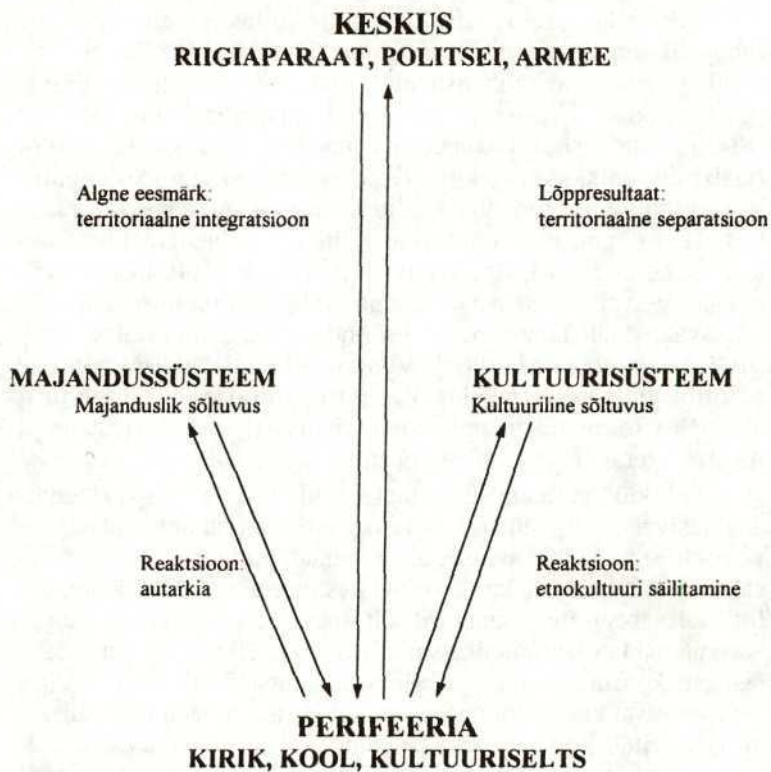
Autorid võlgnevad tänu Eesti Teadusfondile, Avatud Ühiskonna Instituudile (kõrghariduse toetusprogramm “Research Support Scheme”) ja Narva-Jõesuu linnavalitsusele, kelle abiga antud uurimustöö tehti.

ÜLDTEOREETILINE TAUST

Viimastel aastakümnetel on võrdlevaid politoloogilisi uuringuid oluliselt täiendanud *keskuse-perifeeria mudelid* (vt joonis 1), andes neile tugeva geograafilise aluse. Need käsitlevad unitaar-se riigikorraldusega rahvusriiki, mille ülimald eesmärgiks on rahvuslik-territoriaalne integratsioon (Paddison 1983). See tähendab ühtaegu nii "rahvuste ehitamist" — vähemuste poliitilist integratsiooni rahvustervikuga — kui ka majanduslikult ja kultuurilisel eriilmeliste regioonide ühendamist tervikuks ehk territoriaalse tervikkuse tagamist. Keskseks teemaks on seega poliitilise käitumise territoriaalne struktureerimine, mille korral nii keskused kui ääremaad moodustavad politoloogias geograafilise konteksti (Galtung 1974; Hechter 1975; Agnew 1981; Rokkan 1987). Nii saavutavadki keskuse ja ääremaa vahelised ruumisuheted märkimisväärse tähenduse, pakkudes ühtlasi põhjusliku seletuse *poliitilise kultuuri* erinevustele. Viimase all tuleks mõista inimeste poliitilisi orientatsioone ning osalemist poliitilises elus: poliitilist aktiivsust (osavõttu valimistest, parteilisust), maailmavaadet ja meelsust (erakonnapoliitilisi eelistusi).

Olles küll võrdlemisi mitmekesised oma lähtepositsioonilt, analüüsivad enam-vähem kõik keskuse-perifeeria mudelid territoriaalseid suhteid majanduslikult arenenud, poliitiliselt mõjuvõimsa ja kultuuri arengult kindlustatud **keskuse** ning mahajäänud, poliitiliselt tähtsusetu ja kultuuriliselt marginaalse **ääremaa** vahel.¹ Keskus haldab kommunikatsioonisüsteeme riigikeele ning regulaarsete konsultatsiooni- ja esindusinstiitutsioonide abil. Ääremaa seevastu kontrollib parimal juhul üksnes omaenda ressursse, on isoleeritud kõikidest teistest regioonidest, välja arvatud keskus, mõjutades üldist kommunikatsioonivoolu oma territooriumil minimaalselt — eriti veel siis, kui sealne keel ja etniline identi-

¹Mõeldavad on veel ka sellised olukorrad, kus poliitiline mõjuvõim on keskses, kuid majanduslik raskuskese lasub perifeerias. Seega võib perifeeria olla ka majanduslikult kõige arenenum piirkond (nt Kataloonia või Baskimaa Hispaania ning Sloveenia endises Jugoslaavias) ning etnilised puhangud tulenevad pigem poliitilisest esindamatusest kui reaktsioonist vähemuskultuuri kaitseks (vt Torsvik 1981; Rokkan, Urwin 1982; Keating 1988; Connor 1994).

Joonis 1. Keskuse-perifeeria mudel (Rokkan, Urwin 1983).

teet seisavad lahus teistest keskuse kontrollitavatest piirkondadest. Ääremaa on ja jääb majanduslikult sõltuvaks ning kultuuriliselt allutatud piirkonnaks, s.t poliitilises keeles "võimuta".

Etnoste ja kultuuripiirkondade vahelised **rajavööndid** on see koht, kus ilmnevad vastastikused kontaktid ja segunemised. Rahvusriikide piirialad on ka sageli kultuuriliselt marginaalsed ja majanduslikult mahajäänud piirkonnad, kus etniline eripära on paremini säilinud või arenenud sootuks omal moel. On ilmne, et pikaajalise majandusliku ebavõrdsuse tõttu on rõhutatud vähemusele osaks saanud ka ebaproportsionaalne võimu ja heaolu jaotus. Üsna loomulik on etniliste puhangute teke reaktsioonina keskvõimu jäiga rahvuspoliitika suhtes. Sealjuures majandusprobleemid üksnes süvendavad pingeid ning loovad soodsa pinnase sotsiaalseks rahulolematuseks, mille poliitilised väljundid võivad ähvardada riigi sisemist julgeolekut tunduvalt tõsisemalt kui väljastpoolt lähtuvad ohud.

Etniliste liikumiste aktiveerumine ühes autonoomiataotlustega viitab juba selgelt *etnoregionalismile*. Eeldatavasti on loodud etniline organisatsioon — poliitiline liikumine või erakond, mille tegevusväli hõlmab valimisi või selliseid äärmuslikke poliitilise tegevuse vorme nagu meelevaldused, streigid jms. Etnoregionaalseid huve esindavad etnilised erakonnad (Horowitz 1985; Coakley 1992; Hechter, Levi 1994). Need võivad esile kutsuda või teravdada konfliktisituatsiooni, viia separatismini või ka vastupidi: soodustada integratsiooni riigi/rahvusliku tervikuga (nt *Svenska Folkparti* Soomes). Etnilise aspektiga valimistulemuste analüüs kajastaks olemasolevat situatsiooni kõige paremini.

PÕHIEESMÄRGID JA HÜPOTEESID

Eestis tehtud uuringud etniliste vähemuste kohta käsitlevad peamiselt sõjajärgset venekeelset elanikkonda, nende identiteedi muutusi (Vetik 1994), remigratsiooni (Katus 1996) ja integratsioonimudeleid (Kirch 1994). Eiki Berg, Ott Kurs ja Hill Kulu on uurinud Eesti (põlis)vähemusi ajaloolisest ja geograafilisest aspektist (Berg 1994; Berg, Kulu 1996; Kurs, Berg 1995). Keskuseperifeeria paradigma ühes valimistulemuste analüüsiiga etnilisest aspektist ei ole siiani pakkunud Eesti teadusringkondadele kül-

laldast huvi ilmselgest sotsiaalsest tellimusest hoolimata. Selle muudab aktuaalseks kasvõi tänapäeva Eesti julgeolekupoliitiline situatsioon, Venemaa võimalus manipuleerida nn "lähivälismaa" rahvuskaslastega, kes võrdlemisi kompaktselt asustavad Eesti piiriäärseid alasid. Siit ka käesoleva kirjutise reaalspoliitiline väljund: juhtida tähelepanu rahvus- ja regionaalpoliitilistele probleemidele, millest omakorda sõltub riigi koostisosade (eeskätt ääremaade) koospüsimine ning perifeersete protsesside leevendamine.

Põhiküsimuseks on: kuidas on poliitiline kultuur (poliitiline osalus, valimiskäitumine jne) Eesti kirdeperifeerias seotud sealse majandusliku situatsiooni ja etnilise keskkonnaga? Kõike eelkirjeldatud silmas pidades on olulised ka järgmised küsimused. Mis rolli mängivad majanduslikud ja etnilised tegurid poliitiliste eelistuste kujunemisel ülalmainitud piirivööndis? Kas ka Eestis kehtib reegel, et kultuuriliselt marginaalne ja majanduslikult mahajäänud piirivöönd võib osutada poliitiliselt ebastabiilseks? Mis osa on vene parteidel ja liikumistel (Eestimaa Ühendatud Rahvapartei, Vene Erakond Eestis, Eesti Vabariigi Venemaa Kodanike Liit) kohaliku poliitilise kliima loomisel perifeerias? Kas on võimalik rääkida etnilise sisuga valimiseelistustest, viidates Riigikogu (1995) ja kohalike omavalitsuste valimistele (1993, 1996) Kirde-Eestis?

Esitame siinkohal kolm hüpoteesi:

H_1 . "Ratsionaalse valija" hüpotees. Ääremaa valija võib juhinduda poliitiliste otsuste tegemisel ratsionaalsusest. Inimesed eelistavad sellist erakonda/liikumist, mis töötab tuua kõige suuremat kasu. Selline "kasu" on tõenäoliselt seotud mingi konkreetse valdkonnaga, millest majandus on eeldatavasti otsustava tähtsusega. Vaadeldavas piirkonnas võiks selleks olla näiteks Eesti ja Venemaa majandussidemete tugevdamine.

H_2 . "Ääremaa poliitilise kultuuri" hüpoteesi kohaselt on kohalikud inimesed poliitiliselt aktiivsed, kuigi nende poliitiline teadlikkus on vastuoluline ning jätab soovida — seega on nad kergesti manipuleeritavad. Juhul kui valimistel domineerib etniline aspekt, lisandub veel üks julgeolekupoliitiline kitsaskoht Eesti piirivööndis, vrd hüpotees H_3 .

*H*₃. "Reaktsioonilise etnilisuse" hüpotees väidab, et ebaühtlane majandusareng ühes piirkondade etnilise eripäraga (etnokultuurilise tööjaotusega perifeeria) toob enesega kaasa etnoregionaalse liikumise. Ääremaade toetus vene parteidele tõestaks seda küllalt hästi.

Neid hüpoteese kontrollides ja neile küsimustele vastuseid otsides tuginesime Tartu ülikooli politoloogia osakonna poolt 1997. aasta suvel Narva-Jõesuus ja Sillamäel kogutud andmebaasi analüüsile. Paralleelselt analüüsisime ka valimistulemusi.

IDA-VIRUMAA MAJANDUSLIK JA ETNILINE KESKKOND

Pärast Teist maailmasõda tekkis tooraine- ja energiarikkasse Kirde-Eestisse majanduslik raskuskese. See piirkond oli eeskätt üleliidulise alluvusega ettevõtete tõttu integreeritud Nõukogude Liidu majandussüsteemi rohkem kui mis tahes teine majanduslikult vähem tähtis toiduainete tootmisele või kergetööstustoodangule orienteeritud piirkond Eesti NSVs. Eesti NSV administratiivne keskus Tallinn ei kontrollinud nimetatud ettevõtete tootmist ega turustamist, rääkimata kaadripoliitikast. Kirde-Eesti osutus pigem Leningradi tagamaaks, varustades "uut keskust" elektrienergiaga, tööstus- ja põllumajandustoodanguga ning tagades sealsele venekeelsele liigtöajõule töökohad perifeerias arenevates tööstusharudes — hankiv tööstus, energeetika, põlevkivi-keemia, tekstiilitööstus.

Oluline pööre toimus pärast Eesti iseseisvuse taastamist. Lõppes inimeste ja kaupade vaba liikumine Eesti ja Venemaa vahel. Siinjuures ei olnud tegemist ainult ümberorienteerumisega idaturult lääneturule, vaid ka endiste keskuse-perifeeria suhete kardinaalse muutmisega. Sellega paralleelselt algasid majandusreformid (üleminek plaanimajanduselt turumajandusele, riigiettevõtete erastamine, kalurikolhooside kaotamine, majanduse ümberstruktureerimine, omandivormi muutused jne). See on ennekõike olnud valuline ülemineku ja süsteemimuutuse aeg, mis kipub Ida-Virumaal venima pikemaks kui Eestis tervikuna. Reformid ei ole olnud nii edukad kui mitmel pool mujal, eeskätt

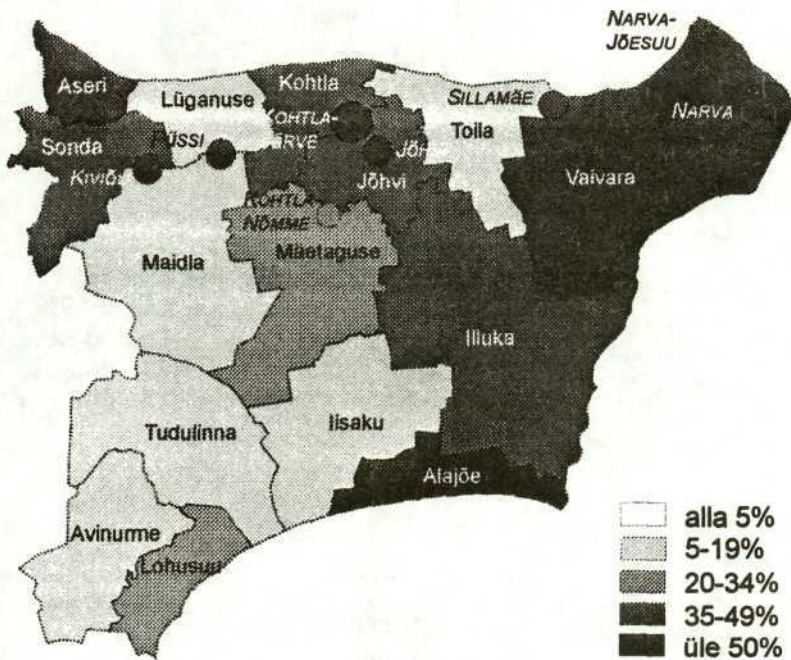
Eesti teistes linnades. Piirkonna halb maine peletab eemale nii kohalikku kui väliskapitali, mis eelistab väiksemaid riske ja suuremaid kasumiteenimisvõimalusi, kui Ida-Virumaal hetkel pakkuda oleks. Näiteks USA kapitalipaigutus Eesti energiasüsteemidesse otse Venemaa külje all vähendaks julgeolekuga seonduvaid riske ning annaks positiivse signaali teistele investoritele, kes siiani on seda piirkonda üritanud vältida. Eesti-sugusel väikeriigil oleks sellistest suurprojektidest julgeolekupoliitiliselt päris palju võita.

Ida-Virumaa majandus- ja sotsiaalsfääri arengut mõjutavatest teguritest tuleb praegu mainida perifeerset asendit (Tallinn keskusega pakub lihtsalt rohkem võimalusi ning meelitab ligi investeringuid), traditsiooniliste tööstusharude tootmismahutude muutumist (põlevkivi kaevandamine ja selle baasil elektrienergia tootmine, tekstiilitööstus, turbabriketitootmine), kõrget tööpuudust, mitte-eestlaste ja ka välismaalaste suurt osakaalu ning piirkonna halba mainet (keskkonnaprobleemid, kuritegevus, "Vene mafia").

Piirkonna kehvapoolset üldpilti ei muuda kuigivõrd ka võrdlemisi edukalt tegutsev põlevkivikeemiatööstus Kiviter Kohtla-Järvel ning haruldaste muldmetallide töötlemine Sillamäel, mil on tulevikuperspektiivi. Elanikkonna elujärjele on mõjunud üleminekuaeg üsna üheselt: järsult on suurenenud tööpuudus, mis ületab Eesti keskmise 2–3 korda, olemasolevad töökohad on madalalt tasustatud (alla Eesti keskmise). Pankrotilained mitte-eestlastest tööjõuga monofunktsionaalsete töölisasulate (Oru, Aseri, Püssi, Kiviõli) ettevõtetes loovad eeldused tõsiste kriiskollete tekkeks, kus sotsiaalne rahulolematuse võib kutsuda esile (etno)poliitilisi pingeid piiriäärses regioonis. Need on ohud, mis samasuguses eestikeelses keskkonnas (Võhma, Järvakandi) jääksid märkamatuks.

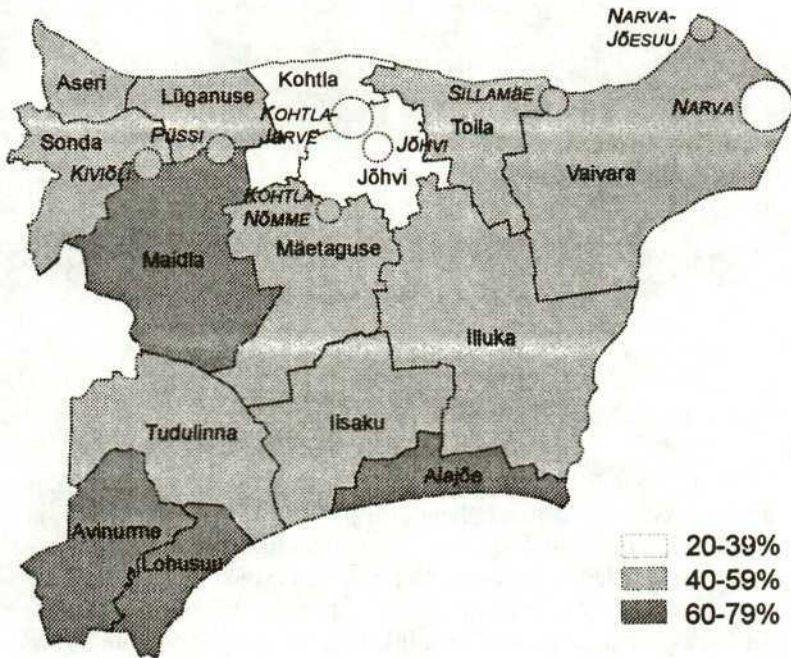
Ida-Virumaa on Eestis kõige suurema mitte-eestlaste ning ka mittekodanike osakaaluga piirkond (vt joonised 2 ja 3). Eestis tervikuna on Eesti kodanikke üle poole kogurahvastikust, ent siin on neid alla kolmandiku. Eesti rahvusest elanike osakaal Ida-Virumaa rahvastikus on ainult 18%. Eriti äärmuslik olukord valitseb linnades, kus keskmiselt vaid 13% elanikest on eestlased ning täisealisi Eesti kodanikke on alla veerandi. Narvas ja Sillamäel on eestlasi vaid mõni protsent elanikest ning Eesti kodanik-

ke vähem kui kusagil mujal terves Eestis. Seevastu Ida-Virumaa valdades on pilt märksa kirevam. Mitte-eestlaste osakaal ulatub mõnest protsendist 88-ni (ajalooline vene asustus Alajõel ja Illukal). Samas on vallarahvastikus Eesti kodanike osakaal linnadega võrreldes märksa suurem: ainult ühes vallas — Vaivaras — on Eesti kodakondsusega inimesi pisut vähem kui mittekodanikke.

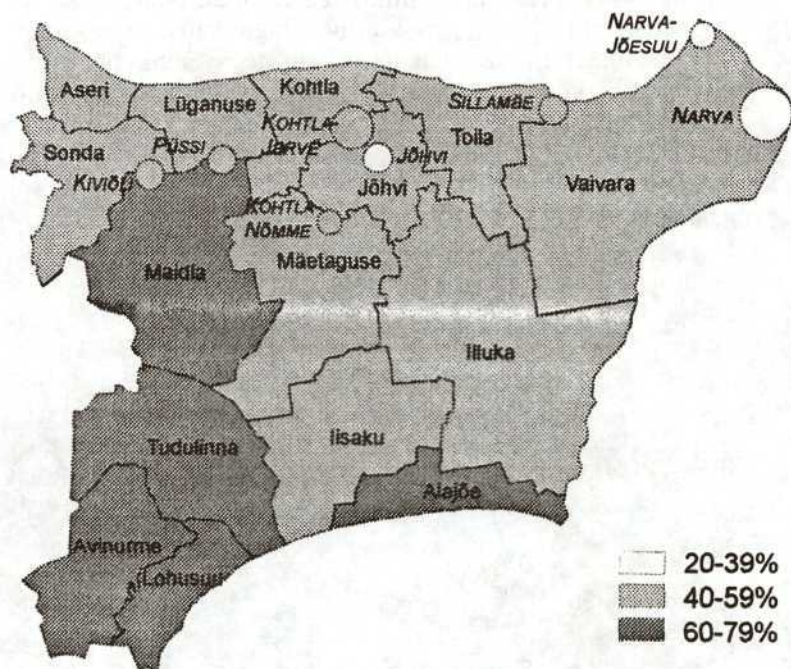

Joonis 2. Mitte-eestlaste osatähtsus linna- ja maarahvastikust 1996. a.

kest elanikest ei samasta end üldiselt ühegi ideoloogiaga, samuti puuduvad püsivad erakonnapoliitilised eelistused. Selles ei ole ka midagi eriskummalist — demokraatia areng on algusjärgus ning poliitiline kultuur arusaadavalt “lapsekingades”. Samasugune tulemus oleks meid ees oodanud mis tahes teises Eesti maapiirkonnas, kus poliitilised veendumused ja seisukohad on samuti tavaliselt *ad hoc*-laadi ning tulenevad piirkonna probleemidest (madalam elatustase, tööpuudus), kui poliitilistest veendumustest üldse kõnelda saab.

Joonis 4. Valimisaktiivsus 1993. a.

Joonis 5. Valimisaktiivsus 1996. a.

Oma osa poliitiliste veendumuste kujunemises on kindlasti kogemusel N. Liidu aegselt "heaoluriigist", kus oli tasuta arstiabi ja haridus, kindlustatud töökoht ja muud ülalt tulevad "hüved". Suurimad erinevused ilmnevad kirdeperifeerias siiski rahvuste lõikes: eestlased on teadlikumad ja rahvuslik-konservatiivsete vaadetega, mitte-eestlased aga vähem teadlikud ja "vasakpoolsemate" vaadetega.

Maailmavaatelisi eelistusi võib kontrollida poliitiliste seisukohtade kaudu. Üheks läbivaks jooneks on see, et pooldatakse tugeva keskvoimuga heaoluriiki, mis tagaks mitmesugused hüved.

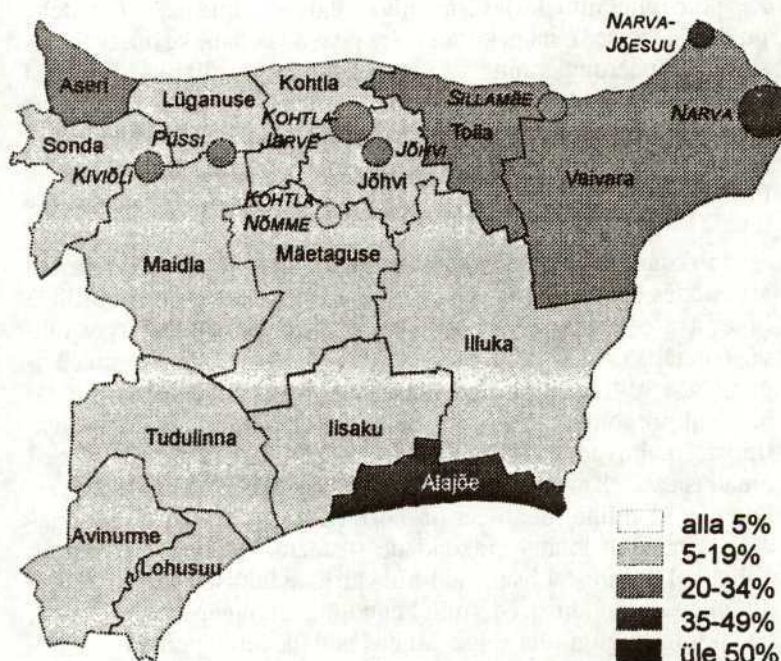
Samas lähtutakse oma seisukohtade väljendamisel või otsuste tegemisel isiklikust heaolust. Väljendatud seisukohad ja tehtud otsused peegeldavad aga üsna selgelt oma mätta otsast vaatamist ja teatavat poliitilist ignorantsust. Nii ei anta endale aru sellest, et madalad maksud ja sotsiaalsed hüved korraga ei ole võimalikud.

Mittekodanike kui välismaalaste jaoks on kohalike omavalitsuste valimistest osavõtt ainsaks legaalseks väljundiks osaleda poliitilistes protsessides Eestis kui oma asukohamaal. Kohalikel valimistel osalemist peetakse võrdlemisi oluliseks. Sellest hoolimata kaheldakse, kui võrd isiklik osalemine valimistel võib valimiste tulemusi mõjutada. Põhjuseks on ühelt poolt pessimistlik lähenemine (*à la* mis see üks hääл ikka muudab), teisalt rahulolematu/umbusaldus valimissüsteemi suhtes. Nii leidub neid, kes pole rahul nimekirjasüsteemiga (andsime oma hääle ühtedele, pukki said teised), nagu ka neid, kes peavad kohalikke omavalitsusi korrumppeerunuks ning valimisi ebademokraatlikuks. Kahtlusi süvendab ka teadmine, et selliseid valuküsimusi nagu tööpuudus ja piiriületus ning omaenda mittekodanikustaatusest tulenevaid probleeme ei ole võimalik kohalikul tasandil lahendada (valdav oli suhtumine, et "mis nemad siin kohapeal ikka suudavad ära teha").

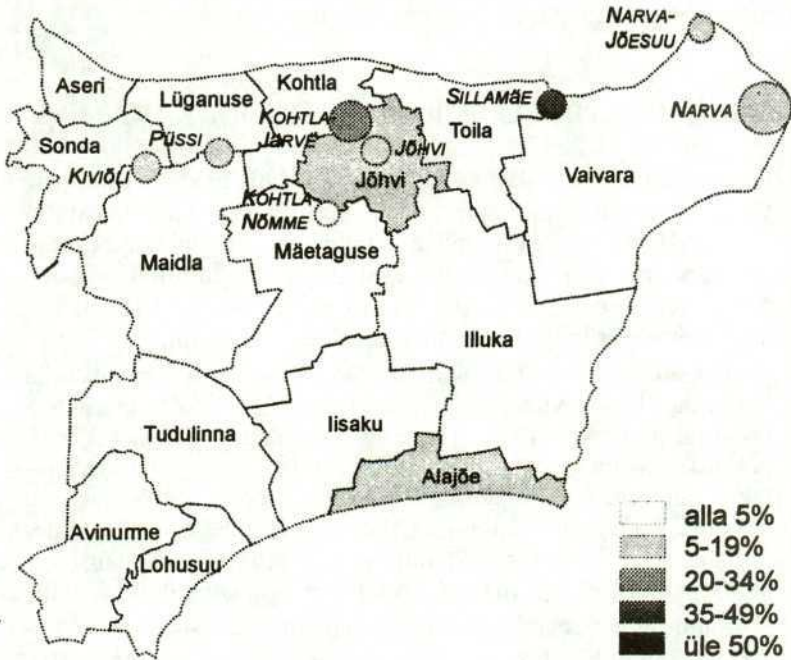
Piirkonna majanduslikku arengutaset ja probleemide teravust arvestades on üsna loomulik, et ühe või teise erakonna/poliitilise liikumise eelistamisel on esikohal majandusküsimused või rahvastemaatika. Seega teoreetiliselt võiks laia toetajaskonna koguda just selline poliitiline liikumine, mis pakub usutavaid lahendusi piirkonna probleemidele. Ent kohaliku omavalitsuse valimistel sõltuvad valimiseelistused ikkagi kandidaadi isiklikest omadustest. Kandidaadivalimine on mõistetav eriti olukorras, kus ideoloogiline identiteet on nõrk (nii valijatel kui nimekirjadel) ja puudub kindel erakondade süsteem. Pealegi on enamik kohalikel valimistel osalevaid nimekirju suhteliselt juhuslikud ja lühiajalised moodustised, millel puudub erakonnapoliitiline taust, ega pruugi sugugi olla selge, kuidas nad üksteisest eristuvad.

Vene parteide tähtsust on raske hinnata Riigikogu valimistulemusi analüüsid. Riigikogu valimistel saavutas valimisliit "Meie kodu on Eestimaa" küll märkimisväärse toetuse. Populaarne oli ka Keskerakond, mis on rõhunud Eesti—Vene suhete

parandamisele ning võitnud seeläbi paljude mitte-estlaste poolehoidu (vt joonised 6 ja 7). Mis aga eeltoodust veelgi olulisem — valimistulemused ei anna mingisugust infot selle 75% täisealiste kohta, kes ei osalenud Riigikogu valimistel, ega suure osa mittekodanike kohta, kes ka kohalike omavalitsuste valimistel ei osalenud. Seega on küsitav pidada vene erakondi Ida-Virumaa huvide esiväljendajateks või vähemasti on seda raske tõestada. Ühtlasi tundub, et nad ei ole praegusel kujul selleks tsentriks, mille ümber võiks koonduda etnoregionaalne liikumine.

Joonis 6. Keskerakonna toetus 1995. a Riigikogu valimistel.

Joonis 7. "Meie kodu on Eestimaa" toetus 1995. a Riigikogu valimistel.

Valimiskäitumist vaadeldes — milleks siinkohal on üksnes valimiseelistused, vene parteide tuntus ja hinnang nende tegevusele — ei saa ka kohalikul tasandil kaljukindlalt väita, nagu oleks etnilisusel oluline roll sealse poliitilise maastiku kujundamisel. Esiteks on kohalike omavalitsuste valimiste nimekirjad seganimekirjad ning neisse kuuluvad nii eesti kui vene rahvusest kandidaadid. Teiseks ei ole vene parteid kuigi hästi tuntud ning nende tegevusele avaldatakse võrdlemisi vähe toetust. Arvata-vasti jääb kandidaadikeskus püsima veel pikaks ajaks, olgu tegu

siis vene või eesti kandidaatidega. Eriti kohalikel valimistel ja vähese poliitilise kultuuriga taustmiljööös annab tooni apoliitiline suhtumine: "Kui ikka on tubli mees/naine ja lubab ehitada sauna ning teha korda teed, eks siis tule teda ka valida."

PIIRKONNA PROBLEEMID JA POLIITILINE KÄITUMINE

Piirkonna majanduslike põhiprobleemide hulgas võiks esikohale tõsta tööpuuduse, väikesed sissetulekud ning madala elatustaseme. Need on suuresti tingitud tervet ühiskonda mõjutavatest muudatustest, nii sotsiaalmajanduslikest (üleminek turumajandusele, ümber orienteerumine Lääne turule) kui poliitilistest (Eesti iseseisvumine ja riigi piirirežiimi kehtestamine Venemaaga).

Kohalikud elanikud hindavad Ida-Virumaa majanduslikku olukorda üldiselt viletsaks. Majandusprobleemide teravust teatakse hästi ja seda ollakse kogenud omal nahal. Mõistetakse ka põhjusi, mis on probleemid esile kutsunud. Samas jällegi lepatakse olukorra paratamatusega ning lohutatakse end sellega, et Venemaal on veelgi hullem. Lahendust majandusprobleemidele nähakse riigipoolses sekkumises, sest piirkonna valuküsimusi (tööpuudus, piir) ei ole võimalik lahendada kohalikul tasandil.

Paljud mitte-estlased on rahulolematud oma staatuse (mittekodanik) ning haridus-, karjääri- ja kultuurivõimalustega Eestis. Nad valdavad eesti keelt vähesel määral või ei valda üldse ega ole seetõttu võimelised saama Eesti kodakondsust. Välismaalastel mittekodanikena on võimalused poliitikas osaleda ning oma huvide eest seista muidugi piiratud. Kehtiv piiripoliitika on halvendanud nende kontakte Vene päritolumaaga ja seal elavate sugulastega. Probleemiks on ka see, et rahvuse alusel ja mineviku poliitilisest situatsioonist lähtuvalt kiputakse neile külge kleepima teatava meelsuse märki (sovett, okupant, vasakpoolne jms).

Kohalikud elanikud on rahulolematud ebapiisava riigipoolse tähelepanuga. Rahvusvähemuste probleemid esinevad Ida-Virumaal kontsentreeritud kujul ja integratsioon on seda vaevalisem, mida nõrgem on kontakt eesti keele, kultuuri ja ühiskondliku eluga. Seepärast leitakse, et keskvoim peaks pöörama Ida-Virumaale erilist tähelepanu. Kas siis selleks, et piirkon-

na integratsiooni kiirendada (keeleõpe jne), või vastupidi, teha Kirde-Eestile mõõndusi seadustes seal eksisteerivat olukorda arvestades (keeleseadus, suurem autonoomia jne).

Kuidas avaldub rahulolematust piirkonna elanike poliitilises käitumises? Sügavast rahulolematusest hoolimata ei ole piirkonna peamiselt venekeelne elanikkond meelestatud agressiivselt, separatistlikult (autonoomia taotlus), või irredentistlikult (liitumine Venemaaga) ega ilmuta oma käitumises Eesti Vabariigi suhtes ebalojaalsust. Tahetakse olla osa Eesti ühiskonnast, ideaaliks soov õppida keelt ja integreeruda. Agressiivsuse või üliaktiivsuse asemel näib rahulolematust esialgu olevat leidnud hoopis teistsuguse väljundi — passiivne rahulolematust valitsusega ja vähe-mal määral ka kohaliku omavalitsusega ning teatav võõrdumine poliitikast (vähemasti riiklikul tasandil).

Passiivset rahulolematust keskvõimu suhtes kajastab "osavõtmatus". Valdav osa piirkonna elanikest ei saa Eesti kodakondsuse puudumise tõttu Riigikogu valimistel osaleda ega ole kasutanud oma poliitilise tahte väljendamiseks mõnda muud poliitilise käitumise vormi, nagu meelevaldused, organiseerumine, poliitiline mobilisatsioon, pöördumised, streigid vms.

Venekeelse kogukonna poliitikast võõrdumine on üks loogilisi reaktsioone praegusele kodakondsuspoliitikale. Eemalejäämist riigi poliitilisest elust aktsepteeritakse ning kaugenetakse poliitikast. Poliitilist apaatiat soodustab Vene-aegne mentaliteet — poliitilise kultuuri, teadmiste ja dialoogi puudumine, oskamatus rakendada demokraatliku ühiskonna võimalusi, oskamatus organiseeruda ja oma huvide eest seista —, samuti kõik see, mis välistest piirangutest tuleneb. Siia alla kuuluvad ka kodakondsuse saamise nõuded ja takistused, mis muudavad nii poliitikaga kursisoleku kui selles osalemise raskeks. Peamiseks selliseks takistuseks on eesti keele oskamatus ja selle omandamise vaev keskkonnas, kus eestlasi on kohati elanikkonnast vaid mõni protsent (Narva, Sillamäe, Narva-Jõesuu).

POLIITILINE AKTIIVSUS JA INTEGRATSIION

Kui inimesel ei ole kodakondsust ja ta ei saa üldvalimistel hääletada, on ta vähem motiveeritud hoidma end poliitikaga kursis. (Milleks raisata aega, energiat ja raha näiteks lehtede lugemisele jms, kui puudub vajadus oma veendumuste kujundamiseks, erakondade võrdlemiseks ja hindamiseks või enda ideoloogiliseks määratlemiseks?) Mõistagi ei pruugi enamik valimisõiguslike inimesi lugeda lehti teadlikult esmajoones selleks, et oma valimiseelistusi kujundada. Ent kodanikuks-olemine annab inimesele tunde, et poliitika on valdkond, milles tal on õigus kaasa lüüa, ja et seda edukalt teha, tuleb tal end toimuvaga kursis hoida. Mittekodanik soovastu tunnetab end *outsider'*ina — ja välismaalasena ta seda ongi —, on ta kursis või ei ole, temast ei sõltu midagi. Kui inimese võimalused osaleda riigi poliitikas on piiratud, väheneb motivatsioon end poliitikaga kursis hoida, millest omakorda tuleneb poliitiliste hoiakute ebamäärasus ja ebaselgus.

Teisalt võib oletada ka vastupidist — mida parem on mitteeestlaste riigikeele oskus, seda rohkem tunnevad nad huvi "Eesti asja" vastu ja on Eesti poliitikaga kursis (poliitiliselt haritumad). Selline inimene taotleb märksa suurema tõenäosusega Eesti kodakondsust ja saab seejärel aktiivselt osaleda Eesti poliitikas. Näiteks Eesti kodakondsusega inimesed väidavad end sagedamini olevat kursis Eesti poliitilise olukorraga kui need, kes on Venemaa kodakondsusega või kodakondsuseta. Eesti kodakondsusega inimesed osalesid ka kohalikel valimistel aktiivsemalt kui kodakondsuseta isikud või Vene kodakondsed.

Praegu on aktiivsuspotentsiaal olemas kohalikul pinnal, riiklikul tasandil osalemine on raske — pole kodakondsust. Suur osa probleemidest on aga lahendatavad ainuüksi riiklikul tasandil, kus suur osa piirkonna elanikest ei saa praegu kaasa rääkida. Tundub, et hetkel on lahendusi kolm: nad kas õpivad ära eesti keele, omandavad kodakondsuse ja ühes sellega valimisõiguse; kasutavad rahulolematute mittekodanikena teisi poliitilisi meetodeid² või jäävadki apaatseks.

²Viimasel ajal on Sillamäel ja Narvas aktiveerunud ametiühingu liikumine, esialgu küll vaid protestina koondamislainete vastu. Ei ole

KOKKUVÕTE

Kirde-Eesti elanikke vaevavad nii sotsiaalmajanduslikud kui ka õigusliku staatuse probleemid. Siinkohal mõistetakse ka põhjusi ning nähakse lahendusi riigipoolses sekkumises, sest piirkonna valupunkte ei ole kohalikul tasandil võimalik lahendada. Nii võib ääremaa valija tõepoolest oma poliitiliste otsuste tegemisel juhinduda ratsionaalsetest kaalutlustest. Seega oleksid suuremad šansid koguda valijate hääli ikkagi nendel erakondadel, mis lubavad majanduslikku olukorda parandada või mõjutada keskvõimu rahvuspoliitikat. Riigikogu valimistel saatsiki Ida-Virumaal edu mitte-estlaste huve esindavat valimisliitu "Meie Kodu on Eestimaa" ning Venemaaga tihedamat majanduslikku koostööd otsivat Keskerakonda. Paraku on seda võimalik tõestada üksnes üldvalimiste kaudu ja teatavate reservatsioonidega, mitte aga kohaliku tasandi valimistega, mis jäävad ka edaspidi kandidaadikeskseks ning apoliitiliseks.

Ääremaa poliitilist kultuuri iseloomustab Kirde-Eestis tõepoolest vastuoluline ja samas ka puudulik poliitiline teadlikkus. Teravate probleemide keskel ollakse leppinud olukorra paratamatusega. Samas ei avaldu piirkonna meeleolusid iseloomustav sügav rahulolematuse riigivastases tegevuses (reaktsiooniline etnilisus!), vaid on leidnud passiivse väljundi ühes poliitikast võõrdumisega. Inimesed on poliitiliselt passiivsed. Kirde-Eesti ebaselgete poliitiliste eelistuste, veendumuste ja hoiakutega elanikkond (mitte-estlased ja mittekodanikud) ei osale eriti poliitilises elus riiklikul tasandil ja on vähe kursis Eesti poliitikaga (vähene riigikeele oskus ja motivatsioonide puudumine). Ainsaks oluliseks poliitilise käitumise vormiks on osalemine kohalikel valimistel. Mil määral rahulolematuse leiab ka edaspidi rahumeelse väljundi, sõltub sellest, kui võrdne sealne elanikkond omandab legaalseid kanaleid poliitikas osalemiseks. Poliitiline tahe, millel puudub legaalne väljund, küpseb niikaua, kui leiab mingi väljapääsu. Hetkel avaldub see rahumeelses passiivsuses, aga kui kauaks?

väljastatud, et edaspidi võib see omandada ka tõsisema poliitilise värvinngu. Poola "Solidarsuse" liikumine pole ju teab mis kauge minevik.

Lõpetuseks leiame, et aktiivsus võib suureneda alles pikema aja jooksul, sedamööda kuidas integratsiooniprotsess edeneb ning Kirde-Eesti venelased (ja nende järeltulijad) eesti keele ära õpivad ja kodakondsuse saavad. Samas on rühmitusi ja erakondi, mis tekitavad ja koguvad toetust juba lähemas tulevikus. Need rühmitused hakkavad elanikke poliitiliselt mobiliseerima ning kujunevad omamoodi keskmeks, mille ümber mitte-eestlased koonduvad. Alge selliste rühmituste tekkimiseks on olemas: vene parteid, Keskerakond, EDTP vms. Seda näitasid mingil määral viimased üldvalimisedki. Seega ei ole tulevikus välistatud ka tugevamini avaldub etnilise valimise fenomen ja etnoregionaalsed liikumised, mis võivad oma eesmärgiks seada autonoomiaotlusi. Seda ohtu toetab teoreetiline kinnitus, et regionaalsete erinevuste (keskuse ja perifeeria) ühtlustamine on aeganõudvam protsess kui naturaliseerimine. Põhiküsimus on vaid selles, missuguseks kujuneb tulevikus probleemide teravus.

Kirjandus

- A g n e w, John 1981. Structural and Dialectical Theories of Political Regionalism. — *Political Studies from Spatial Perspectives*. John Wiley & Sons Ltd, pp. 275–286
- B e r g, Eiki 1994. The Peculiarities of Jewish Settlement in Estonia. — *GeoJournal*, vol. 33.4, pp. 465–470
- B e r g, Eiki, Hill K u l u 1996. Peipsivene: rahvus- ja regionaalpoliitilised realiteedid. — *Akadeemia*, nr 6, lk 1164–1183
- C o a k l e y, John (ed.) 1992. *The Social Origins of Nationalist Movements: The Contemporary West European Experience*. Sage Publications
- C o n n o r, Walker 1994. *Ethnonationalism, The Quest for Understanding*. Princeton University Press
- G a l t u n g, Johan 1974. *Social Position and Social Behaviour: Center-Periphery Concepts and Theories. Paper presented in Nordic Conference on Methodology Research, Røros-Norway*
- H e c h t e r, Michael 1975. *Internal Colonialism*. London: Allen & Unwin
- H e c h t e r, M., M. L e v i 1994. Ethnoregional Movements in the West. — *Nationalism*. Oxford University Press, pp. 184–195
- H o r o w i t z, Donald 1985. *Ethnic Groups in Conflict*. University of California Press

- Katus, Kalev 1996. Eesti rahvastiku põlisus ja kohalikud vähemusrahvused. — *Etnilised vähemused Eestis, nende tänased probleemid ja tulevik*. Tartu
- Keating, Michael 1988. *State and Regional Nationalism: Territorial Politics and the European State*. Harvester-Wheatsheaf
- Kirch, Marika 1994. Identificational Diversity in Estonia: Grounds for Integration or Grounds for Desintegration? — *Changing Identities in Estonia: Sociological Facts and Commentaries*. Tallinn, pp. 11–24
- Kohaliku Omavalitsuse Volikogu valimised. 17. oktoober 1993: *Dokumente ja materjale*. 1994. Tallinn: EV Riigikogu Kantselei valimiste osakond.
- Kohaliku Omavalitsuse Volikogu valimised. 20. oktoober 1996. 1997. Tallinn: Vabariigi Valimiskomisjon
- Kurs, Ott, Eiki Berg 1995. Etnilised vähemused ja uusasukad Eestis. — *Akadeemia*, nr 2, lk 260–275
- Paddison, Ronan 1983. *The Fragmented State: The Political Geography of Power*. Basil Blackwell
- Riigikogu valimine 5. märts 1995. 1995. Tallinn: Vabariigi Valimiskomisjon
- Rokkan, Stein 1987. *Centre-Periphery Structures in Europe: An ISSC Workbook in Comparative Analysis*. Frankfurt: Campus Verlag
- Rokkan, Stein, Derek Urwin (eds.) 1982. *The Politics of Territorial Identity: Studies in European Regionalism*. Sage Publications
- Rokkan, Stein, Derek Urwin 1983. *Economy, Territory, Identity: Politics of West European Peripheries*. London: Sage Publications
- Torsvik, Per (ed.) 1981. *Mobilization, Center-Periphery Structures and Nation-Building*. Universitetsforlaget
- Vetik, Raivo 1994. Russians in Estonia: New Development Trends. — *Changing Identities in Estonia: Sociological Facts and Commentaries*. Tallinn, pp. 72–80

EIKI BERG (sünd. 1970) lõpetas Tartu ülikooli geograafina 1993. aastal, geograafiamagister 1995. Praegu Tartu ülikooli geograafia instituudi doktorant ja politoloogia osakonna lektor. Varem on *Akadeemias* avaldanud artiklid “Geopoliitika suhtelisest asendist” (1993, nr 3, lk 469–475), “Etnosotsiaalsed protsessid” (1994, nr 1, lk 162–179), “Juudi asustuse iseärasusi Eestis” (1994, nr 4, lk 816–829), “Etnilised vähemused ja uusasukad Eestis” (1995, nr 2, lk 260–275, koos Ott Kursiga)

Poliitilisest kultuurist Eesti kirdeperifeerias

ja "Peipsivenelased: Rahvus- ja regionaalpoliitilised realiteedid" (1996, nr 6, lk 1164–1183, koos Hill Kuluga) ning tõlkeid.

ALLAN SIKK (sünd. 1975) on Tartu ülikooli politoloogia osakonna üliõpilane.

ÜLESTÕUSMISE-PÜHIL POLIITILISELE ÄRKAMISELE!

Jaan Tõnisson

Kes uudse riikluse vaimust vähegi aru saab, sellel on selge, et tõsine rahvariik, nagu seda on Eesti Vabariik, peab oma olemasolu rajama eriti sotsiaalse õigluse alusele. Võimata on uudse demokraatia päivil poliitilise võimu abil üht rahvaklassi teise kihi heaks koormat kandma panna. Mussolinid on meie ajal ainult hilised romantikud, kes niisama haledalt lõpetavad kui äärmisel pahemal tiival Leninid.

Kui Eesti rahvariiki tahetakse endise klassiriikluse põhimõtete järele juhtida, siis on Eesti iseseisvuse lugu paha. Meie lõpeksime siis kui riik väga ruttu.

Eesti kodanikkond peab ärkama!

Laialised rahvariigid, keda viimastel aastatel on kihikasu õhususel tagasikiskumise vaim vallanud, peavad arusaamisele tulema, et Eesti riigi tulevik kindlustatud on alles siis, kui meie riiki on kandmas võimalikult kogu rahvas oma sisemise ühistundega ja ühise riigivaimustusega!

See on aga mõeldav ainult siis, kui rahvast mitte kokku ei tule hoida välise võimu abil, vaid kui võimalikult kõik rahvakihid oma riikliku iseseisvuse ümber ise kokku hoiavad oma ühiste eluhuvide ja sisemise kokkukõla tõttu!

Niipea kui see sisemine kitt oma hoidejõu kaotab, siis ei aita ükski politsei ega sõjavõimu appivõtmine, lagunemine viiks ruttu lõpule.

Mitte silmapilgukski ei tohita meil unustada, et meil piiri taga valvsad üleaedsed varitsemas on. Kui Eesti riik omakeskel tõesti

Postimees, 31. märts 1923.

riius oleks, siis oleksid meil Vene punased, valged või mustad hulgad varem kaelas, kui seda tahetakse uskuda!

Eesti riigitarkus tohib kõige vähem lootust panna püssitikkude peale riigi sisemise korra suhtes: rahvuslik kaitsevägi olgu meil rahvusliku julgeoleku kindlustuseks väliste vaenlaste vastu!

Politsei peab tubli ja kindel olema, et riigi sisemist korda kaitsta üksikute korrarikkujate või ka väheste rahutute olluste vaoshoidmiseks, milleks tarbekorral temale appi astub sõjavägi. Peakorraldajaks meie rahvariigis olgu rahvas ise!

Oma rõhuvas enamuses peab meie rahvas vähemalt sedavõrd rahuldatud olema oma riiklisest korrast, et tema oma kätt üles ei tõstaks riigi vastu.

Alles selle eelduse korral võib südikas vähemus riigikorda oma aktiveedi abil isegi tõsisematel silmapilkudel püsti hoida. Lootuseta oleks aga seisukord, kui riigitüdimus väga laialistesse hulkadesse oleks hakanud.

Sest vastu tema tahtmist ei saa rahvast mitte valitseda! — ütleb juba vana riigiõiguslik juhtsõna.

Kas on need lihtsad tõsiasiad selged neil ringkondadel, kes viimasel ajal on riigikogus, nagu ka oma organisatsioonide koosolekutel ja oma häälekandja veergel lausa tagurlikke vaateid hakanud ilmutama?

Kui need asjad meil tõesti selged on, nemad aga siiski hoolimata sallimatust ilmutavad laialiste rahvahulkade õigustatud nõuete vastu ja oma poliitiliste püüete lähtekohaks valivad ainuüksi eneste ja oma poliitiliste sõprade kihikasu, siis viib nende tee teisale, kui Eesti rahvariigi mõte ja meie rahvusliku tuleviku tähised näitavad.

Ja siin peab iga kaaskodanik enesele küsimuse ette seadma, kas tohib tema seda teed ühes sammuda!

Äärmused leiavad endid!

Nagu pahempoolsed liialdajad oma "materialistliku ajaloo-vaate" usus sisemisest sallimatusest isegi Ülestõusmise-pühade nimetuse vastu tormi jooksevad, nõnda teevad meie parempoolsed kihikasumehed endid kurdiks Eesti rahvariikluse põhinõuete vastu, et seda südikamalt silmapilku eneste ja oma poliitiliste

sõprade huvides ära kasutada, ilma sellest küsimata, millega see lühike ilutsus siis õieti lõpeb!

Üks kui teine äärmus on lausa kahjulik ja otse hädaohtlik Eesti rahvusliku tuleviku seisukohalt.

Niisuguste ühekülgsede liialduste seisukohalt ei tohiks mitte Eesti rahvariigi asju ajada, kui meie riiklik asi ei pea mitte hädaohtu sattuma!

Parandust võib tuua ainult poliitiline ärkamine teadlikkude Eesti kodanikkude laiemates ringkondades.

Meie inimeste teadvusest peab läbi tungima tuline tunne, et Eesti riiklik iseseisvus tähendab kõige kõrgemat väärtust kogu meie rahvale ja tähtsamat kindlustust Eesti rahvuslikule tulevikule! See on rahvuslik väärtus, mida meie põlvel tuleb üle kõige kalliks pidada ja kaitsta! Meil tuleb kõik teha, mis iganes võimalik, et iseseisvat Eesti riiklust järjest rohkem kindlustada ja täiendada, nii et meie tema edasi võiksime parandada tulevastele põlvedele!

Iseseisvas Eesti rahvariigis on kõige paremini kindlustatud kogu meie rahva kõigeüldine arenemine, nagu ka iga üksiku rahvaliikme hea-käekäik!

Nõnda nõuab siis meie kõikide ja igaihe eluhuvi, et igaiüks meie hulgast kõik omad isiklikud huvid ohvriks tooks, kui seda tarvis on iseseisva Eesti riikluse huvides!

Iseseisev Eesti riik ei pea mitte mõni kindlustusselts olema, kus igale kodanikule peab kõik head koju kätte toimetatama. Eesti rahvariik on ainult see aluspind ja ühtlasi kaitsev vari, kus igaiüks meie hulgast võimaluse saab edukamalt kui ühegi võõra võimu all oma elulisi ülesandeid põlvest põlve täita. Kui meil isiklikult Eesti rahvariigi piirides näib elu silmapilgul kitsam olevat kui teisel, siiski ei taha meie unustada, et meie elu on lahutamatult ühendatud nii meie kaasaegsete kui ka tulevaste põlvedega. Mis meie vahest isiklikult kaotame, seda võidame meie kui oma rahva liikmed!

Kui meie tõsiselt andume iseseisva Eesti rahvariikluse aatele, siis täidab meie meeli ja mõtteid uus vaim: rahvusliku ühistunde ja sotsiaalse solidariteedi vaim, mis meid üle viib naiivse omakasu,

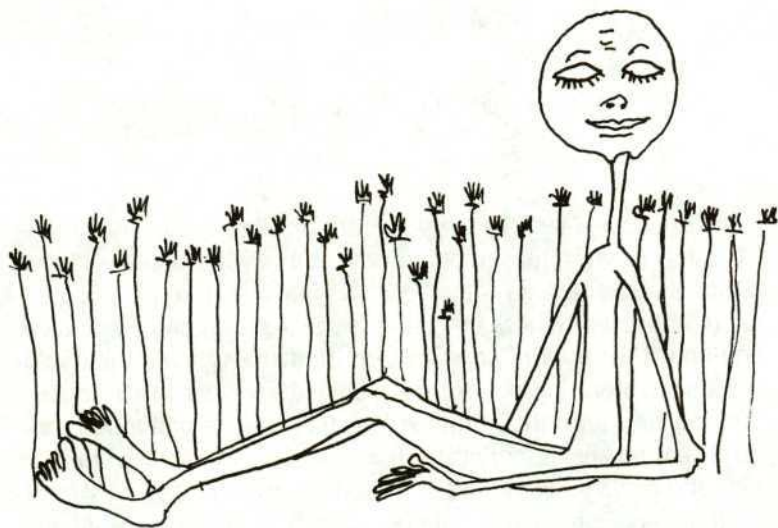
nagu ka kitsa kihikasu piiratud seisukohast tõsise kultuurinimsuse puhtasse ja vabasse õhkkonda!

Ülestõusmise-pühade ilus mõte, mis meie rahva hinges elav on nende päevade ametliku nimetuse muutusest hoolimata, aidaku meie inimeste meeli ja mõtteid avaneda Eesti rahvuspoliitilise ärkamise voolule, mis peab meie rahva laialisi hulki täitma uue eluga Eesti rahvusriikluse mõtte teenistuses.

JAAN TÕNISSONI vaimsest pärandist on *Akadeemia* avaldanud artiklid "Euroopa föderatsiooni idee" (1989, nr 6) ja "Konstantin Päts 60-aastane" (1989, nr 9). Tema kohta on *Akadeemias* ilmunud järgmisi materjale: taastrükk Konstantin Pätsi sõnavõtust "Reformaator, kellel oli rauda veres: Pidukõne Jaan Tõnissoni auks" (1989, nr 9) ja Oskar Looritsa kirjutisest "Koodi Jaan: Kuidas tekivad kangelasmüüdid" (1989, nr 9), samuti taastrükina 1938. aastal koos *Akadeemia* vastava numbriga keelatud Oskar Männi käsitus "Jaan Tõnisson perioodil 1934–1938" (1997, nr 7); uurimuslikud artiklid Kaljo Villakolt: "Jaan Tõnisson: Pilguheite aastakümnete tagant" (1993, nr 12), Krista Arult: "Jaan Tõnisson tahtis *Postimeest* ja sai *Postimehe*" (1997, nr 2) ja "*Akadeemia* hilinenud artikkel 1938. aastast" (1997, nr 7).

Käesolev 1923. aasta ülestõusmispühade puhul kirjutatud juhtkiri käsitleb noore vabariigi muresid, mis ju ka tänapäevasele lugejale tuttavad tohiksid olla. . . Muide oli tollal kõne all riiklikult tunnustatud pühade "liiga religioosse" nimetuse ametlik muutmine "kevadpühadeks", mis siiski ainult vasakpoolsete parteide ettepanekuks jäi. Taastrüki tekstis on tehtud mõistetavuse huvides mõned tagasihoidlikud parandused.

Ain Kaalep

ANNELI RAMOS PYDER. Olemised I

RELATIVISM, VÕIM JA FILOSOOFIA

Alasdair MacIntyre

Tõlkinud Märt Väljataga

I

John Locke'i sõber Anthony Collins märkis kord, et kui igaaastastel Boyle'i loengutel poleks Jumala olemasolu pidevalt tõestatud, siis oleksid vähesed selles üldse kahtlema hakanudki. (Collins 1738: 883.) Küllap pani samasugune vastukarva arutlemise vaim ka mind vääriliselt hindama vähemalt ühe relativismiversiooni kasuks esitatud põhjenduste veenvust alles siis, kui olin lugenud mõnd hiljutist kirjutist, mis on püüdnud relativismi kui niisugust tervenisti tagasi lükata.¹ Mõistagi võinuksin ma selle peale juba varem tulla. Sest relativism nagu ka skeptitsism on üks neid õpetusi, mida on juba liiga sageli kummutatud.

Relativism, Power, and Philosophy. (The Presidential Address delivered before the 81st Annual Eastern Division Meeting of the American Philosophical Association in New York, December 29, 1984.) — *Proceedings and Addresses of the American Philosophical Association*. Vol. 59. No. 1. Newark, Del.: APA, 1985, pp. 5–22.

©1984 by Alasdair MacIntyre & The American Philosophical Association.

Avaldame autori ja APA nõusolekul.

¹Kõige märkimisväärsemad neist pärinevad Richard Rortylt, vt Rorty 1980, taastrükitud raamatus Rorty 1982: 160–175; ja Donald Davidsonilt, vt Davidson 1984.

Arvatavasti pole kindlamat märki, et mõni õpetus sisaldab mingit eiramatut tõde, kui filosoofia ajaloos kordunud katsed teda ümber lükata. Tõeliselt kummutatavaid õpetusi on vaja kummutada ainult üks kord.

Filosoofilisi õpetusi, mis tõelisele kummutamisele ei allu, on vähemalt kaht liiki. Leidub õpetusi, mille õigustuseks esitatud ratsionaalsed argumendid lihtsalt sunnivad meid nendega nõustuma. Kuid on ka teistsuguseid, mille puhul nõustumisega kaasneb arusaam, et need õpetused kujutavad endast niisugust tähist mõttearengus, mis tuleb ületada kui vähegi võimalik; ja seda isegi juhul, kui meil puudub adekvaatne alus uskuda, et me neid kunagi ületada suudaksime. Skeptitsism on üks sääraseid õpetusi; ja relativism on teine. Kuid ühtegi õpetust ei saa tõeliselt ületada, kuni me ei mõista, mis tema kasuks räägib. Et seda mõista, oleks relativismi puhul vaja esmalt näidata, et senised kummutamised pole tabanud olulist ja on seega sihtinud märgist mööda.

Ei saa öelda, et neist kummutamiskatsetest poleks midagi õppida. Me võime neist õppida, kuidas formuleerida relativismi nii, et see end asjatult vigadesse ei mässiks. Näiteks Sokratese vastuseis Protagorase formuleeringutele *Theaitetos*'es² näitab, et relativistid peaksid olema valvsad ja hoiduma esitamast universaalseid enesele osutavaid väiteid: kui ühelegi õpetusele ei lubata predikaate "on tõene" ja "on väär", kui nad just radikaalse ümberlõlgenduse käigus ei panda tähendama pelgalt "näib tõene nii- ja niisuguste inimeste jaoks" ja "näib väär nii- ja niisuguste inimeste jaoks", siis muutub huvitav seisukoht, et relativism on tõene, ebahuvitavaks seisukohaks, et relativism näib tõene relativistide jaoks. Ja me võime õppida Hegeli Kanti-kriitikast³, et relativistid ei tohiks võtta eelduseks mõnd niisugust eristust, mida hilisemal ajal on hakatud nimetama skeemi-sisu eristuseks, s.t eristust, mis asetab ühele poole mingi mõiste või mõisteskeemi [*conceptual scheme*] ja teisele poole täiesti eelmõistelise maailma ehk antu-

²*Theaitetos* 152a–179b, ja eriti 170e–171c.

³Vt nt esimene osa teosest Hegel 1817: sekts. 44 ja Hegel 1812, "Märkus: transtsendentaalse idealismi asi iseeneses," mis on lisatud 2. raamatu 2. sektsiooni peatükile 1, A(b).

se, mis justkui ootaks, et ta kontseptualiseerimise abil pimedusest [*blindness*] või alastiolekust päästetak.

Ometi tuleks öelda võimalikult täpselt, mida meil on relativismi üksikute formuleeringute kummutustest õppida. Seejuures ei tohiks seda, mida me mõne säärase kummutuse olemuseks peame, abstraheerida kontekstist, milles see näiteks Platonil või Hegelil esines ja mis andis kummutusele erilise mõjukuse. Seetõttu tuleks ehk väljendada viisakat üllatust, kui kaasaegne filosoof, kes on püsivalt ja nupukalt püüdnud meid veenda, et fraas "on tõene" ei sisalda midagi muud kui "näib tõene nii- ja niisuguste inimeste, nimelt *meie* jaoks", ühekorruga väidab, et kui tänapäeval leidukski relativiste, siis saaks nende vastu kohandada mõnd argumenti, "mida Sokrates kasutas Protagorase vastu". (Rorty 1982: 167.) Üllatus tuleneb sellest, et mäletatavasti nendetsamadest premisidest, millest Platon tuletas Sokratese argumendid Protagorase vastu, järeldub muu hulgas paratamatult, et igasugune ümbertõlgendav katse taandada "on tõene" väljendile "näib tõene nii- ja niisuguste inimeste jaoks" läheb nurja. Neist premissidest ei saa teha üht järeldust ilma teiseta.

Samasugune viisakas üllatus on kohane ka siis, kui üks teine väljapaistev kaasaegne filosoof, olles põhiosas korranud Hegeli tõestust, et ükski mõisteskeemi ja maailma eraldav dualism pole õigustatud, teeb lõpuks järelduse, et mõisteskeemi idee ise on paratamatult ebakoherentne.⁴ Oli ju lõpuks Hegel see, kes andis nii

⁴Donald Davidson (1984) väidab, et skeemi-sisu vastandusse on kätketud arusaam seosest ühelt poolt keele või mõisteskeemi ja teiselt poolt "millegi neutraalse ja ühise, kõikidest skeemidest väljaspool asuva" (lk 190) vahel ja ainsad seosed, mis on nende vahel võimalikud, on säärase, et skeem organiseerib, süstematiseerib või jaotab seda "ühist ja neutraalset miskit" või sobitub viimasega ja seletab seda. Seejärel näitab Davidson, et neid seoseid üksikasjalikult kirjeldades tuleb iseloomustada ka seda, mis oli väidetavalt neutraalne ja ühine, nõnda et see pole enam kumbki, vaid saab ainevallaks, mida "me peame indivi- dueerima vastavalt juba tuntud printsiipidele", ja seega peab igasugune keel, mis võimaldab sellest "miskist" rääkida, "olema väga meie keele sarnane" (lk 192). Teiselt poolt arutleb Hegel 3. märkuses nimetatud kirjakohtades, et kui me võtame sääraselt "miskilt" need omadused, mis

mõisteskeemi kui alternatiivsete ning ühitamatute mõisteskeemide ideele kanoonilise kuju, ilma et oleks kordagi rikkunud omaenda keeldu skeemi/sisu ja skeemi/maailma õigustamatult dualistliku eristamise suhtes.⁵ Ja sama võib öelda ka tema eelkäija Vico⁶ ja järeltulija Collingwoodi⁷ kohta.

Niisiis me vajame relativismis tõe tabamiseks selle õpetuse niisugust formuleeringut, mis oleks võtnud õppust nii Platonilt kui Hegelilt: et mitte muutuda protagoorlikult triviaalseks, peaks see pidama silmas platonlikku eristust "on tõene" ja "näib tõene niija niisugustele inimestele" vahel; ja alati kui see formuleering lähhtub alternatiivsete mõisteskeemide ideest, peab ta Hegeli kombel valvama, et ei jääks vähimatki avast mingisugusegi skeemi/sisu enda skeemi/maailma eristuse sisselipsamiseks.

tal peavad puuduma, et olla tõepoolest igasuguse kategoriseerimise eelne, nagu see, mis on "neutraalne ja ühine" (Davidsoni väljend), olema peab, siis selgub, et see "miski" on tegelikult mittemiski. Ja Hegel osutab ühe teistsuguse arutluse kontekstis, et seda, mis väidetavasti ei allu oma partikulaarsuse tõttu mingisuguselegi kontseptualiseerimisele, "ei saa tabada keelega. ... Ta laguneb seega laiali, kui teda tegelikult püütakse lausuda..." (Hegel 1807: §110), ning ta järeldab väga täpselt Davidsoni ennetades, et selle "miski" iseloomustamiseks me peame individueerima juba tuntud printsiipide järgi.

⁵Üks näide Hegeli käsitlusest võistlevate mõisteskeemide kohta leidub teoses Hegel 1807: 6, B, 2a, "Der Kampf der Aufklärung mit dem Aberglauben."

⁶Vico, kes andis meile esimese tõeliselt ajaloolise käsitluse mõisteskeemidest, arendab sellekohaseid mõtteid, vt eriti Vico 1744: 4. rmt, 1–11. sekts.

⁷Muidugi oli Collingwoodi antirealism, mis väljendus juba raamatut Collingwood 1924, selleks jõuks, mis pani ta hülgama skeemi/sisu eristuse mis tahes versioonis. (Tema käsitlust alternatiivsetest mõisteskeemidest vt Collingwood 1940).

Minu käsitluses tähistab "relativism" teatud probleemidega tegelemise teatavat tulemust. Need probleemid kerkivad esmajoones inimeste ette, kes elavad väga erilistes ühiskondlikes ja kultuurilistes tingimustes; ometigi on need ka selgelt filosoofilised probleemid. Nad on *ühtaegu* möödapääsmatud harilike tegutsejate ja kõnelejate jaoks, ning neil on seejuures filosoofilistele probleemidele iseloomulik struktuur. Pole ehk üllatav, et neid pole märganud viimase aja filosoofid, kes tahavad rangelt eristada filosoofilise teoretiseerimise valdkonda ja igapäevauskumusi, sest nende meelest tekitavad filosoofilisi probleme filosoofid ise oma väärikontseptsioonidega ja igapäevaelus ei tule ette korratusi, mis nõuaksid spetsiifiliselt filosoofilist diagnoosi. See hoiak annab märku teatavast sotsioloogia-alase kujutusvõime puudusest ja filosoofilisi probleme sünnitava ühiskondliku ja institutsionaalse keskkonna vähesest mõistmisest. Millised siis on need ühiskondlikud ja institutsionaalsed tingimused, mis tekitavad probleemipuntra, millele mõni relativismiversioon võib olla ratsionaalseks vastuseks?

Need on niisuguste inimeste ühiskondlikud ja institutsionaalsed tingimused, kes elavad teatud äärepealses või piirsituatsioonis. Kujutlege, millises kimbatuses on inimene, kes elab ajas ja kohas, kus ta on korruga kahe keelekogukonna täisliige: ta kõneleb näiteks zuni või iiri keelt oma pere või küla vanemate liikmetega ja hispaania või inglise keelt väljaspoolse maailma elanikega, kes tahavad teda jäägitult siduda oma keelt kõneleva maailmaga. Majanduslik ja ühiskondlik surve võib sundida teda lõpuks valima ühte keelekogukonda kuulumise; ja mõnikord pole tegu lihtsalt valikuga keelte vahel, kui mõista "keelt" kitsalt. Keeli võidakse kasutada niiviisi — ja iiri ning zuni keelt ongi vanasti nõnda kasutatud —, et keelekasutuses osalemiseks tuleb eelduseks võtta üks kindel kosmoloogia, kindel seos kohalike seaduste ja tavade ning kosmilise korra vahel, üks kindel õigustus indiviidi ja kogukonna vahekorrale ning nende mõlema suhtumisele maasse ja

maastikku. Niisuguses keeles võib isegi pärisnimede kasutamine olla mõnikord seotud teatud sääraсте eeldustega.

Kui ma isegi tänapäeval — rääkimata kolmesaja aasta eest — kõnelen iiri keeles Doire Colmcille'ist — tänapäeva iiri keeles Doire —, siis on mu ütlusel hoopis teised eeldused ja implikatsioonid kui inglise keeles Londonderry'st kõneldes. Võib ju küsida, kas need pole siis lihtsalt ühe ja sama koha kaks eri nime? Esiteks: ühegi koha või isiku pärisnimi ei nimeta kohta ega isikut *kui niisugust*, ta nimetab neid *esmajoones* kindla keele- või kultuurikogukonna liikmete *jaoks*; ta identifitseerib kohti ja isikuid kogukonnale ühise identifitseerimiskeemi raames, mis selle kogukonna osalt ehk moodustabki. Pärisnime suhet oma kandjaga ei saa seletada ilma sellistele identifitseerimisfunktsioonidele viitamata.⁸ Ja teiseks, "Doire Colmcille" nimetab, s.t sisaldab kollektiivse nimetamiskavatsusena paika, millel on järjepidev identiteet ajast, kui see koht 546. a sai Püha Columba tammesaluku; "Londonderry" aga nimetab asundust, mis rajati alles 17. sajandil, ja selle nime kasutamine eeldab, et see asundus ja inglise keele kasutamine selle nimetamiseks on õiguspärane. Pange tähele, et nimi "Doire Colmcille" ei ole nimena tõlgitav: te võite tõlkida gaelikeelse väljendi *doire Colmcille* ingliskeelseks väljendiks *St. Columba's oak grove* (Püha Columba tammesalu), kuid see ei saa olla kohanime tõlge, sest ta ei ole ühegi koha nimi. Ja seesama kehtib ka 16. sajandi zuni külanimedele — nagu "Itwana" — suhte kohta nende hispaaniakeelsesesse nimesse nagu näiteks Cibola Seitse Linna.⁹

Selle peale võidaks kosta, et kui ka mingi ajaloolise sattumuse tõttu käivad "Doire Colmcille" kasutusega kaasas mõned assotsiatsioonid, mis "Londonderry'l" puuduvad, ja vastupidi, siis ei sisalda nimi, kui teda kasutada lihtsalt nimena, seepärast veel

⁸Paul Ziff juhib oma artiklis Ziff 1977 tähelepanu sellele, et on oluline järgida "asjakohaseid antropoloogilisi ja lingvistilisi andmeid". Selles mõttes eeskujulik uurimus on Fox 1963.

⁹Zunide esimeste kohtumiste kohta hispaanlastega vt Cushing 1896: 326–333, ja sellest, kuidas kohad on paigutatud ja millist nime kannab keskmine koht: vt Cushing 1896: 367–373.

mingeid poliitilisse või sotsiaalsesse legitiimsusse puutuvaid eeldusi. Näiteks kui asjatundmatu võõras kasutab nime "Londonderry" tee küsimiseks ja näitab kaardil kohta, kuhu ta jõuda tahab, siis näitab ta ühtlasi, et seda nime saab kasutada mingi koha identifitseerimiseks ainsagi säärase eelduseta. Kuid võõras saab kasutada ainult nime, mis on tõesti saanud kasutatavaks väljaspool selle algset kasutuskogukonda. Kuna tolle kogukonna liikmed kasutavad või kasutasid seda omal kombel, siis parasiteerib võõra sekundaarne nimekasutus selle algse kasutusel. Ja ka sääraseid sekundaarsed, eeldustest koormamata kasutused ei ole sugugi vabad spetsiifilisest ühiskondlikust kasutuskontekstist. Nad on just nimelt nimed-mida-kasutavad-võõrad-või-turistid. Loogikafilosoofid on mõnikord pidanud niisugust turistidele või võõramaalastele omast nimekasutusviisi nimetamissuhte olemuslikuks näiteks. Selle kohta on mul veel mõndagi ütelda, ent praegu märgin ma ainult, et need filosoofid ei mõista, mil määral loomulikud keeled, milles paljude väljendite tavapärase kasutus väljendab ühtlasi kasutajate ühiseid kogukondlikke uskumusi, erinevad keeltest, mille puhul see on nõnda vaid vähesel määral või üldse mitte.

Kirjeldatud piirsituatsioonis on mõlemad keeled — näiteks 1700. aasta iiri keel ja sama ajastu kolonistide inglise keel või 1540. aasta zuni shiwi keel ja hispaania konkistadooride keel — just esimest tüüpi. Seega kui kakskeelne kõneleja valib ühe keelekogukonna kasuks, siis peab ta valima ka ühe alternatiivse ja teisega ühtesobimatu uskumuskogumi ja eluviisi kasuks. Veelgi enam: mõlemas uskumuskogumis ja eluviisis sisalduvad eriomased viisid, kuidas teatud keskseid eluvaldkondi ratsionaalselt õigustada ja väidete tõesust põhjendada.

See ei tähenda, et ühe kogukonna uskumusi ei saaks teises keeles üldse edasi anda; pigem on asi selles, et iga katse neid uskumusi teise kogukonna jaoks piisavalt arusaadavaks teha tähendaks iseloomustada neid nii, et nad tunduksid vastuvõetamatud. Mis on ühe silmis õiglane sõjaretk, on teise jaoks vargus; mis ühele eikellegimaa esmakordne omastamine, on teise jaoks õiguspäratu hõivamine, katse muuta eraomandiks seda, mis ealeski eraomand olla ei saa — näiteks ühine maa. Hispaanlased tõid indiaanlaste-

ga läbikäimisse viimastele võõrad omandimõisted, mis pärinesid feodaalsest, kanoonilisest ja rooma õigusest; inglased lähtusid inglise tavaõiguse poolt tunnustatud omandiõiguse mõistest Iiri-maal ajal, kui iiri keeles leidis küll tõlkevaste ladina *jus*'ile, kuid mitte väljendile *a right* (s.o millelegi, mis ei käi kaasas staatuse, rolli ega funktsiooniga, vaid indiviidi kui niisugusega).

Pole mõtet viidata sellele, et kokkupuutunud kogukondadel on ka suur hulk ühiseid uskumusi, ning et kellelgi pole veel olnud raskusi lause "Lumi on valge" tõlkimisega ühest keelest teise. Tõepoolest: igas keeles on suur piirkond, mis on tõlgitav igasse teise keelde, ja leidub harjumuspäraseid või selliseks muudeta-vaid ühiselulisi olukordi, mis korduvad paljudes — mõni võib-olla isegi kõigis — kultuurides. Projekt, mille eesmärgiks on viia lausekasutuse tüübid vastavusse paljudes kultuurides korduva-te harjumuspärase situatsioonitüüpidega ja mõlemad omakorda vastavusse harjumusega selliste lausete kasutamise nõustuda või mitte, tooks kahtlemata välja nende faktide vahelise seose ja sellest tuleneva tõlgitavuse tüübi ja määra — juhul kui see projekt ka tegelikult teostatakse. Kuid mul on niisuguste projektide suhte hakanud tekkima kahtlus, et neist ei maksa oodata loomulike keelte adekvaatset semantikat või tõeteooriat, vaid hoopis suure-päraseid fraasikogusid rändureile. Sest just need keelevaldamise tunnused, mida niisuguste vestmike abil omandada ei saa, teevad keeled tõlgitamatuks.

Millised need tunnused siis on? Me võime minna teatud olu-kordades õpitud väljendite kasutamisel üle uute ja enneolematute kasutuste loomisele ja mõistmisele. Kirjeldatud keelekogukon-dade liikmete puhul sõltub see võime suurel määral suutlikkusest viidata ja vihjata kanooniliste tekstide ühisvarale, tekstidele, mis piiritlevad kirjandusliku ja keelelise traditsiooni, milles see kogu-kond elab. Keeleline leidlikkus ja loomingulisus saavad toimida vaid niisugustele tekstidele vihjates. Need tekstid annavad ühiseid eeskujusid, mida laiendada ja uutesse olukordadesse üle kanda, ning ühiseid näiteid säärasest loovast ülekandmisest enesest.

Säärares ühiskondades tegelevad just luuletajad ja lugulauli-kud niisuguste, algselt suuliste ning hiljem kirjalike tekstide loo-

mise ja töötlemisega; ainult poeetiline jutustus on küllalt meelde jääv ja juba Vico väitis (nt Vico 1744: §§34–36), et luule ja saaga tekitavad keelelisi oskusi ja võimalusi, mis on aluseks hilisemaile proosavormidele. Mõisteid omandatakse ja mõistetakse esmalt kui poeetilisi kujundeid ja mõtte liikumine kujundlikult konkreet-suselt ja partikulaarsuselt mõistelise abstraktsuseni ei jäta kunagi konkreet-sust ja partikulaarsust päriselt seljataha. Vapruse, õigluse, autoriteedi, suveräänsuse ja omandi mõisted, kontseptsioonid selle kohta, mis on mõistmine ja selle nurjumine — kõiki neid kujundatakse pidevalt üldtunnustatud kanoonilistes tekstides leiduvate eeskujude järgi. Ja nii on lood ka siis, kui luulele lisandub proosa, müüdid ja eeposele lisanduvad seaduseraamatud ja kõigile neile tulevad juurde veel näidendid. Selle tagajärjel satuvad vastakuti kaks keelekogukonda, millel on omad tekstikaanonid, omad eeskujud ja traditsioonid mõistete loomiseks, kusjuures kumbki ei tunne teise kogukonna traditsiooni, rääkimata keelelistest oskustest, mida need traditsioonid on vorminud. Mõlemad esitavad teise uskumusi oma keelekasutuses, lahtikistuna asjakohasest traditsioonist: seega siis viisil, mis tagab väärnimõistmise. Mõlema vaatepunktist näivad teise põhimõisted ja -uskumused kontekstitud ja õigustamatud just nimelt selle pärast, et nad on esitatud eraldi tekstipärandi kontekstist, mis annab neile kontseptuaalse elu.

Siin on tegu veel ühe näitega hermeneutilisest ringist. Ühe keelekogukonna liikmete algne suutmatuse tõlkida teise kogukonna keele teatavaid piirkondi oma keelde ei lase mõista teise keele kasutusse kätketud traditsiooni; ent kui ei tunta traditsiooni, siis ei saa ka õigesti tõlkida neid võõra keele osi. Ja tõsiasi, et mõlemas keeles on piirkondi, mis on küllaltki kergesti tõlgitavad, ei anna jällegi alust kahelda keelte osalises tõlgitamatuses. Tõlgitamatu lausekasutusi ei saa loogiliselt tuletada lausekasutustest, mis moodustavad sama keelepruugi tõlgitava osa. Neid ei saa ka tõlgitavatest lausetest konstrueerida, neile taandada või mõnel muul moel nende kaudu avaldada. Ja see ei peaks meid üllatama. Kahe üpris erineva keele adekvaatse valdamise üheks tunnuseks on oskus eristada tõlgitavaid keelepiirkondi tõlgitama-

tuist. Teatud tõlgitamatus e määr iseloomustab iga keele suhet ükskõik millise teise keelega.

Ent tõlgitamatus tunnistamisest ei järeldu, et mõistmise ees on paratamatu piir. Ja ümberpöörduvalt: see, et me võime teises keeles öeldut täielikult mõista, ei tähenda, et me mõistetut tõlkida suudaksime. Kui mõistmisvõime ja arusaam mõistetu osalisest tõlgitamatuses põimub kirjeldatud piirsituatsioonile iseloomulike ühiskondlike, mõisteliste ja keeleliste tunnustega, siis tekibki kimbatus, mida kogeb kakskeelne inimene, kes peab selles olukorras valima, kumma kogukonna liikmeks hakata.

Nagu öeldud, ei tule kõnelejal selle olukorra sattumuslike tunnuste tõttu valida üksnes kahe keele vahel, vaid ka kahe ühtesobimatu kontseptsiooni vahel looduslikust ja ühiskondlikust reaalsusest. Ka pole tegu lihtsalt valikuga kahe ühtesobimatu uskumuskogumi vahel, vaid valikuga uskumuskogumite vahel, millel mõlemal on omad sisemised tõe ja õigustatuse mõõdupuud. Ja valik tuleb langetada, lähtudes piiratud mõistevarudest, mida kõnealused keeled pakuvad. Mis mõttes on need mõistevarud piiratud?

Nad ei võimalda apelleerida mingile neutraalsele või iseseisvale ratsionaalse õigustuse mõõdupuule, et õigustada ühe uskumuskogumi, eluviisi ja keelekogukonna valimist. Sest apelleerida saab ainult neile mõõdupuudele, mille vahel tuleb valida. Ja ühe kogukonna liikmetel on teise kogukonna mõistete, uskumuste ja mõõdupuude esitamiseks ainult niisugused mõistevarud, mis näitavad võistleja mõisteid, uskumusi ja mõõdupuid vildakana ja enda omi õigena.

Niisiis põrkuvad siin kaks võistlevat mõisteskeemi. Selle jaoks, kes on kultuuriliselt ja keeleliselt võimeline elama vaid ühes neist, ei teki mingit probleemi. Kuid meie kujuteldud inimene, kes saab aru mõlemast mõisteskeemist, ent peab neist elamiseks valima ainult ühe, peab piisava järelemõtlikkuse korral muutma oma arusaamist tõest ja ratsionaalsest õigustatusest. Sest ta ei suuda rakendada tõe ja õigustuse mõistet, mis oleks ühe või teise kogukonna mõõdupuudest sõltumatu. Kõik valdkonnad, mida ta mõistab, on juba kontseptualiseeritud terminites, mis eeldavad ühe

väidetekogumi tõesust teise arvel. Hegeli keeldu mõistetevälisele reaalsusele toetumise suhtes ei rikuta. Mõlemad kogukonnad taipavad omaenese *samasuse* ja *erinevuse* kriteeriume kasutades, et nad esitavad väiteid ühe ja sama valdkonna kohta; ühismõõdutus ja ühtesobimatus ei ole ühtesobimatud.

Tekkinud kimbatust saab meie kujuteldavale inimesele adekvaatselt selgitada ainult platonlikus keelepruugis. Sest nüüd peab ta predikaate "on tõene" ja "on õigustatud" tõlgendama nii, et need ei tähendaks edaspidi muud kui "näib tõene sellele konkreetsele kogukonnale" või "näib õigustatud sellele konkreetsele kogukonnale". Ratsionaalne valik on teinud meie tegelasest relativisti. Ent miks seda üldse kimbatuseks pidada? Aga sellepärast, et neid predikaate nõndaviisi ümber mõtestades irdub meie kujuteldav zuni indiaanlane või iirlane tahes-tahtmata mõlemast konkureerivast kogukonnast. Sest ükski 16. või 17. sajandi kogukond ei saanud end mõista relativistlikult.

Kõige selle peale võidakas kosta: ja mis siis? Isegi kui ma olen esitanud usutava relativismiversiooni, ja kui ka meie kujuteldud tegelasel on olnud mingis kohas ja ajas reaalne vaste — iirlane või zuni või kes tahes — siis mida see kõik näitab? Selline relativism oli tingitud ajaloolisest, ühiskondlikust ja keelelisest keskkonnast, mis jättis meie kujuteldava inimese ja tema tegeliku vaste ilma relativismi vältimiseks või kummutamiseks vajalike keeleliste ja mõistelistest varudeta. Kuid võib ju väita, et *meil* on need varud olemas, ja mis tähtsust on siis neil filosoofilistel väljamõeldistel *meie* jaoks?

Ja selles just küsimus ongi. Kui me määratleme need keelelised ja mõistelistes varud, mis võimaldaksid meie kujuteldaval tegelasel ületada oma olukorra sattumuslikku ja konkreetset piiratust, kas me siis oleme ka juba näidanud, kuidas relativismi vältida või kummutada? Kui meil õnnestuks see kujuteldav inimene muuta endataoliseks, kas siis ta — ja ka meie — ei ole enam sunnitud relativeerima tõe ja õigustuse predikaate? Nende küsimuste juurde ma pöördungi, kuid enne tahan ma lühidalt uurida, mis tuleneb ühe- või teistsugusest vastusest.

Olukord, milles inimene ei saa kahe konkureeriva keelekogukonna seisukohtade vahel valides tugineda mingitele neutraalsetele ja iseseisvatele ratsionaalse õigustuse mõõdupuudele, viib enamasti selleni, et kogukonnad loobuvad omavahelistes suhetes nende otsimisest. Ent sel juhul muutuvad inimsuhted häda sunnil tahte- ja võimusuheteks, mida ratsionaalsus ei vahenda. Ma ei taha öelda, et konkureerivad pooled käituvad siis oma kogukondlikus läbikäimises tingimata ebamõistlikult, s.t ebamõistlikult omaenese partikulaarsest vaatepunktist sellele, milles ebamõistlikkus seisneb. Kuid just seda vaatepunkti püüavad mõlemad kogukonnad teisele peale suruda. Kui ühe võistleva poole vaatevinklist on mõistlik teisele oma tahet mingi idiosünkraatilise mõistlikkuse kontseptsiooni nimel vägivallaga peale suruda, siis seda ka tehakse.

Nii käitusid hispaanlased zunidega ja inglased iirlastega. Ja üks vägivallavahend on oma keele pealesurumine teisele. Kuid kas asjad saavadki teisiti olla? Saavad ainult siis, kui relativism, mis kerkis esile kui ainus ratsionaalne hoiak mõlema antagonistliku kogukonna taotluste suhtes, ei jää kõigi konkureerivate kogukondade suhete küsimuses viimaseks sõnaks; teisisõnu: ainult siis, kui tõepoolest leidub keelelisi ja mõistelisi varusid, mis teeksid relativismist hoidumise või möödahiilimise võimalikuks. Ainult siis on võimalik asendada poliitika, milles võimukasutus on ratsionaalsuse poolt vahendamata, poliitikaga, milles seda vahendab ja ohjeldab toetumine võistlevate poolte erapoolikusest sõltumatule ratsionaalse õigustuse mõõdupuudele.

Muidugi ma ei arva, et mitterelativistlike tõe ja õigustuse mõõdupuude kindlakstegemisest ja formuleerimisest piisaks, et üle saada vahetu tahte ja võimu poliitikast kogukonnasiseste konfliktide puhul, rääkimata veel kogukonnavahelistest konfliktidest. Samuti ma ei eita, et mõnikord rakendatakse jõudu ka ehtsa praktilise ratsionaalsuse nimel, nii nagu teda kasutatakse idiosünkraatilise ja ühekülgse mõistlikkuse eesmärkidel. Ma väidan, et meelevaldset võimukasutust, türanlikku võimu kogukondade sees ja imperialistlikku võimu nende vahel on võimalik paljastada ja ku-

kutada ainult siis, kui inimsuhetes saab toetuda impersonaalsetele otsustusmõõdupuudele, mis on konkureerivate taotluste suhtes erapooletud ning teevad parimat tüüpi ratsionaalse õigustuse saavutatavaks ja tähtsaks. Jällegi oli Platonil õigus: türannivastane argument ja argument tõe ja õigustuse predikaatide relatiiveerimise vastu nõuab samu eeldusi.

Muidugi pole tänapäeva Nietzsche-järgsed antiplatonistid sellega nõus. Kuid nemadki kinnitavad mõnikord tahtmatult seda teesi. Võib-olla Michel Foucault' varasemates kirjutistes on kõige süstemaatilisemalt ja seetõttu kõige veenvamalt esitatud seisukoht, et ükski püüdlus apelleerida oletatavasti impersonaalsetele tõe ja ratsionaalse õigustuse mõõdupuudele pole tõhus alternatiiv kehtivale võimujaotusele, sest iga niisugune katse toimib juba mõne institutsionaliseeritud võimujaotuse seaduste järgi. Seega võib Foucault kirjutada tõe poliitikast ja tõe poliitökonoomiast, justkui oleks igasugune apelleerimine tõe ja ratsionaalse õigustuse poole juba ise eriline võimuvorm, mis on lahutamatu teistest karistus- ja sunnivormidest.¹⁰ Kuid Foucault ei saa seda vaadet artikuleerida üldistavalt ega detailsetes institutsiooniuurimustes ilma, et eeldaks radikaalse ühismõõdutuse teesi — teesi, mis ainult näib tema uurimustest lõppjärelendusena esile tulevat, ent on tegelikult juba alguses eelduseks võetud. Ja selle teesiga tasub nõustuda siis ja ainult siis, kui kirjeldatud relativismiversioonile jääb viimane sõna.

Seega tuleb välja, et see, kuidas me mõistame võimupoliitikat, sõltub suurel määral vastustest teatud filosoofilistele küsimustele. Janice Moulton (Moulton 1983) ja Robert Nozick (Nozick 1981: 4–8) on hiljuti rõhutanud, kui palju kahju on filosoofiale toonud vaenutsev ja antagonistlik keelepruuk. Nende meelest me räägime liiga kergekäeliselt argumentatsioonis võitmisest ja kaotamisest, sellest et teised on sunnitud tunnistama meie lõppjäreldusi jne. Ja sedavõrd, kui säärane pruuk ähmastab kooperatiivsete vooruste vajalikkust filosoferimises, on neil autoritel kindlasti õigus. Sellegipoolest on antagonistlikul keelel üks tähtis positiivne funktsioon. Ta annab märku, et filosoofia — nagu kõik teisedki

¹⁰ Sissejuhatuseks vt Foucault 1980: ptk 5 ja 6.

institutsionaliseeritud inimtegevused — on konfliktide keskkond. Ja filosoofilised konfliktid on sageli keeruliselt ja kaudselt seotud paljude teiste konfliktidega. See keerukus, kaudsus ja paljusus varjab meie eest, et isegi meie distsipliini kõige abstraktsemad ja tehnilisemad teemad — näiteks nimetamise, osutuse, tõe ja tõlgitavuse teema — võivad mõnikord oma poliitiliste ja ühiskondlike järelduste poolest olla sama otsustava tähtsusega kui ühiskondliku lepingu või loomuõiguse teooria. Nende panus ratsionaalsuse loomuse ja piiride määratlemisse poliitikaarenil ei pruugi olla väiksem. Kogu filosoofia on nii või teisiti poliitiline filosoofia.

Mõnikord läheb filosoofial paremini siis, kui me selle vähemalt ajutiselt ära unustame, kuid me ei saa seda meelest lasta pöördudes tagasi küsimuse juurde, milleni meie arutus on viinud: millised ressursid oleksid pidanud olema kujuteldud tege-lasel 16. või 17. sajandi piirsituatsioonis ja milliseid neist, mis temal puudusid, peavad olema meil, selleks et apelleerida tõe ja ratsionaalse õigustuse küsimuses otsustuskriteeriumidele, mis ei muudaks neid predikaate ühe konkreetse kultuuri- ja keelekogu-konna mõisteskeemist sõltuvaks.

4

Kirjeldatud relativistlikust ummikust pääsemise esimene samm oleks ära õppida mõni kolmas keel, mis erineks oluliselt neist kahest, mida meie kujuteldud isik juba valdab. Et pakkuda va-jalikke ressursse, peab sel keelel olema kaks keskset tunnust. Esiteks *ei* tohi tema igapäevatarvituse eelduseks olla seotus kum-magi võistleva uskumuskogumiga ega võimalust mööda ühegi muu uskumuskogumiga, mis võiks koos nendega sellele seotu-sele pretendeerida. Teiseks peab selles keeles leiduma ressursse, et täpselt esitada kaht võistlevat uskumuskeemi, sealhulgas ka uskumuste taustaks olevat traditsiooni, ilma milleta poleks need uskumused täielikult arusaadavad ja nende õigustused adekvaat-selt mõistetud. Missugune keelekasutus peaks see olema?

Et rahuldada esimest tingimust, peab sel keelel olema tunnus, mis ilmneb siis, kui võrrelda, kuidas kasutatakse pärisnimesid,

näiteks kohanimesid, selles keeles ja kahes konkureerivas keeles, mille raames probleem esile kerkis. Tolles kolmandas keeles peab saama nime suhet nimetatuse iseloomustada võimalikult sõltumatult mis tahes konkreetsest kogukondlike uskumusi sisaldavast identifitseerimiskeemist. Niisiis peavad nimed olema lahutatud kirjeldustest, mis mingi kindla kogukonna uskumustega piiritletud kontekstis identifitseerivad üheselt teatud isikut või kohta. Konkreetseid pärisnimed ei ole enam ekvivalentsed ja seetõttu ka samatähenduslikud kindlate määravate kirjeldustega. Kohanimed saavad võrdselt kasutatavaks kõigile, olenemata kasutaja uskumustest. Nimed, mis olid enne fregelikud, saavad ühiskonna muutudes kriipkelikuks.¹¹

Enamik filosoofilisi loogikuid kostaks selle peale taas, et ma olen neid muutusi iseloomustades ajanud segi nimetamise olemusliku funktsiooni ja selle pelgalt sattumuslikud kaasnähtused. Kuid mulle on vastuvõetamatu just niisugune arusaam ühestain-sast olemuslikust nimetamissuhtest või -funktsioonist: me oleme õppinud, et tähendus ei ole ühtne mõiste, ja samuti peaksime taipama, et leidub mitmesuguseid mooduseid identifitseerimiseks, äramärgimiseks, osutamiseks, kutsumiseks jne, mis kõik ühendavad nime ja nimetatut, kuid pole olemas mingit nime ja nimetatut vahelist põhisuhet, mis võiks olla osutusteooria aineks. Või kui selline suhe ongi olemas, siis oleks ta selline, nagu väitis Russell, ent Russelli käsitusest järeldub, et on küll olemas pärisnimede klass, kuid ükski neist väljendeist, mida me oleme seni nimedeks kutsunud, sellesse ei kuulu (Russell 1956: 200–203).

Sellist tüüpi keele teine tunnus on ühiskasutuse jaoks kanooniliste tekstide puudumine. Allusioon ja tsitaat on saanud erialas-teks võteteks ja kirjaoskuslik on lahutatud kirjanduslikust. Sest niihästi suulised kui kirjalikud tekstid sisaldavad ja eeldavad uskumusi ja seda tüüpi keel peab olema kasutuskeelena võistlevate uskumussüsteemide suhtes võimalikult neutraalne. Temas lei-dub ressursse, et esitada määramatul hulgal uskumussüsteeme,

¹¹Siia tuleks lisada käsitlus sellest, kuidas üht ja sama pärisnime saab kasutada mitmel viisil, mis seovad ta ühe ja sama kandjaga.

millest enamiku algkodu on hoopis teistmoodi keelekogukondades, mitmesuguste võtete abil, mis võimaldavad nende esituste konstrueerijal jääda küllaltki sõltumatuks oma maailmavaatelistest tõekspidamistest. Millised võtted need on? Kui tegu on võõrkeelse tekstiga, siis lisatakse tõlkele parafras ja teaduslikud kommentaarid (vt Wallace 1979). 5. sajandi atika-kreeka keele harilikud sõnad πόλις või δικαιοσύνη ei lase end mingis ranges mõttes tõlkida ei 20. sajandi inglise, prantsuse ega saksa keelde — mis, nagu ehk juba taipasite, on näited seda tüüpi keelest —, kuid nende kasutust saab üsna adekvaatselt seletada. Traditsioonid, mis tuginesid kanoonilistele tekstidele, võivad nüüd tulemuslikult saada ajaloouringu aineks, ja neid traditsioone sisaldavaid tekste võib nüüd tuvastada, toimetada, tõlkida või muul moel valgustada. Peaaegu iga kultuuri uskumussüsteemi saab niisiis meie enda süsteemis üsna täpselt esitada. Ent seejuures tuleb võtta arvesse nende esituste teatavaid iseärasusi.

Kõigepealt on see esitussuhe ebasümmeetriline. Me saame küll akadeemilisi ressursse kasutades esitada tänapäeva inglise või mõnes muus keeles võrdlemisi täpselt teise kultuuri uskumussüsteemi või mõnd selle osa, kuid see ei tähenda, et meie uskumussüsteemi vastavat osa saaks esitada tolle teise kultuuri kasutuskeeles. Charles H. Kahn on näidanud, kuidas saab tänapäeva inglise keeles adekvaatselt esitada verbi εἶμι kasutusi Homerosel (Kahn 1973). Kuid ta seletab ka, miks teatav tõlge või parafras oleks eksitav: näiteks inglise verb *exist* on kujunenud välja ajaloos, mille esimene järk oli üleminek Homeroose keelelt klassikalisele kreeka keelele, ning seda mõjutasid järgnevalt klassikaline ladina luulekeel, keskaegne ladina filosoofiline pruur ja lõpuks mõni loomu poolest moodsed probleemistik, nii et me lihtsalt ei saa kasutada verbi *exist* kõigi Homeroose εἶμι kasutuste tõlkimiseks või eksplitseerimiseks. Sellest järeldub, et Homeroose-aegses keelekogukonnas oluks võimatu esitada akuraatselt seda, kuidas kasutatakse sõna *exist* tänapäeva inglise keeles. Ja see, mis kehtib arhailise kreeka keele ja kaasaegse inglise keele seose kohta, kehtib ka kaasaegse inglise keele ja 17. sajandi iiri või

16. sajandi zuni keele vahekorra puhul. Kuid see võib meid viia eksjäreldestele.

Pöördugem nüüd tagasi meie kujuteldava isiku olukorra poole, kes kunagi kõikus 16. sajandi zuni ja hispaania või 17. sajandi iiri ja inglise keele vahel, kuid on nüüd umbes kolmsada aastat vanemaks saanud ja kaalub, kas mitte läheneda oma teistele probleemidele hoopis 20. sajandi inglise, prantsuse või mis tahes muus keeles. Et ta võib mõnes tänapäeva keeles esitada küllaltki adekvaatselt ja neutraalselt mõlemat uskumussüsteemi, kuid ei saa kummaski varasemas keeles niiviisi esitada teise võistleva keelekogukonna uskumussüsteemi ega ka 20. sajandi inglise või prantsuse keele kaudu avanenud positsioone, mis on niisuguse esituse eelduseks, siis tundub, et säärase inimese jaoks on ainus ratsionaalne lahendus teostada oma uuringuid nüüdsest mõnes tänapäeva keeles, et nõnda vähemalt osaltki pääseda varasema olukorra piiratusest, s.t piiratusest, mis viis relativistlike järeldesteni. Kuid just nimelt selles punktis valmistab ületamatu raskuse teine tunnus, mis iseloomustab uskumussüsteemide esituse moodsates loomulikes keeltes.

Meie pettunud relativist võib loota relativismini viinud piiratuse ületamist ainult siis, kui ta formuleerib mõnes äraõpitud moodsas keeles ratsionaalse õigustuse impersonaalse ja neutraalse mõõdupuu, mille valguses hinnata konkureerivate uskumussüsteemide taotlusi. Kuid seda uut keelt tegelikkuses omandades selgub hoopis, et kultuuris, mille keelega on tegu, pole ratsionaalselt põhjendatud üksmeel vajaliku õigustuse loomuse suhtes saavutatav. Niisugustes kultuurides on ratsionaalne õigustus ise sügavalt vaieldav mõiste ning seda mitmel omaette, ent üksteisega seotud põhjusel.

Üks põhjus peitub ajalookäigus, mis on muutnud moodsa keele niisuguseks, nagu see on. Eespool oli juttu, et selle protsessi keskseks tunnuseks oli kasutuskeelte irdumine kõigist kindlaist tekstikaanonitest. Tolle ajaloo protsessi varases järgus kuhjus kultuuri väga palju erinevaid, heterogeenseid ja konfliktseid kanoonilisi tekste mitmest selle kultuuri minevikujärgust, nii et ükski neist ei saanud enam pretendeerida eksklusivselt kanoonilisele staatusele

ja peagi ka enam üldse mingile kanoonilisusele. Kreeka, heebre-
rea ja ladina tekstide renessansiaegne kuhjumine osutus kõigest
eellooks hiina, sanskriti, maia ja vanaiiri tekstide lisandumise-
le, Euroopa rahvakeelsetele tekstidele võrdse staatuse andmisele
13.–19. sajandini ning lõpuks suure hulga kirjaeelsete kultuuride
avastamisele. Kogu see tekstikorpus on nüüd kogutud moodsa
akadeemilise kultuuri vabade kunstide kolledžmuuseumi, mis pak-
kub Suurte Raamatute kursuse näol sissejuhatavaid ekskursioone,
mis tormavad Gilgameši juurest Konfutsiuse, Dante, Newtoni,
Tristram Shandy ja Margaret Meadi kaudu Saul Bellow'ni välja.

Selles hariduslikus segapudrus tipnev ajalugu tekitab üleüldi-
se teadlikkuse, et leidub suur hulk erinevaid ja vastakaid argu-
mente, mida on kasutatud igasuguste konkureerivate uskumuste
õigustamiseks, ja ka suur hulk erinevaid ja vastakaid teoreetili-
si käsitlusi ratsionaalsest õigustusest, millega nende argumentide
kasutamist toetada. Selle tulemusena vohab paljudes valdkon-
dades rivaalitsevaid positsioone, millest ühelgi pole küllalt res-
surssse, et lõplikult peale jääda ja oma võistlejaid kukutada. Nii
sõdivad filosoofias fundatsionalistid koherentistidega ja mõlemad
omakorda skeptikute ning perspektivistidega; sellal kui kontsept-
sioonid tõest kui empiirilisest adekvaatsusest võitlevad arvukate
omavahel sobimatute realismide vastu ning mõlemad jällegi käsi-
tusega tõest kui varjamatusest. Akadeemilises kirjandusteaduses
vaieldakse selle üle, mis on tõlgendus, kuidas õigustada üksikute
tekstide üksikuid tõlgendusi ja mis see üleüldse on, mida
tõlgendus tõlgendab — otsekui parodeeritaks filosoofiliste vaid-
luste keelepruuki ja lahendamatumust. Ja psühholoogia on omaette
akadeemiliseks distsipliiniks saamisest saadik mahutanud meel-
sasti arvukalt ühtesobimatuid koolkondi, millest igapähele on oma
idiosünkraatiline käsitlus õigustusest.

Kui on tegu sellise valdkonnaga nagu teoloogiaküsimused,
mille puhul meie laiemas poliitilises ühiskonnas domineerivad
institutsioonid ja mõtteviisid kiidavad heaks ja isegi õhutavad
lahkarvamusi, siis ollakse enamasti seisukohal, et võistlevate
õigustusviiside vahelised vaidlused ei vii ratsionaalse lõppjäreldu-
seni. Kuid isegi sellise valdkonna puhul nagu loodusteadus, kus

needsamad institutsioonid ja mõtteviisid näevad ette suurt üksmeelt, lokaavad teaduse kõrval ebateaduslikud mõtteviisid nagu astroloogia (millel on muuseas omad hästikorraldatud ja kaugeltki mitte lihtsameelsed õigustuse mõõdupuud) ja mis veelgi kõnekam: puudub üksmeel küsimuses, miks meie kultuuri ajaloos toimunud olulised üleminekud eelteaduslikult mõtlemiselt teaduslikule ja ühelt teaduslikult mõtteviisilt teisele on ikka ratsionaalselt õigustatud. Ja nõnda siis on erinevatest õigustusalastest arusaamadest lähtudes ikka ja jälle avastatud ning iseloomustatud loodusteaduste ajaloo keskse tunnuseks ühismõõdutust: seda on teinud 1920. aastate Prantsuse vaidluste kontekstis Gaston Bachelard; Michael Polanyi, et põhjendada teatud segu fideismist ja realismist; Thomas Kuhn, et õõnestada loogilist empirismi; Paul Feyerabend anarhistlikult, ja Ian Hacking käsitluses ajaloolistest "mõtlemisstiilidest".

Lepitamata seisukohtade paljusust õigustuse küsimuses märgatakse kergesti ja isegi halvaks panevalt teiste akadeemiliste dissipliinide puhul, kuid omaenda eriala sees näeb ja kirjeldab igaüks olukorda ainult oma tõekspidamiste vaatevinklist, otsustades teiste vaatepunktide edu või äpardumise üle omaenda vaatepunkti siseste õigustusmõõdupuude järgi; ja nõnda jääb üleüldine kultuurisituatsioon enamasti meie vaateulatusest välja. Vaevalt on seesugune ühekülgus kellelegi uudiseks. See näitab lihtsalt, et me oleme — vähemalt sotsioloogilises mõttes — normaalsed inimesed. Tänapäeva antirelativism on aga ohtlik selle poolest, et tahab väita, nagu oleks meie sattumuslik ühiskondlik olukord, mille piiratuses me peaksime üle saama, hoopiski ratsionaalse ühiskondliku eksistentsi tarvilik tingimus. Sest esiteks me asume antirelativismi järgi paratamatult omaenese mõisteskeemis, omaenese maailmavaates (mõnikord küsitakse retooriliselt: "Kelle teise mõisteskeemis või maailmavaates me siis veel võiksime olla?"). Ja teiseks rõhutab antirelativism, et kogu meie arusaamine teiste mõisteskeemidest ja maailmavaadetest on paratamatult omandatud tõlkimisprotsessis, mis teeb teiste mõisted ja uskumused arusaadavaks, esitades neid kui kõigi kesksete aspektide poolest meie omadega sarnaseid.

Mina olen seevastu püüdnud väita, et õppides radikaalselt erinevate kultuuride keeli ja avastades, mis neis on tõlgitamatu ja miks, me õpime lisaks alternatiivsete vaatepunktide omandamisele ka püstitama nendest vaatepunktidest küsimusi, millele teatud tingimustes on vältimatuks vastuseks mõni relativismiversioon. Ja nii viisi me õpime ka vaatama oma eriomaselt moodsat positsiooni väljastpoolt. Sest mõtelge vaid, millisena paistab see moodne positsioon meie kujuteldavale inimesele, kes tänapäeva keelt õppides lootis korvata oma eelmodernse keele puudujääke.

Eelmodernseid keeli kasutades ei saanud ta murda välja nende õigustusskeemide piiratusest, mida mõlemad võistlevad kasutuskeeled kätkesid ja eeldasid, ja seega ta ei saanud avastada neutraalseid ja sõltumatuid ratsionaalse õigustuse mõõdupuid, millest lähtudes saanuks valida ühe kogukonna uskumused ja eluviisi; ent nüüd ta kõneleb keelt, mis on kogukondlikust seotusest vaba. Kuid selline keel on võimalik ainult kultuuris, milles leidub oluliste ja vaieldavate valdkondade jaoks liigagi palju heterogeenseid ja ühtesobimatuid ratsionaalse õigustuse skeeme. Ja paratamatult selgub, et iga katse anda küllaldast alust ühe skeemi valikuks eeldab juba ühe või teise skeemi eelnevat omaksvõttu. Sest ilma säärase aprioorse eelratsionaalse omaksvõtuta [*commitment*] ei läheks ükski alus [*reason*] arvesse hea alusena.

Meie kujuteldav inimene, kes pidi mõnd kaasaegset loomulikku keelt omandades pääsema tema varasema seisundi poolt tingitud relativismist, ei leia niisiis ka uuest keelest ühtki tõeliselt neutraalset ja sõltumatut ratsionaalse õigustuse mõõdupuud, ehkki hoopis teistsugustel põhjustel. Jääb üle ainult tunnistada, et niisamasuguste järeldesteni nagu too 16. või 17. sajandi inimene, kes õppis lisaks oma varasematele keeltele ära veel meie keele, aga ikkagi ei suuda hoiduda relativistlikest järeldestest, jõuaksime ka meie, kui õpiksime ära tema keeled või nendesarnased ja hakkaksime end seega kujutlema ja mõistma säärase välisvaatleja positsioonilt. Niisiis on relativism jäänud kummutamiskatsete suhtes seni immuunseks, isegi kui katsetajad olime meie.

Sellest ei järeldu, et relativismi ei saa ületada. Me võime nõnda arvata, märgates, et kummutamisele vastupidav relativismiversioon on ise relativeeritud relativism, sest mu argumendid püüavad näidata, et relativism on vältimatu teatud kindlatest vaatepunktidest, millest ühte juhtumisi enamik inimesi moodsates ühiskondades enda omaks peab. Ja see näib kinnitavat taas, et lõppude lõpuks lähtuvad kõik mõtte-, uurimis- ja tegutsemisviisid mingist kindlast vaatepunktist ja nende otsustused võrsuvad kõik aluselt, mida Edmund Burke nimetas eelarvamuseks või eelotsustuseks. Kuid siit ei järeldu — nagu relativismile viimast sõna jättes arvata võiks —, et me oleme seetõttu vangistatud oma partikulaarsesse positsiooni ja saame teiste omi kummutada ainult apelleerides mõõdupuudele, mis juba eeldavad meie eelarvamuste vaatepunkti. Miks mitte?

Alustagem tõsiasi, mis pole esialgu küll enam kui ilmekas näide. Need loomulikud keeled, milles filosoofia kujunes välja ja sündis seejärel endast loodus- ja hiljem ühiskonnateadused, ei olnud niisuguses seisundis nagu ühelt poolt 16. sajandi zuni keel või 17. sajandi iiri keel ja teiselt poolt moodsa aja loomulikud keeled. 5. ja 4. sajandi atika kreeka keel, 12. kuni 14. sajandi ladina keel, 17. ja 18. sajandi inglise, prantsuse, saksa ja ladina keel ei olnud põhiuskumuste suhtes niisama eeldustevabad kui hilisemad moodsa aja keeled, kuid oma kasutuses polnud nad ka nii tugevasti seotud üheainsa tihedalt läbipõimunud uskumuskoogi eelduste külge, nagu on ja on olnud mõned eelmodernsed keeled. See ilmneb kui võrrelda omavahel atika ja Homerose kreeka keelt, Augustinuse ja Hieronymuse järgset küpset filosoofilist ladina keelt ja ladina keelt enne, kui Lucretius ja Cicero avastasid, et teatud kreeka mõtteid saab ladina keeles mõtelda ainult uudissõnu luues. Niisuguste kasutuskeelte kanooniliste tekstide ring on küllalt lai, et mahutada teatud määral alternatiivseid ja võistlevaid õigustusviise, ning küllalt kitsas, et vaidlus nende viiside vahel oleks keskendunud ja määratud. Nende keelte mõisteskeemides kujuneb välja arenenud probleemistik — vaid-

lused selles skeemis kanooniliste ja omavahel seotud probleemide üle, mille käigus ratsionaalset edasiminekut või selle puudumist hinnatakse teatud teostele toetudes. Iga niisugune probleemistik on muidugi mingi mõisteskeemi sisene ja see on omakorda jälle hõlmatud teatud ajaloolisse traditsiooni, millel on oma kindel lähtepunkt ja eelarvamused. Filosoofiks saamine tähendas alati ka niisuguses traditsioonis elama õppimist. Arvatavasti ei märka seda tõsiasi need, kes on lapsepõlvest peale mõnes niisuguses traditsioonis üles kasvanud, küll aga need, kes on kasvanud sellistest väljaspool. Pole näiteks juhus, et iiri keele kõnelejad pidid kõigepealt ära õppima kreeka ja ladina keele, et filosoofiks saada, nagu Johannes Scotus Eriugena 9. sajandil.

Probleemistik areneb traditsiooni sees tavaliselt selgepiiriliste järkude kaupa, mis pole muidugi igas traditsioonis ühesugused. Nende seas esineb perioode, mil traditsioonisestest mõõdupuude järgi hinnates edasimineku takerdub või teatud põhiprobleemide lahendamiskatsed lähevad üksteise järel nurja ja traditsioon näib — taas omaenese mõõdupuude järgi — manduvat. Enamasti, kuigi mitte alati, tulevad selles staadiumis esile vastuolud, mida ei saa traditsiooni mõisteraamistuses lahendada; s.t traditsiooni seest võib leida põhjendatud toetust ühtesobimatutele positsioonidele; uuringud kisivad harali, muutuvad kitsapiiriliseks ning kaotavad üldise suunataju ning moodi võivad minna vaidlused realismi üle.¹² Ja säärase traditsiooni järgijad võivad avastada, et nende traditsioonil puuduvad ressursid oma nõtruse seletamiseks. Tõenäoliselt mõistavad nad seda siis, kui puutuvad kokku mõne teise positsiooniga, mis on mõistevarudelt rikkam ja *suudab* just nimelt niisuguse seletuse anda.

Nii oli see näiteks siis, kui galileilik ja newtonlik loodusfilosoofia seletasid omaenda mõõdupuude järgi skolastikast adek-

¹²Realismi ega antirealism ei tuleks mõista kui vigu (või tõesid), mille on sünnitanud filosoofid, kes mõtisklevad teaduse üle mingist teadusvälisest positsioonist. Nad on tegelikult eelkõige tähised teaduse enesetõlgenduses. Realismialaste vaidluste sagenemine annab enamasti märku teadlaste suutmatusest anda usutavat käsitlust iseendast ja oma tegevuse staatusest.

vaatsemalt peale looduse ka seda, miks hiliskeskaegne skolastika võis jõuda ainult teatud piirini ja mitte kaugemale. Skolastitsismi edusammud ja — mis veel olulisem — piiratus ning nurjumine skolastika enese mõõdupuude järgi said mõistetavaks alles Galilei ja Newtoni teooria valguses.

Arusaam Galilei-Newtoni teoreetilise positsiooni ja skolastika ühismõõdutusest ei lähe vastuollu arusaamaga, et hilisem füüsikatradsioon ületas varasema piiratuse. Ja muidugi võivad niisugused väited ühe teooria ülimumest teise suhtes pidada paika ka väljaspool loodusteadust. Niisugune väide on näiteks peidus mõne keskaegse teistliku aristotellase suhtumises Aristotelesse teoloogia alal või Dante *Jumaliku komöödia* vahekorras *Aeneise-ga* poeetilise kujutluse vallas.

Need näited juhivad tähelepanu ühele teoreetilise ja praktilise ratsionaalsuse keskele tunnusele. Ratsionaalsus, mõistetuna teatud erilise mõisteskeemi ja probleemistikuga traditsioonis, sellisena nagu ta on alati olnud ja saab olema, nõuab ometigi — niivõrd, kui ta on ratsionaalsus — arusaamist, et sellesama traditsiooni ratsionaalsed ebaadekvaatsused tema enese vaatepunktist — ja iga traditsioon peab oma probleemistiku vaateveerult end pidama teatud määral ebaadekvaatseks — võivad mis tahes hetkel osutada nii suureks, et me saame oma traditsiooni piiratust kindlaks teha ja mõista võib-olla ainult mingi väga võõra traditsiooni ressurside abil, mis oleks meist veelgi kaugemal kui Newton skolastikutest. Ja sel juhul tuleb meil võib-olla hakata järgima toda seni võõrast traditsiooni. Ja et ratsionaalsus nõuab niisugust arusaamist, ei saa ühegi arenenud probleemistikuga traditsiooni ratsionaalses teoorias ja praktikas sisalduvaid põhimõisteid, sh tõe ja ratsionaalse õigustuse mõistet defineerida ainuüksi niisuguste arusaamade kaudu neist mõisteist, mis on kodunenud selle traditsiooni mõisteskeemi sisestes teooriates ja praktikates, ega isegi nende arusaamade idealiseeritud versioonide kaudu, ammugi ei saa neid põhimõisteid niisugustele traditsioonisestele arusaamadele taandada: platonlik eristus predikaatide “on tõene” ja “näib tõene nii- ja niisugusele inimesele” elab niisuguses traditsioonis üle relativismis peituva tõe tunnistamise.

Ainult niiviisi iseloomustatud ratsionaalsuse ja seega sää-
 rast ratsionaalsuse käsitust sisaldava traditsiooni seisukohalt saab
 vaielda vastu neile Nietzsche-järgsetele teooriatele, mille järgi
 ratsionaalne argumentatsioon, uurimistöö ja praktika väljendavad
 alati teatud võimuhuvi ja on õigupoolest maskid mingi võimutahte
 ees. Selles mõttes on oluline vahe äsja käsitletud ratsionaalsuse ja
 valgustust ning tema järeltulijaid iseloomustanud ratsionaalsuse
 vahel. Valgustusajast saadik on meie kultuur võtnud liiga lahkelt
 omaks ilmselgelt omakasupüüdliku uskumuse, et iga kord kui
 meil õnnestub võõrastes kultuurides ning traditsioonides ratsio-
 naalsust avastada, muutes nende käitumist ja keelt arusaadavaks,
 siis me avastame ühtlasi, et nad on põhijoontes nagu meie. Liigagi
 suur osa hiljutisest ja praegusest antirelativismist väljendab seda
 valgustuslikku vaateviisi ja seega muudab teenimatult usutavaks
 teooriad, mis samastavad iga ratsionaalsuse vormi mõne konku-
 reeriva võimuvormiga. Niisugusest samastamisest saab ratsio-
 naalsuse päästa ainult teatud liiki traditsioonist lähtuv äratundmi-
 ne, et ratsionaalsus nõuab meilt valmisolekut aktsepteerida ja isegi
 tervitada seda, et need teooria ja praktika vormid, mida on meie
 traditsioonis seni peetud ratsionaalsuse kandjaks, võivad kunagi
 tulevikus jääda alla mõnele võõrale ja võib-olla koguni praegu
 veel mõistetamatule mõtte- ja praktikatraditsioonile; ja niisugu-
 seks äratundmiseks on meile päranduseks jäetud traditsioonid ol-
 nud liiga harva võimelised.¹³

Kirjandus

Collingwood, Robin George 1924. *Speculum Mentis*. Oxford
 Collingwood, Robin George 1940. *Essay on Metaphysics*. Ox-
 ford

¹³Mu kolleegid John Compton, John Post, Charles Scott ja Har-
 ry Teloh tegid selle ettekande algvariandi suhtes ranget ja konstruk-
 tiivset kriitikat. Teistsugune tänuvõlg on mul Brian Frieli näidendi
Tõlked (Friel 1981) ees ja oma endise kolleegi Dennis Tedlocki zuni in-
 diaanlaste rahvalaulude tõlgete ees (Finding... 1978), mis heitsid hoopis
 teistsugust valgust tõlkeprobleemidele kui enamik hiljutisi filosoofia-
 artikleid.

- Collins, Anthony 1738. An Answer to Mr. Clarke's Third Defence of his Letter to Mr. Dodwell. — *The Works of Samuel Clarke, D. D.* Vol. 3, London
- Cushing, F. H. 1896. Outline of Zuni Creation Myths. — *13th Annual Report of the Bureau of Ethnology*. Washington, D. C.
- Davidson, Donald 1984. On the Very Idea of a Conceptual Scheme. — *Inquiries into Truth and Interpretation*. Oxford: Clarendon Press, pp. 183–198 [Esmatrükk 1974]
- Finding the Center 1978. Transl. by D. Tedlock. University of Nebraska Press
- Foucault, Michel 1980. *Power / Knowledge*. New York
- Fox, Robin 1963. Structure of Personal Names on Tory Island. — *Man*. (Taastrükk: Personal Names. — *Encounter with Anthropology*. New York, 1973)
- Friel, Brian 1981. *Translations*. Faber & Faber
- Hegel, Georg Wilhelm Friedrich 1807. *Phänomenologie des Geistes*
- Hegel, Georg Wilhelm Friedrich 1812. *Wissenschaft der Logik*
- Hegel, Georg Wilhelm Friedrich 1817. *Enzyklopädie der philosophischen Wissenschaften*
- Kahn, Charles H. 1973. The Verb "Be" in Ancient Greek. — *The Verb "Be" and Its Synonyms*. Ed. by J. W. M. Verhaar. Dordrecht: Reidel ("Foundations of Language Supplement Series", vol. 16)
- Moulton, Janice 1983. A Paradigm of Philosophy: The Adversary Method. — *Discovering Reality*. Ed. by S. Harding and M. B. Hintikka. Dordrecht: Reidel
- Nozick, Robert 1981. *Philosophical Explanations*. Cambridge, Mass.: Oxford University Press
- Rorty, Richard 1980. Pragmatism, Relativism, and Irrationalism. — *Proceedings and Addresses of the American Philosophical Association*. Vol. 53, pp. 719–738
- Rorty, Richard 1982. *Consequences of Pragmatism*. Minneapolis: Minnesota University Press
- Russell, Bertrand 1956. The Philosophy of Logical Atomism. — *Logic and Knowledge*. Ed. by R. C. Marsh. London: Routledge, pp. 175–281. (Algselt ilmunud: *The Monist*, 1918)
- Ziff, Paul 1977. About Proper Names. — *Mind*. Vol. 86, July
- Vico, Giambattista 1744. *Principi di Scienza Nuova*
- Wallace, John 1979. Translation Theories and the Decipherment of Linear B. — *Theory and Decision*. Vol. 2

ALASDAIR C. MACINTYRE (sünd. 1929 Glasgow's) on kaasaja mõjukamaid moraali- ja ühiskonnafilosoofe. Õppinud Londoni ja Manchesteri ülikoolis; alates 1951 õppejõuks Manchesteris, Leedsis, Oxfordis, 1966–70 sotsioloogiaprofessor Essexi ülikoolis. Alates 1970 töötanud filosoofiaprofessorina USA-s: 1972–80 Bostoni, 1982–88 Vanderbilti, alates 1988 Notre Dame'i ülikoolis.

Peateos *After Virtue* (1981). Teisi teoseid: *Marxism: An Interpretation* (1953); *The Unconscious* (1958); *Difficulties in Christian Belief* (1959); *A Short History of Ethics* (1966); *Secularization and Moral Change* (1967); *Against the Self-Images of the Age* (1971); *Whose Justice? Which Rationality?* (1988); *First Principles, Final Ends and Contemporary Philosophical Issues* (1990) ja *Three Rival Versions of Moral Enquiry* (1990). Tema filosoofia kohta on ilmunud artiklikogumik *After MacIntyre* (ed. by J. Horton, S. Mendus, 1993).

KAS ÕIGUSTATUD TÕENE USKUMUS ON TEADMINE?

Edmund L. Gettier

Tõlkinud Anto Unt

Viimastel aastatel on tehtud mitmeid katseid sõnastada kellegi poolt mingi propositsiooni teadmise jaoks tarvilikke ja piisavaid tingimusi. Suure osa neist katseist võib kokku võtta umbes niisuguses vormis:¹

- (a) S teab, et P, parajasti siis, kui
- (i) P on tõene,
 - (ii) S usub, et P, ja
 - (iii) S on õigustatud uskuma, et P.

Näiteks Chisholm on seisukohal, et teadmise tarvilikud ja piisavad tingimused on antud järgnevaga (Chisholm 1957: 16):

- (b) S teab, et P, parajasti siis, kui
- (i) S aktsepteerib P-d,
 - (ii) S-l on P kohta adekvaatseid tõendeid, ja
 - (iii) P on tõene.

Ayer on sõnastanud teadmise tarvilikud ja piisavad tingimused järgmisel viisil (Ayer 1956: 34):

- (c) S teab, et P, parajasti siis, kui
- (i) P on tõene,

Is Justified True Belief Knowledge? — *Analysis*. Vol. 23, 1963, No. 6, pp. 121–123.

¹Platon näib vaatlevat seda laadi definitsiooni *Theaitetos'* es (201) ja võib-olla aktsepteerivat üht sellist *Menon'* is (98).

(ii) S on kindel, et P on tõene, ja

(iii) S-l on õigus olla kindel, et P on tõene.

Ma näitan, et (a) on vale selles mõttes, et seal sõnastatud tingimused pole *piisavaiks* tingimusiks propositsiooni tõesuseks, et S teab, et P. Sama argument osutab, et luhtuvad ka (b) ja (c), kui "tal on adekvaatseid tõendeid" ja "tal on õigus olla kindel" asemele kõikjal panna "on õigustatud uskuma".

Ma alustan kahest juhtmõttest. Esiteks, selles "õigustatuse" tähenduses, milles S-i olemine õigustatud uskuma P-d on tarvilik tingimus S-i teadmisele, et P, on mingil isikul võimalik uskuda õigustatult ka propositsiooni, mis on tegelikult väär. Teiseks, mis tahes propositsiooni P korral, kui S-l on õigustatud uskumus, et P, ja kui P-st tuleneb Q ning kui S jäeldab, et P tõttu Q, ja kui ta aktsepteerib Q-d kui selle jäeldamise tulemust, siis on S-i uskumus, et Q, õigustatud. Pidades silmas neid kaht juhtmõtet, esitan ma nüüd kaks juhtumit, mille korral (a)-s sõnastet tingimused on teatud propositsiooni jaoks täidetud, kuigi samal ajal on väär väita, et vaatlusalune isik teab seda propositsiooni.

I juhtum:

Oletame, et Smith ja Jones taotlevad sama töökohta. Ja oletame, et Smithil on kaalukaid tõendeid järgmise konjunktiivse propositsiooni kasuks:

(d) Jones saab selle töökoha ja Jonesil on taskus kümme münti.

Smithi tõendid (d) kasuks võivad olla, et kompanii president kinnitas talle, et lõpuks valitakse Jones, ja et tema, Smith, luges kümne minuti eest üle mündid Jonesi taskus. Propositsioonist (d) tuleneb:

(e) Mehel, kes saab selle töökoha, on taskus kümme münti.

Oletame, et Smith näeb, et (d)-st tuleneb (e), ja ta aktsepteerib (e)-d sellel alusel, et tal on kaalukaid tõendeid (d) kasuks. Sel juhul on ilmselt õigustatud Smithi uskumus, et (e) on tõene.

Ent kujutlegem, et enda teadmata ei saa töökohta mitte Jones, vaid Smith ise. Ja samuti, ilma et ta seda ise teaks, on Smithil taskus kümme münti. Propositsioon (e) on siis tõene, kuigi (d),

Kas õigustatud tõene uskumus on teadmine?

mille põhjal Smith järeldas, et (e), on väär. Meie näites on seega tõesed kõik kolm: (i) (e) on tõene, (ii) Smith usub, et (e) on tõene, ja (iii) Smith on õigustatud uskuma, et (e). Kuid sama selge on ka see, et Smith ei tea, et (e) on tõene; sest (e) on tõene tänu müntide arvule Smithi enda taskus, samas kui Smith ei tea, mitu münti seal on, rajades oma uskumuse (e)-sse müntide kokkulugemisele Jonesi taskus, keda ta ekslikult usub saavat selle töökoha.

II juhtum:

Oletagem, et Smithil on kaalukaid tõendeid järgmise propositsiooni kasuks:

(f) Jonesile kuulub Ford.

Smithi tõendiks võib olla, et niikaua kui ta mäletab, on Jonesil kogu aeg auto olnud ning alati just Ford ning et Jones on äsja Smithi autoga sõitma kutsunud, istudes Fordi roolis. Ja kujutlemes nüüd, et Smithil on üks teine sõber, Brown, kelle käikudest tal pole aimugi. Smith valib täiesti juhuslikult kolm kohanime ja konstrueerib järgmised kolm propositsiooni:

(g) Kas Jonesil on Ford või viibib Brown Bostonis;

(h) Kas Jonesil on Ford või viibib Brown Barcelonas;

(i) Kas Jonesil on Ford või viibib Brown Brest-Litovskis.

Kõik need propositsioonid tulenevad (f)-st. Kujutleme, et Smith mõistab seda ning aktsepteerib (f) alusel ka propositsioone (g), (h) ja (i). Smith on õigesti järeldanud (g), (h) ja (i) propositsioonist, mille kasuks tal on kaalukaid tõendeid. Smith on seega igati õigustatud uskuma igäüht neist kolmest propositsioonist. Smithil pole muidugi vähimatki aimu, kus Brown viibib.

Aga kujutleme nüüd, et kehtib kaks lisatingimust. Esiteks, Jonesil ei ole Fordi, vaid ta sõidab praegu üüritud autoga. Ja teiseks, puhtast kokkusattumusest ja ilma et Smithil sellest aimugi oleks, on propositsioonis (h) mainitud koht just see, kus Brown viibib. Kui need kaks tingimust on täidetud, siis Smith ei tea, et (h) on tõene, ehkki (i) (h) on tõene, (ii) Smith usub, et (h) on tõene, ja (iii) Smith on õigustatud uskuma, et (h) on tõene.

Need kaks näidet näitavad, et definitsioon (a) ei sõnasta *piisavaid* tingimusi selleks, et keegi teaks antud propositsiooni. Samadest juhtudest koos sobivate muutustega piisab näitamaks, et sama käib ka definitsioonide (b) ja (c) kohta.

Kirjandus

- Ayer, Alfred J. 1956. *The Problem of Knowledge*. London: Macmillan
- Chisholm, Roderick M. 1957. *Perceiving: A Philosophical Study*. Ithaca, New York: Cornell University Press

EDMUND L. GETTIER (sünd. 1927) on USA filosoof. Peale käesoleva, väga suure mõju saavutanud artikli pole midagi märkimisväärset avaldanud.

TEADMINE

Scott Sturgeon

Tõlkinud Anto Unt

1. SISSEJUHATUS

Võtame järgmised laused:

- (1) John tunneb [*knows*] Londonit.
- (2) John oskab [*knows*] Londonist Manchesteri minna.
- (3) John teab [*knows*], et London on Manchesterist lõuna pool.*

Lause (1) hõlmab seda, mida filosoofid nimatavad tutvusteadmiseks. Intuitiivselt seisneb see vahetus tutvuses isikuga, kohaga, sündmusega jne. Me omandame tutvusteadmise inimestest nendega kohtudes; me omandame tutvusteadmise mingist kohast sinna minnes; me omandame tutvusteadmise sündmustest neid pealt nähes. Lause (2) hõlmab seda, mida filosoofid nimetavad

Knowledge. — *Philosophy: A Guide Through the Subject*. Ed. by A. C. Grayling. Oxford, New York: Oxford University Press, 1995, pp. 10–26.

Copyright ©The University of London 1995

*Eesti keeles tähendavad “teab, kuidas jalgrattaga sõita” ja “oskab jalgrattaga sõita” eri asju; *knows how to ride* tähendab inglise keeles tavaliselt just viimast, mistõttu ei oleks õige kolme eelneva näitelause tõlkimisel *know* eestikeelse vastena üht ja sedasama sõna kasutada. See aga ei tähenda, et artikli põhisisu samal määral inglise keele spetsiifiline oleks; üksnes artikli sissejuhata osa on eesti keeles ülearune, kuivõrd eestikeelne “teadma” vastab üsna täpselt just sellele ingliskeelse *know* tähendusele, mille piiritlemisega too esimene lõik tegelebki ja mida Sturgeon inglise keeles propositiooniliseks teadmiseks nimetab. *Tlk.*

oskusteadmiseks*. Intuitiivselt seisneb see oskuses mitmesuguseid tegevusi sooritada. Oskusteadmise me omandame näiteks õppides rääkima keelt, õppides sõitma jalgrattaga ja õppides süüa valmistama. Lause (3) haarab seda, mida filosoofid nimetavad propositsiooniliseks teadmiseks. See saab meie uurimuse teemaks.

Oletame, et teie ees laual on kolm tassi. See oleks olukord, mille kohta teil võiks olla teadmine. Küsimus, mille me esitame, on niisugune: mis tähendab teada midagi sellistest olukordadest? Või üldisemalt: millised on tingimused, mis teevad võimalikuks teadmise säärastest olukordadest?¹

2. ÜLESANDE STRUKTUREERIMINE

Situatsioonid maailmas kirjeldavad tõesed propositsioonid. Tullas tagasi meie tasside juurde: propositsioon, mis väidab, et laual on kolm tassi, kirjeldab olukorda õigesti. Seega on ta tõene propositsioon. Põhjus, miks filosoofid nimetavad situatsioonide teadmist "propositsiooniliseks teadmiseks", seisnebki selles, et situatsioonid kirjeldavad tõesed propositsioonid. Niisiis, kuidas see ka täpselt välja tuleb, on propositsiooniline teadmine eriline suhe isiku ja tõese propositsiooni vahel. Meie ülesandeks on kindlaks teha, missugune see suhe on.

Me võime seda ülesannet struktureerida, küsides, kuidas lõpetada järgmist skeemi:

(T) *S* teab, et *P*, siis ja ainult siis, kui *S*-1 ning *P*-1 on tunnused F_1, F_2, \dots

Viies lõpule (T), me avame propositsioonilise teadmise olemuse. Nägemaks, kuidas see töötab, pangem tähele, et (T) on *bikonditsionaal*. See tähendab, et (T)-s on koos kaks väidet. Sõna "ja"

*Eesti keeles on seda õigem vist küll lihtsalt oskuseks kutsuda. *Tlk.*

¹Me piirdume empiiriliste olukordadega ja seega empiirilise teadmisega. Eetiline teadmine, matemaatiline teadmine ja loogiline teadmine tõstatavad täiendavaid probleeme, mis ei mahu siinse kirjutise raamidesse. Edasist arutelu vaata BonJour 1985; Dancy 1987 ja Pollock 1986.

Teadmine

annab märku, et (T) on kahe väite konjunktsioon. Täpsemalt on (T) kahe kui-siis-väite konjunktsioon. On (T) vasakult-paremale-suund ja paremalt-vasakule-suund.

Vasakult-paremale-suunas väidab (T), et

Kui S teab, et P , siis on S -l ja P -l tunnused F_1, F_2, \dots

Oluline on siinkohal arusaam, et tunnused F_1, F_2 jne on igaüks *tarvilikud propositsiooniliseks teadmiseks*. Üldiselt, kui te leiate midagi kui-siis-konstruksiooni lõpust, siis on see tarvilik tingimus selleks, mis iganes seisab lause alguses. Lõpu tingimused on need, mida filosoofid nimetavad tarvilikeks tingimusteks. Just nagu keegi võiks arvata, et suhkur on tarvilik korraliku tassi tee jaoks, samamoodi väidab (T) vasakult-paremale-suund, et F_1, F_2 jne on *igaiüks* tarvilik propositsioonilise teadmise jaoks.

Teiselt poolt väidab (T) paremalt-vasakule-suund seda:

Kui S -l ja P -l on tunnused F_1, F_2, \dots , siis S teab, et P .

Siin on meil eelmine väide ümberpööratud kujul. Idee on siin selles, et tunnused F_1, F_2 jne koos on *piisavad propositsioonilise teadmise jaoks*. Üldiselt, kui te leiate midagi kui-siis-väite algusest, on see piisav tingimus sellele, mis iganes on väite lõpus. Alguse tingimused on need, mida filosoofid nimetavad "piisavateks tingimusteks". Nii nagu keegi võiks arvata, et armastusest piisab õnne jaoks, samamoodi väidab (T) paremalt-vasakule-suund, et F_1, F_2 jne on *üheskoos piisavad propositsioonilise teadmise jaoks*.

Kuivõrd (T) on vasakult-paremale-suuna ja paremalt-vasakule-suuna konjunktsioon, siis väidab (T), et tunnused F_1, F_2 jne on eraldi võetuna tarvilikud ja üheskoos võetuna piisavad propositsioonilise teadmise jaoks. Just sellepärast on (T) lõpuleviimine tähtis. Kui me saame sellega hakkama, oleme leidnud tingimused, mis ükshaaval on propositsioonilise teadmise jaoks tarvilikud ja koos piisavad.

Meie edasine tegevusplaan on järgmine:² kõigepealt otsime tingimusi, millega täiendada (T)-d. Seejärel *proovime* pakutud täiendust, kontrollides, kas see on kooskõlas meie kindlalt püsi-

²Tarvilike ja/või piisavate tingimuste otsimine on analüütilises filosoofias standardne. Siiski ei maksaks eeldada, et igale filosoofilisele probleemile on kasulik sel viisil läheneda.

vate intuitsioonidega teadmise kohta. Seda tehakse mõtteeksperimente konstrueerides. Mõtteeksperiment on meie loodud fiktiivne lugu. Me kasutame mõtteeksperimente, et näha, kas (T) lõpuleviimine on adekvaatne. Me teeme seda, konstrueerides fiktiivse olukorra, otsustades, kas selles olukorras on tegemist teadmisega, ja seejärel kontrollides, kas väljapakutud (T) täiendus on sellega kooskõlas.

(T) täiendus võib niisugusel kontrollil läbi kukkuda kahel viisil:

1. Kui lõpule viidud (T)-st tuleneb, et mõtteeksperimenti stsenaariumis on teadmine olemas, samas kui meie oleme kindlad, et seda seal pole, siis pole täiendus adekvaatne. Sel juhul me avastame, et lõpule viidud parem pool ei ole piisav vasaku poole jaoks. Sest lõpule viidud (T)-st tuleneb, et teadmine on olemas, kui parem pool on täidetud, ja paremalt-vasakule-suund ütleb, et parem pool on teadmise jaoks piisav. Seega kui lõpule viidud (T)-st tuleneb, et teadmine on olemas, ehkki meie oleme kindlad, et see nii ei ole, siis tähendab see, et ta parem pool ei ole teadmise jaoks piisav.

2. Ka siis, kui lõpule viidud (T)-st ei tulene teadmise olemasolu mõtteeksperimenti stsenaariumis, ehk küll meie oleme veendunud, et see on olemas, on täiendus mitteadekvaatne. Sellisel juhul me avastame, et täiendatud parem pool ei ole vasaku poole jaoks tarvilik. Sest lõpule viidud (T)-st ei tulene teadmise olemasolu, kuivõrd parem pool ei ole täidetud. Kui me aga oleme kindlad, et teadmine on olemas, siis võime olla ka kindlad, et parema poole täiendus ei ole teadmise jaoks tarvilik. Seega, kui (T) täidetusest ei tulene teadmise olemasolu, olgugi me kindlad, et teadmine on olemas, siis tähendab see, et parem pool pole teadmise jaoks tarvilik.

Kui lõpule viidud (T) satub mõne mõtteeksperimenti tõttu kategooriasse (1) või (2), siis *lükkab mõtteeksperiment ümber* niimoodi lõpule viidud (T). See mõtteeksperiment on siis vastavalt täiendatud (T) jaoks "vastunäiteks". Niisugune meetod teadmise teooriate järelekatsumiseks toetub ilmselt meie võimele teha kindlaks, millal teadmine on olemas mõtteeksperimenti stsenaariumis.

3. TEADMISE DEKOMPOSITSIION

Ühe (T) lõpuleviimiseks tarviliku tingimuse oleme juba leidnud, nimelt et vaadeldav propositsioon peab olema tõene. Seega meil on:

- (T1) S teab, et P , parajasti siis, kui
(a) P on tõene,
(b) S -1 ja P -1 on tunnused F_1, F_2 jne.

Edasi, kui meil on teadmine, siis usume maailma olevat mingil kindlal viisil, nimelt sellisel viisil, nagu tõene propositsioon seda kirjeldab olevat. See viib teise tingimuseni, mida on vaja (T) lõpuleviimiseks: meil on teadmine ainult siis, kui me usume küsimuse all olevat tõest propositsiooni.

Koos annavad nad väga lihtsa teadmise teooria:

- (T2) S teab, et P , parajasti siis, kui
(a) S usub, et P ,
(b) P on tõene.

Kahjuks pole (T2) põrmugi adekvaatne. Probleem on ta paremalt-vasakule-suunaga. Pange tähele, mis see ütleb:

Kui S usub tõest propositsiooni P , siis S teab, et P .

See ei saa olla õige. Konstrueerime mõtteeksperimenti, mis (T2) ümber lükkab.

Oletame, et ärkate ühel hommikul ja avastate, et usute midagi jaburat. Näiteks propositsiooni, et Platon ja Aristoteles olid üks ja seesama isik. Te saate aru, et see on naeruväärne propositsioon, aga te ei suuda oma veendumust kõigutada. Ükskõik kui kõvasti te pingutate, et olla mõistlik, leiate ikkagi, et usute: Platon ja Aristoteles olid üks ja seesama. Edasi oletame, et te usute seda sellepärast, et teie sõber on teid hüpnotiseerinud ja nalja pärast selle mõtte teile pähe "istutanud". Lõpuks aga oletame, et Platon ja Aristoteles olidki üks inimene, ilma et teie sõber oleks seda teadnud. Sellisel juhul te usuksite tõest propositsiooni ja seega järelduks siit (T2) põhjal, et te teate seda propositsiooni. Kuid on ilmne, et niisugusel juhul te ei teaks, et Platon ja Aristoteles olid sama isik. Seega on see mõtteeksperiment vastunäiteks (T2)-le.

Tihtiipeale mõtteeksperiment mitte ainult ei näita antud teooria aktsepteeritamatust, vaid lisaks viitab veel ka viisile, kuidas ümberlükatud teooriat modifitseerida. Meie eelmine mõtteeksperiment on selles suhtes hea. Sest selle mõtteeksperimenti põhjal näib ilmne: teil puudub teadmine, kuna teie uskumus Platoni ja Aristoteelse kohta ei rajane tõenditel. Sel põhjusel nimetavad filosoofid seda *õigustamata* uskumuseks.

See viib mõttele lisada (T) täiendamiseks kolmas tingimus:

(T3) *S* teab, et *P*, parajasti siis, kui

(a) *S* usub, et *P*,

(b) *S*-i uskumus, et *P*, on õigustatud,

(c) *P* on tõene.

(T3) on vastuvõetav ettepanek teadmise määratluseks. Kuid see ütleb meile vähe, niikaua kui me pole paremini aru saanud õigustatuse mõistest, mida (T3) kasutab. Ja siinkohal tuleb meil esitada kaks küsimust: esiteks, kui tugevat õigustust on teadmise jaoks tarvis, ja teiseks, milline on selle õigustuse enda loomus.

Esimene küsimus keskendub (T3) tingimuste (b) ja (c) vahelistele seostele. Küsimuseks on, kas (b)-s mainitud õigustusest peab tulenema (c)-s mainitud tõesus (s.t kas (b)-st tuleneb (c)). Kui nii, siis on tingimus (c) definitsioonis liigne. Sest kui õigustusest tuleneb tõesus, siis on teadmine lihtsalt õigustatud uskumus. Teiselt poolt, kui õigustusest ei tulene tõesus, on tõde siin *täiendav* komponent, mis on tarvilik lisaks uskumusele ja õigustusele. Selle küsimusega me tegeleme järgmises alapunktis.

Teine küsimus keskendub õigustusele. On vaja konstrueerida õigustuse teooria samamoodi, nagu me praegu konstrueerime teadmise teooriat. Selle küsimusega tegeleme 5. alapunktis.

4. ÕIGUSTUSE TUGEVSUS

Milline on seos õigustuse ja tõe vahel? Meile piisab, kui keskendume kahele võimalusele: õigustusest kas tuleneb tõesus või mitte.

Vaadet, mille kohaselt õigustusest tuleneb tõesus, nimetatakse *infallibilismiks*. Selle vaatekoha järgi ei saa õigustatud usku-

mus olla ekslik. Infallibilismi kohaselt ei saa olla väära-kuid-õigustatud uskumust. *Fallibilism* on vaatekoht, mille kohaselt see olukord on võimalik. Fallibilisti järgi on õigustatud eksimused võimalikud. (Vt BonJour 1985; Dancy 1987; Descartes 1979 ja Pollock 1986.)

Niisiis, kumb seisukoht on õige?

Infallibilismi kasuks on olemas ahvatlev argumentatsioon. See alustab tähelepanekuga, et järgmine väide on tõepärane:

(★) Kui *S* teab, et *P*, siis *S* ei saa *P* koha pealt eksida.

Argument ise käib nii.

(ARG) Kuna *S* ei saa *P* koha pealt eksida, kui *S* teab, et *P*, siis tähendab see, et *S*-i õigustus garanteerib, et *P* on tõene. Seega tuleneb (★)-st, et õigustus garanteerib tõesuse. Teiste sõnadega tuleneb (★)-st infallibilism.

See argument on aga vigane. See vigasus tuleneb (★)-i kahemõttelisusest. Ehkki (★) on tõepärane, saab teda mõista *kahel* viisil. Üks neist on väga tõepärane, aga sellest ei tulene infallibilismi. Teisest tuleneb infallibilism, kuid see ei ole eriti tõepärane.

Paljastamaks (★) kahemõttelisust paneme tähele, et see on tingimuslik väide järgmise vormiga:

(K) Kui *X*, siis ei saa olla nii, et *Y*.

Väited, millel on niisugune vorm, võimaldavad kahesugust lugemist. Seda seetõttu, et väljendil "ei saa olla" võib olla "väites suurem või väiksem ulatus", nagu loogikud selle kohta ütlevad. See tähendab, et väljendit "ei saa olla" võib mõista nii, et see käib *kogu konditsionaali* kohta, või nii, et see käib vaid selle *konsekvendi* kohta. Esimest arusaamist tuntakse kui (K) "laia ulatusega" lugemist, ja teist kui (K) "kitsa ulatusega" lugemist. Märkides "ei saa olla" ulatust eksplitsiitselt sulgudega, võime (K) laia ja kitsa ulatusega lugemise kirja panna järgmisel viisil:

(LUK) Ei saa olla nii, et {kui *X*, siis *Y*}.

(KUK) Kui *X*, siis ei saa olla nii, et {*Y*}.

Laia ulatusega lugemine väidab *järeldamise* võimatust (s.t terve konditsionaali võimatust). Kitsa ulatusega lugemine väidab *konsekvendi* võimatust (s.t *Y* võimatust omaette võetuna).

Kuna (\star) on tingimuslik väide vormiga (K), siis pärib ta ka selle vormi kahemõttelisuse. See tähendab, et (\star)-l on laia ja kitsa ulatusega lugemine. Siin need on:

(LU \star) Ei saa olla nii, et {kui S teab, et P , siis S eksib P asjus}.

(KU \star) Kui S teab, et P , siis ei saa olla nii, et { S eksib P asjus}.

(LU \star) ütleb, et ei saa teada midagi väära. Ja see paistab olevat õige. Sest propositsiooniline teadmine on reaalse maailma olukorra teadmine. See hõlmab endas uskumist tõesesse propositsiooni. Sellest triviaalsest asjaolust tuleneb (\star)-i laia ulatusega lugemine.

Teiselt poolt ütleb (KU \star), et kui keegi teab midagi, siis on ta olukorras, mis välistab veavõimaluse. See pole aga sugugi ilmne. Näiteks me eeldame end teadvat igasuguseid asju enda välise keskkonna kohta. Teie näiteks teate, et te loete. Kuid kindlasti ei välista teie tõendid veavõimalust. Vastavalt Descartes'i tuntud tähelepanekule te võite näha unes, et loete (Descartes 1979). Seega kui me mõistame (\star)-i (KU \star) vaimus, siis paistab väide olevat väär.

Oluline on siin see: meil on tarvis (\star)-i kitsa ulatusega lugemist, et (ARG)-l oleks mõte. Ja see lugemine näib olevat väär. Põhjus, miks (ARG) veenvana paistab, on selles, et (\star)-l on ka lugemine, mis on triviaalselt tõene: laia ulatusega lugemine. Kuid (ARG) ei kasuta mitte seda lugemist. Ta kasutab just kahtlast kitsa ulatusega lugemist. Seega pole meil esialgu veenvat argumenti infallibilismi poolt ega vastu.

Infallibilismil on mitmeid teoreetilisi eeliseid. Paneme näiteks tähele, et infallibilism võimaldab väga kompaktselt teadmise definitsiooni:

(T4) S teab, et P , parajasti siis, kui

(a) S usub, et P ,

(b) S -i uskumus, et P , on infallibilistlikult õigustatud.

Kui õigustusest tuleneb tõesus, siis (T3) tingimus (c) tuleneb (T4) tingimusest (b). Nii poleks mingit vajadust lisada (T4)-le kolmandat tingimust, mille järgi P on tõene. P tõesuse garanteeriks S -i P -sse uskumise infallibilistlik õigustus. Edasi seletaks infallibilism, miks (\star) laia ulatusega lugemine on tõene. Sest kui

infallibilistlik õigustus on (T4) vasakult-paremale-suuna kohaselt teadmise puhul tarvilik tingimus ja kui sellisest õigustusest tuleneb tõesus, siis jäeldub siit, et ei ole üldse võimalik teada midagi väära. Seda viimast väidabki (*)-i laia ulatusega lugemine.

Aga nagu me hakkasime märkama kolm lõiku tagasi, teeb infallibilism teadmise saavutamise äärmiselt keeruliseks. Sellest vaatest tuleneb, et *P* uskumine on õigustatud üksnes siis, kui on kogutud piisavalt tõendeid, et välistada võimalus *P* väär olemiseks (Dretske 1971). Kuid enamiku oma uskumuste kohta meil sääraseid tõendeid pole. Vaatleme veel kord, kas te teate, et te praegu loete. Millised tõendid teil selle poolt on? Hea küll, paistab, et te loete. Teil on teatud tajumuslikud tõendid enda ees olevast leheküljest. Paistab, et te näete raamatut ja võib-olla ka puudutate lehekülgi. Need on tõendid, mis õigustavad teie uskumust, et te loete. Seega on need just need tõendid, mille põhjal te teate, et te loete. Selle vastu ei saa vaielda. Kuid kas need tõendid välistavad võimaluse, et te praegu ei loe?

Kindlasti mitte. Võib-olla te näete unes, et loete; või on teil hallutsinatsioon, et loete, või siis on õelad teadlased pannud teie aju masinasse, manipuleerivad nüüd sellega ja panevad teid mõtlema, et te loete. Tõendid, mille põhjal te praegu usute, et loete, ei välista ühtki neist võimalustest. Kuid see ei tähenda, et te tegelikult ei teaks, kas te loete või mitte. *Muidugi* te teate, et te loete. See, et te seda teate, on üks kõige ilmsemaid asju siin maailmas. Meie ülesanne on niisiis ehitada üles teadmise teooria, mis oleks kooskõlas selle asjaoluga. Teiste sõnadega, meil on tarvis niisugust teooriat, mis seletaks teie praeguste tõendite põhjal, kuidas te teate, et loete.

Pange tähele, et teie praegune olukord on vastunäide (T4)-le. Sest te teate, et te loete, olgugi et teie uskumus ei ole infallibilistlikult õigustatud. Seega näitab teie praegune olukord, et infallibilistlik õigustus pole teadmise jaoks tarvilik. Ent (T4) vasakult-paremale-suunast tuleneb, et infallibilistlik õigustus on teadmise jaoks tarvilik. Seega näitab teie praegune olukord, et (T4) on väär.

See ajendab meid säilitama (T3) struktuuri ja kasutama fallibilistlikku arusaama õigustusest:

- (T5) *S* teab, et *P*, parajasti siis, kui
- (a) *S* usub, et *P*,
 - (b) *S*-i uskumus, et *P*, on fallibilistlikult õigustatud,
 - (c) *P* on tõene.

Pange tähele, et siin on meil tarvis tingimust (c). Sest tingimus (b) ei too kaasa tõesust ja me teame, et on võimatu teada midagi väära. See tähendab, et tõde on teadmise täiendav komponent uskumuse ja fallibilistliku õigustuse kõrval.

(T5) aluseks olev idee on väga lihtne: teadmine seisneb fallibilistlikus õigustuses propositsioonidele, mis on tegelikult tõesed. See on ahvatlev idee. Õnnetuseks on selle ideega seotud üks hästi tuntud probleem. Selle probleemi tegi esimesena kuulsaks Edmund Gettier ja seda on hakatud nimetama Gettieri Probleemiks. (Vaata Dancy 1987; Gettier 1963; Pollock 1986 ja Shope 1983.) Konstrueerime oma teise mõtteeksperimendi, et demonstreerida Gettieri Probleemi.

Oletame, et te sõidate autoga tööle ja pargite selle tavalisse kohta. Edasi oletame, et keegi murrab teie teadmata teie autosse sisse, sõidab sellega ringi ja pargib selle juhtumisi uuesti samasse kohta. Nüüd oletame, et te nõustute laenama kellelegi mingiks otstarbeks oma autot. Teilt küsitakse, kus teie auto on, ja te ütlete seda, mida usute, nimelt et teie auto on oma tavapärasest parkimiskohas. Loomulikult on teil õigus. Auto *ongi* teie parkimiskohas. Sest varas on selle sinna tagasi viinud. Enamgi, teie uskumus, et teie auto on selles parkimiskohas, on fallibilistlikult õigustatud. Lõppude lõpuks olete te oma auto alati sinna parkinud ja see on alati seal olnud, kui te olete seda kasutada tahtnud. Teil on oivaline, ehkki fallibilistlik tõend, et teie auto on teie parkimiskohas. Ja kuivõrd teie auto *ongi* teie parkimiskohas, siis on teil fallibilistlikult õigustatud tõene uskumus. Seega tuleneb (T5)-st, et te teate, et teie auto on teie parkimiskohas. Aga kas te ikka teate?

Kindlasti mitte. See on puhas juhus, et teie auto on seal, kus te arvate ta olevat. Seetõttu te ei tea, kus teie auto on. Seega ei ole (T5) adekvaatne. Selle parem pool ei ole piisav vasaku poole jaoks. Teiste sõnadega, fallibilistlikult õigustatud tõene uskumus ei ole teadmise jaoks piisav.

Mida me vajame, on mingi viis välistada juhtumid, kus juhtub kaks asja: esiteks, kus tõest propositsiooni hakatakse uskuma fallibilistlike tõendite alusel, ja teiseks, kus see on puhtalt juhus, et hakatakse uskuma lõpuks tõest propositsiooni. Vähemalt intuitiivselt peaksid fallibilistlikud tõendid tagama selle, et tõese propositsiooni uskuma hakkamine ei toimuks juhuslikult. See tähendab, et korralik teadmise definitsioon arendab välja järgmise idee:

- (T6) *S* teab, et *P*, parajasti siis, kui
- (a) *S* usub, et *P*,
 - (b) *S*-i uskumus, et *P*, on fallibilistlikult õigustatud,
 - (c) *P* on tõene,
 - (d) (b) garanteerib, et (a)-ja-(c) koos pole juhus.

Filosoofid on uurinud mitmeid mooduseid, kuidas täpsustada (T6)-t. Seda küsimust käsitlev kirjandus on mahukas. (Ülevaadet vaata Shope 1983.) Kuid me ei pruugi muretseda detailide pärast. Sest hoolimata oma ebatäielikkusest annab (T6) hea ettekujutuse propositsioonilise teadmise loomusest. Oma tuumas seisneb propositsiooniline teadmine tõeses uskumuses fallibilistlike tõendite alusel, mis garanteerivad, et tõe uskumine ei ole juhuslik.

5. ÕIGUSTUSE LOOMUS

Pöördume nüüd probleemi juurde, mida filosoofid on kaua uurinud, nimelt, milline on episteemilise õigustuse loomus? Põhiliselt tuleb meil õigustuse jaoks teha sedasama, mida (T6) teeb teadmise jaoks: meil on vaja kindlaks teha episteemilise õigustuse põhiloomus.

Taas võime struktureerida oma ülesannet, katsudes lõpule viia skeemi:

- (Õ) *S*-i uskumus, et *P*, on õigustatud parajasti siis, kui *P*-l on tunnused F_1, F_2, \dots

Nagu ennegi, otsime tarvilikke ja piisavaid tingimusi. Aga nüüd me otsime tunnuseid, mis igaüks eraldi oleks tarvilik ja mis kõik koos oleksid piisavad episteemilise õigustuse jaoks. Need

oleksid tunnused, mis teeksid uskumuse õigustatuks. Millised võiksid need olla?

Selles küsimuses on kaks suurt koolkonda. On olemas õigustuse niinimetatud "internalistlikud" teooriad ja on olemas õigustuse niinimetatud "eksternalistlikud" teooriad. Nagu sildid viitavad, püüavad internalistlikud teooriad (Õ)-d täiendada *S*-i sisemiste tunnuste poole pöördudes; ja eksternalistlikud teooriad püüavad (Õ)-d täiendada *S*-i väliste tunnuste poole pöördudes. Seega on meil tarvis aru saada, mis teeb tunnuse mõtleja jaoks pigem sisemiseks kui väliseks. (Vaata Brueckner 1988; Dancy 1987; Descartes 1979; Goldman 1979, 1986 ja Pollock 1986.)

Küsimus taandub sellele, mis laadi *juurdepääs* on mõtlejal kõnealusele tunnusele. Oletame näiteks, et mõtleja *S* usub teadlikult, et lumi on valge. See on *S*-i tunnus, mida *meie* võime tähele panna. Seda võime teha nt siis, kui *S* ütleks meile, et ta usub teadlikult, et lumi on valge. Kuid mingis ilmses mõttes saab *S* seda tunnust ära tunda otsesemalt, kui meie seda võime. See on nii sellepärast, et mingis ilmses mõttes saab *S* olla sellest tunnusest "otseselt teadlik". Teiselt poolt saame meie sellest tunnusest teadlikud olla vaid kaudselt.

Eristus otsese ja kaudse teadlikkuse vahel ongi see eristus, mida on tarvis, et mõista erinevust internalistlike ja eksternalistlike õigustusteooriate vahel. Internalistlikud teooriad püüavad lõpule viia (Õ)-d tunnuste abil, mis on *S*-le otseselt juurdepääsetavad. Eksternalistlikud teooriad lõdvendavad seda kitsendust. Järgmises kahes alapunktis uurime internalistlike õigustusteooriaid. Eksternalistlikud teooriad on kaheksanda alapunkti teemaks.

6. INTERNALISTLIKUD ÕIGUSTUSTEORIID

Traditsiooniliselt on olemas kaht tüüpi internalistlike õigustusteooriaid. Nad erinevad eelkõige selle poolest, millisena nad näevad õigustatud mõtte *struktuuri*. Põhjendustel, mis kohe selgeks saavad, nimetatakse ühte "vundamentismiks" [*foundationalism*]* ja teist "koherentismiks". (Vaata BonJour 1985; Chisholm 1977;

*Sõnad "vundamentism" ja "vundamentne" võivad tunduda pisut veidrads, mistõttu nende kasutamine vajab väikest selgitust. Inglise

Dancy 1987; Harman 1973, 1984; Lehrer 1974; Moser 1985; Pollock 1986 ja Sosa 1981.)

6.1. Vundamentism

Vundamentistlikud õigustusteooriad eristavad kaht laadi õigustatud uskumust: ühelt poolt väidavad nad, et mõned uskumused on õigustatud *sõltumata* oma suhetest teiste uskumustega; teiselt poolt nad tunnistavad, et paljud uskumused on õigustatud just *seetõttu*, et nad on seotud teiste uskumustega. Esimest sorti uskumust nimetatakse "vundamentseks" ja teist sorti uskumust nimetatakse "mittevundamentseks".

Selle pildi kohaselt on õigustatud mõtte struktuur nagu ehitis. Ehitise vundament seisneb vundamentsetes uskumustes. Nende uskumuste kohta öeldakse, et nad on õigustatud oma sisemise loomu tõttu. Ehitise kõrgemad tasemed koosnevad mittevundamentsetest uskumustest. Nende uskumuste kohta öeldakse, et nad on õigustatud seetõttu, et nad on seotud teiste uskumustega. Iseäranis öeldakse, et mittevundamentsed uskumused on õigustatud oma seotuse tõttu vundamentsete uskumustega. Just nagu ehitise ülemised korrused toetuvad vundamendile, nii toetuvad vundamentisti järgi mittevundamentsed uskumused vundamentsetele uskumustele.

keeles on olemas sõna *fundamentalism*, mille tähendus ei erine sama kirjapildiga eestikeelse sõna tähendusest; "vundamentismi" on siin kasutatud vastena sõnale *foundationalism*, kus sufiks on lisatud vahetult sõnale *foundation* (eesti k 'alus' või 'vundament'). [Teise võimaliku tõlkevastena on kasutatud ka "fundatsioonismi". *Toim.*] Tõlkija lähtus siinjuures soovist säilitada nende mõistete vahe ka eesti keeles, sest kuigi ka *fundamentalism* on seotud alustega, kasutatakse seda mõistet tavapäraselt üksnes praktikafääris (kui küsimuseks on "kuidas peab olema?"), seevastu *foundationalism* on terminina kasutusel teoreetilises sfääris (küsitakse "kuidas on?"). Nt Cambridge'i 1997. a filosoofia-sõnaraamat määratleb vundamentismi kui vaatekohta, mille kõige tagasihoidlikum versioon väidab seda, et inimese uskumuste seas leidub niisuguseid, mille õigustamisel ei kasutata teisi uskumusi ja millele ülejäänud uskumused toetuvad (toetumise loomus jääb seejuures vaieldavaks). Esimest laadi uskumused on siis teiste jaoks n-õ vundamentdiks. *Tlk.*

Õigustuse vundamentistlikud teooriad viivad (Õ) lõpule järgmisel viisil:

(VÕ) S -i uskumus, et P , on õigustatud parajasti siis, kui kas

(a) S -i uskumus, et P , on vundamentne uskumus, või

(b) S -i uskumus, et P , toetub vundamentsetele uskumustele.

See toob esile kaks uut küsimust: milline on vundamentsete uskumuste loomus ja mil kombel mittevundamentsed uskumused "toetuvad" vundamentsetele uskumustele?

Vundamentsed uskumused arvatakse olevat õigustatud oma sisemise loomuse tõttu. (Vaata Alston 1983; BonJour 1985; Chisholm 1977; Dancy 1987; Lehrer 1974; Moser 1985; Pollock 1986; Price 1936 ja Shope 1983.) See tähendab, et vundamentistlikel uskumustel on mingi sisemine "õigustust teostav" omadus. See omadus peab olema piisav, et garanteerida vundamentistlike uskumuste õigustatus *sõltumata* nende suhetest teiste uskumustega. Õnnetuseks on raske näha, mis omadus see võiks olla. Tavaliselt väidavad vundamentistid, et uskumused meie tajuseisundite kohta on "iseenesest ilmsed" või "kaheldamatud" või "eksimatud". Kuid need mõisted ei ole eriti veenvad. Näiteks eksimatus väidetakse tavaliselt olevat uskumuste see tunnus, mis garanteerib, et meil on need uskumused üksnes siis, kui nad on tõesed. Probleem on selles, et seda laadi uskumusi ei paista meil üldse olevat. Selle valguses võivad kõik meie uskumused osutada vääraks. Teiselt poolt, kui meil ka on kaheldamatuid uskumusi, siis on neid nii vähe, et nad ei anna alust meie ülejäänud ilmsele teadmisele. See tähendab, et (VÕ) liige (a) on kahtlane.

Enamgi veel, viis, kuidas mittevundamentsed uskumused öeldakse rajanevat vundamentsetel, on problemaatiline. Vundamentistil on siinkohal kaks võimalust: ta võib nõuda, et mittevundamentsed uskumused tuleneksid vundamentsetest loogiliselt, või ta võib seda nõudmist lõdvendada. Kuid kumbki võimalus ei näi töötavat.

Propositsioon C tuleneb loogiliselt propositsioonide grupist P_1, \dots, P_n , kui on võimatu, et P_1, \dots, P_n oleksid tõesed, ja C oleks samal ajal väär. Näiteks kahest järgmisest propositsioonist

Sokrates on inimene,

Kõik inimesed on surelikud,

tuleneb loogiliselt propositsioon:

Sokrates on surelik.

Sest on võimatu, et kaks esimest propositsiooni oleksid tõesed, kolmas aga väär.

Kuid paneme tähele: kui vundamentist nõuab, et mittevundamentsed uskumused tuleneksid loogiliselt vundamentsetest uskumustest, siis osutub enamik uskumusi õigustamatuks. Vaatleme näiteks teie uskumust, et te parajasti loete. Me oleme juba möönnud, et te teate, et te loete, ja seega õigustatud oma uskumises, et te loete. Me oleme ka möönnud, et te võite selles oma tõendite põhjal kahelda, kuivõrd te võite ju ka und näha. See tähendab, et teie uskumus, et te loete, ei ole vundamentne uskumus. Kuid teie tõendid selle uskumuse kasuks on fallibilistlikud. Seega ei saa neist loogiliselt tuleneda see, et te loete. Nii et veel kord on teie olukord vastunäiteks. Täpsemalt on see vastunäiteks vaatekohale, mis tõlgendab (VÕ)-s olevat (*b*)-d kui loogilist implikatsiooni. Sest teie uskumus, et te loete, on õigustatud mittevundamentne uskumus, mida ei saa loogiliselt tuletada teie tõenditest.

Vundamentist peab seega väitma, et mittevundamentsed uskumused ei pruugi loogiliselt tuleneda vundamentsetest. See tähendab, et vundamentsed uskumused võivad olla mittevundamentsete uskumuste mittelooilisteks tõenditeks.

Filosoofid nimetavad mittelooilisi tõendeid "ümberlükatavateks" [*defeasible*]. (Vaata Harman 1973, 1984; Lehrer 1974 ja Pollock 1979, 1986.) Põhjus on siin niisugune: kui *E* on mittelooiline tõendus mõne propositsiooni *C* jaoks, siis on täiendava informatsiooni lisamisega võimalik "ümber lükata" *C* tuginemine *E*-le. Oletame näiteks, et te lähete mingisse tuppa ja seisate silmitsi punase seinaga. See on tõend selle kohta, et sein on punane. Kuid see on mittelooiline tõend. Sellest, et sein paistab olevat punane, ei tulene loogiliselt, et sein ongi punane. Kui te näiteks saate teada, et ruum on valgustatud punase valgusega, siis ei pea te enam seda, kuidas sein välja paistab, heaks tõendiks selle kohta, et sein on punane. Kui te endiselt usute, et sein on punane, hoolimata sellest, et teate, kuidas see on valgustatud, siis lakkab see uskumus olemast õigustatud. Sest teie uus info valgustuse kohta lükkab ümber teie tajumuslikud tõendid seina värvi kohta.

Kuid nüüd on vundamentist raskustes. Sest kui vundamentsed uskumused on ümberlükatavaks tõendiks mittevundamentsete uskumuste jaoks, siis on mittevundamentsed uskumused õigustatud *ainult siis, kui* vundamentsed uskumused, millele nad toetuvad, on ise ümber lükkamata. Teiste sõnadega on mittevundamentne uskumus õigustatud ainult siis, kui juhtub kaks asja: esiteks peab see toetuma vundamentsetele uskumustele ja teiseks ei tohi juhtuda, et need vundamentsed uskumused lükataks ümber teiste uskumuste poolt. Kuid see teine tingimus osutub vundamentisti jaoks tülikaks. Sest siit tuleneb, et mittevundamentsete uskumuste õigustus oleneb *enamast* kui vundamentsetest uskumustest, millele nad toetuvad. Iseäranis sõltuvad nad *globaalsest* tingimusest, et poleks olemas ühtki nende vundamentsete uskumuste ümberlökkajat. See tähendab, et (VÕ) paremalt-vasakule-suund on väär. Sest tingimus (b) ei ole õigustuse jaoks piisav.

Seega on (VÕ)-s nii (a) kui (b) problemaatilised. Lühidalt: ei ole ilmne, et meil on uskumusi, mis oleksid kaheldamatud, korrigeerimatud või mingis mis tahes mõttes sisemiselt õigustatud; ja seega ei ole ilmne, et meil üldse on mingeid uskumusi, mida peaks lugema vundamentseteks. Veel enam, isegi kui me tunnistame vundamentseid uskumusi, on need ümberlükatavaks tõendiks kõige muu jaoks, mida me usume. Ja see kindlustab, et kõik need ülejäänud uskumused on õigustatud sellega, kuidas meie tõendid globaalselt kokku sobivad. Kuid seda laadi globaalsed nõuded on õigustuse *koherentsusteooriate* tunnismärgiks.

6.2. Koherentism

Õigustuse koherentsusteooriad tunnistavad üht sorti õigustatud uskumusi. Koherentsusteooria kohaselt on *kõik* meie uskumused õigustatud nende suhete kaudu, mis neil on teiste uskumustega. Selles vaatekohas pole ruumi vundamentsete uskumuste jaoks. Pigem väidavad koherentsusteooriad, et kõiki uskumusi õigustab nende *koherentsus* teiste uskumustega.

Koherentsusteooriad viivad (Õ) lõpule järgmisel viisil:

(KÕ) *S*-i uskumus, et *P*, on õigustatud parajasti siis, kui *S*-i uskumus, et *P*, on koherentne ülejäänuga, mida *S* usub.

Kuid see toob esile uue küsimuse: mida tähendab uskumuse jaoks olla koherentne ülejäänuga, mida usutakse?

Siin on kolm võimalust:

- (1) koherentsust võib mõista puhtnegatiivsel viisil,
- (2) koherentsust võib mõista puhtpositiivsel viisil,
- (3) koherentsust võib mõista nii positiivsel kui negatiivsel viisil.

Võimalus (1) genereerib *negatiivse* koherentsusteooria, võimalus (2) *positiivse* koherentsusteooria ja võimalus (3) *sega*-koherentsusteooria. Neid vaateid eristab roll, mille nad omistavad tõenditele õigustatud mõtlemises. (Vaata Harman 1973, 1984; Pollock 1979, 1986 ja Sosa 1981.)

Negatiivsed koherentsusteooriad omistavad tõenditele puhtnegatiivse rolli. See tähendab, et uskumused on õigustatud niikaua, kui pole tõendeid nende vastu. Paraku paistab see olevat vale. Kui me leiame end ilma mingi aluseta midagi uskuvat, siis meie uskumus ei ole õigustatud. See on nii sellepärast, et uskumusi peaks omaks võtma ja alal hoidma tõendite alusel.

See on äärmiselt oluline. Õigustusteooria mitte ainult et peab andma tõenditele positiivse rolli, ta peab seda tegema ka veel väga hoolikalt. Iseäranis tuleb meil eristada heade tõendite olemasolu antud uskumuse poolt selle uskumuse omamisest tõendite alusel. Oletame näiteks, et Sherlock Holmes ja tema abiline Watson leiavad tõendeid, mis osutavad, et ülemteenri süüdi. Ja oletame, et nad usuvad ülemteenri süüd. Kuid oletame, et Holmes usub seda tõendite alusel, Watson aga sellepärast, et ta vihkab ülemteenrit. Sellisel juhul oleks Holmesi uskumus õigustatud, Watsoni oma aga mitte. Ja see oleks tõsi hoolimata asjaolust, et mõlemal on täpselt samad tõendid. Lühidalt: on oluline erinevus õigustatavate ja õigustatud uskumuste vahel. Esimesega on tegu, kui teil on häid tõendeid oma uskumuse kasuks. Teisega on tegu, kui teie uskumus rajaneb headel tõenditel.

Kuivõrd positiivsed koherentsusteooriad tunnevad ära selle eristuse, on neil eelis negatiivsete koherentsusteooriate ees. Kuid positiivsetel koherentsusteooriatel on omaenda raskus, nimelt ei õnnestu neil jätta kohta tõendite ümberlukatavusele. Meenutame, et tõendid on tavaliselt ümberlukatavad. See tähendab, et informatsioonist tulevad toetavad tõendid võib tühistada uus info.

Uus info on esialgsete tõendite ümberlukkajaks. Kuid ümberlukkaja roll on negatiivne. Õigupoolest tühistab ümberlukkaja selle toetuse, mis pärineb esialgsetest tõenditest. Probleem on selles, et positiivsed koherentsusteooriad tunnistavad üksnes positiivselt toetavaid tõendeid. Ometi etendavad tõendid nii positiivset kui ka negatiivset rolli. Kui me loobume mõnest uskumusest uute tõendite valguses, siis on nende tõendite roll negatiivne.

Kui koherentsusteooria tahab olla edukas, peab ta olema segateooria. Selle vaatekoha järgi on koherentsus küsimus positiivselt toetatavatest tõenditest, mis sobivad inimese taustauskumustega. Iseäranis

(K) *S*-i uskumus, et *P*, on koherentne *S*-i ülejäänud uskumustega parajasti siis, kui

- (a) *S*-i uskumus, et *P*, rajaneb adekvaatsetel tõenditel *E*, ja
- (b) *E*-d ei lükka ümber *S*-i ülejäänud uskumused.

Asendades (K) parema poole ($K\bar{O}$) paremasse poolde, saame vastuvõetava segakoherentsusteooria:

($SK\bar{O}$) *S*-i uskumus, et *P*, on õigustatud parajasti siis, kui

- (a) *S*-i uskumus, et *P*, rajaneb adekvaatsetel tõenditel *E*, ja
- (b) *E*-d ei lükka ümber *S*-i ülejäänud uskumused.

Mida me peaksime selle teooriaga peale hakkama?

Esiteks paneme tähele sarnasust ($SK\bar{O}$) ja vundamentistlike õigustusteooriate vahel. Mõlemad tunnistavad positiivsete tõendite läbivat tuge õigustatud mõttele; ja mõlemad tunnistavad, et taust-tõendid võivad selle toe ümber lükata. Seega omistavad mõlemad vaated tõenditele nii positiivse kui ka negatiivse rolli. Ja see paistab olevat õige. Need vaated erinevad vaid vundamentsete uskumuste tunnistamise poolest. Vundamentistlikud teooriad tunnistavad neid, segakoherentsusteooriad mitte.

Segakoherentsusteooriatel on parim kummastki maailmast: nad ühendavad endas selle, mis näib olevat õiget vundamentistlikes teooriates, sellega, mis näib olevat õige koherentsusteooriates. Nad teevad seda, kasutades tõendusliku toetamise liini, mis oleks efektiivne õigustatud uskumuse tekitamisel, peab hästi sobima inimese ülejäänud uskumustest koosneva taustaga. See teeb õigustusest niihästi lokaalse kui ka globaalse küsimuse.

7. INTERNALISTLIKE ÕIGUSTUSTEORIAE PROBLEEMID

Õnnetuseks seisavad internalistlikud õigustusteooriad silmitsi kahe probleemiga. Esimene puudutab taju rolli õigustatud mõtte jaoks. Teine puudutab viisi, kuidas internalistlikud teooriad selektavad õigustatud mõtte loomust.

7.1. Sisendi probleem

Paneme tähele, et internalistlikud teooriad väidavad, et õigustus on määratud teiste *uskumuste* poolt. Seega välistavad internalistlikud teooriad tajuseisundite panuse õigustamisse. Kuid see näib olevat vale.

Tajudes enda ümber olevat maailma, näiteks vaadates ja katsudes, siis me omandame uusi tõendeid oma ümbruse kohta. Vundamentistlikud teooriad katavad selles küsimuses kavalust tarvitada, postuleerides uskumusi tajuseisundite *kohta* ja seades need uskumused põhiliseks. Just sel viisil saavad vundamentistlikud teooriad tajukogemuse pildi peale. Probleem on aga selles, et meil pole tavaliselt uskumusi tajukogemuse kohta. Tavaliselt me rajame oma uskumused maailmast otse tajukogemusele, seega *kasutades* kogemust positiivse tõendina. Aga kui võrd tajuseisundid ei ole uskumused, siis järelikult ei ole teatud uskumuste õigustus määratud üksnes teiste uskumuste poolt. Iseäranis on tajul põhineva uskumuse õigustus määratud vähemalt osalt tajukogemuse enda poolt.

Meie praegune ülesanne ei ole selgitada, kuidas tajukogemus seda osa täidab. Oluline on lihtsalt see, et ta seda teeb, ja et iga õige õigustusteooria peab olema selle asjaoluga kooskõlas. Paraku, nagu me oleme näinud, ei ole internalistlikud teooriad selle asjaoluga kooskõlas. Seetõttu ei ole need teooriad praegusel kujul vastuvõetavad.

7.2. Olemuse probleem

Meenutame, et (T6) on tõepärane ettepanek teadmise loomuse kohta. (T6) määrab kindlaks teadmise tarvilikud ja piisavad tingi-

mused ja ükski mainitud tingimustest ise ei ole teadmise-sarnane. (T6) paneb teatud mõisted kokku viisil, mis intuiitiivselt moodustab teadmise. Just sellepärast ütleb see meile, mis teadmine on. Meie praeguseks ülesandeks on konstrueerida samasugune õigustusteooria. Nii vundamentism kui ka koherentism taotlevad teha õigustuse jaoks sedasama mis (T6) teadmise jaoks.

Kuid internalistlikud teooriad ei seleta täielikult õigustuse loomust. Sest internalistlikud teooriad kasutavad mitteloožilise (ehk ümberlükatava) tõendi mõistet ja see mõiste ei aita meid kuigivõrd kaugemale kui epistemiiline õigustus ise. Vähemalt intuiitiivselt ei ole meil mingit arusaama ümberlükatavatest tõenditest, mis ei sõltuks selle mõiste rollist õigustuse produtseerimisel. See tähendab, et internalistlikud teooriad seletavad õigustust mõiste abil, mis ise eeldab õigustusest arusaamist.

Üks viis seda probleemi näha on vastandada meie arusaamisele ümberlükatavast tõendusest meie arusaamine loogilisest tõendusest. Nagu me nägime alapunktis 6, saab loogilist tõendust mõista sõltumata õigustusest, tõemõiste kaudu. Näiteks on konjunktsioon $P \& Q$ loogiliseks tõendiks P -le, sest on võimatu, et $P \& Q$ oleks tõene, kui P on väär. Me ei pea mõistma epistemiilist õigustust, selleks et aru saada loogilise tõenduse mõistest. Kuid ümberlükatava tõenduse mõiste ei ole samalaadne. Meie ainus eelteoreetiline ettekujutus ümberlükatava tõendi mõistest on tema rolli kaudu õigustatud uskumuse fikseerimisel.

Teiselt poolt pakub see loogilise tõenduse iseärasus välja lahenduse ümberlükatava tõenduse probleemile. Täpsemalt, me võiksime proovida aru saada ümberlükatava tõenduse mõistest, ja selle kaudu ka õigustusest, tõe kaudu. Nagu me aga kohe näeme, viib see lähenemine eksternalistliku õigustusteooria juurde.

8. RELIABILISM

Tõendite põhjal uskumusi moodustades peame katsuma uskuda seda, mis on tõene, ja hoiduma uskumast seda, mis on väär. Teatud mõttes on tõe eesmärgiks. Niisiis tekib loomulik mõte defineerida õigustust selle eesmärgi abil.

Iga seda laadi lähenemine on eksternalistlik lähenemine õigustusele. Sest see, kas meie uskumused on tõesed või kas nad teevad üksteist tõeseks, ei ole uskumuste niisugune tunnus, millele meil oleks otsene juurdepääs. Seega, paigutades seda laadi tunnuse oma episteemilise teooria keskmesse, võtame omaks eksternalistliku lähenemisiisi.

Eksternalismi kõige tavapärasemaks versiooniks on *reliabilism*. (Vaata Dancy 1987; Goldman 1979, 1986 ja Pollock 1986.) Idee on selles, et rajada õigustus uskumusemoodustuse protsesside usaldusväärsusele [*reliability*]. Täpsemalt

(R) *S*-i uskumus, et *P*, on õigustatud parajasti siis, kui uskumus, et *P*, on tekkinud usaldusväärse protsessi teel.

On kolm peamist põhjendust, miks see on vastuvõetav ettepanek.

Esiteks, defineerides õigustust tõe kaudu, teeme ühtlasi selgeks, miks õigustatud uskumus on episteemiliselt väärtuslik. Kui võrd tõe on meie episteemiline eesmärk, siis on usaldusväärsed uskumusemoodustuse mehhanismid vahendiks selle eesmärgi saavutamisel. Seega on nende poolt produtseeritud uskumused episteemiliselt väärtuslikud.

Teiseks, nii usaldusväärsus kui õigustus esinevad astmetena. Nii nagu uskumused võivad olla rohkem või vähem õigustatud, võivad neid produtseerivad mehhanismid olla rohkem või vähem usaldusväärsed. Võtame näiteks asjaolu, et mida rohkem tõendeid me leiame ühe propositsiooni poolt, seda suurem on õigustus selle uskumiseks. See peegeldab tõsiasi, et protsessid, mis produtseerivad uskumusi suure hulga tõendite alusel on usaldusväärsamad kui need, mis kasutavad väiksemat hulka tõendeid. Nõnda klapiivad omavahel kokku õigustuse astmeline loomus ja usaldusväärsuse astmeline loomus. See on täiendav põhjendus arvamusele, et (R) on õige.

Lõpuks on need uskumusemoodustuse protseduurid, mida me peame ratsionaalseks, ühtlasi needsamad protseduurid, mida me peame usaldusväärseks. Võtame nägemise: tavalises olukorras kasutame nägemist, et moodustada uskumusi oma ümbruse kohta, ja me peame noid uskumusi õigustatuiks. Aga me arvame ka, et nägemismehhanismid on usaldusväärsed. Tõepoolest on midagi veidrat idees mitteusaldusväärselt tekitatud, ent õigustatud

uskumusest. See viitab tihedale intuiitivsele seosele episteemilise õigustuse ja usaldusvääruse vahel.

(R) on seega tõepärane teooria. Paraku on probleeme temagi. Pole üllatav, et probleeme on nii (R)-i vasakult-paremale kui ka paremalt-vasakule-suunaga. (Vaata BonJour 1985; Dancy 1987; Feldman 1985 ja Pollock 1984, 1986.)

1. *Kas usaldusväärus on õigustuse jaoks tarvilik?* (R)-i vasakult-paremale-suund ütleb: kui uskumus on õigustatud, siis on ta tekitatud usaldusväärse protsessi abil. See tähendab, et usaldusväärus on õigustuse jaoks tarvilik. Aga kas on?

Oletame, et teie magamise ajal eemaldavad tulnukad teie aju ja paigutavad selle kujutlustemasinasse. Oletame, et nad on teid viinud oma planeedile ja simuleerivad nüüd oma masina abil maiseid tingimusi. Loomulikult, et hoida teid juhtunust teada saamast, jälgendavad nad neid tingimusi, millega te oleksite kokku puutunud, kui nad teie aju ei oleks varastanud. Niisiis näib teile praegu, et te loete.

Kaks asja paistavad olevat selged: esiteks, kuna miski ei viita juhtunule, on õigustatud teie uskumus, et te loete. Just seda te antud tõendite põhjal peategi uskuma. Kuid teiseks puudub teil usaldusväärus oma tegemiste või ümbruse osas. See viitab, et usaldusväärus ei ole õigustuse jaoks tarvilik, ja seega on (R)-i vasakult-paremale-suund väär.

2. *Kas usaldusväärus on õigustuse jaoks piisav?* (R)-i paremalt-vasakule-suund ütleb: kui uskumus on tekitatud usaldusväärse protsessi abil, siis on ta õigustatud. See tähendab, et usaldusväärus on õigustuse jaoks piisav. Aga kas on?

Oletame, et te näete palli, mida valgustab laualamp. Ja oletame, et see pall paistab punane. Aga oletame, et te usute, et lamp heidab punast valgust, ja ka seda, et punane valgus moonutab värvi, mismoodi asjad paistavad. Mida peaksite te palli värvi kohta uskuma? Intuiitivselt peaksite te otsustamise edasi lükkama ajani, mil te saate palli vaadata normaalses valguses. Aga nüüd oletagem sellele stsenaariumile lisaks veel kolme asja: esiteks, et te eksite lambi valguse koha pealt. Lamp heidab normaalset valgust. Teiseks, normaalses valguses on nägemine usaldusväärne meetod moodustamaks uskumusi objektide värvi kohta; ja kolmandaks,

teis moodustub uskumus, et pall on punane, *hoolimata* teie uskumusest lambi valguse värvi suhtes. Kõike seda arvestades, kas teie uskumus palli värvi kohta oleks õigustatud? Intuitiivselt võttes ei oleks. Kuna te usute, et lambi valgus moonutab seda, kuidas pall välja näeb, peaksite te ignoreerima seda, kuidas ta välja näeb, ja palli värvi üle otsustamise edasi lükkama. Ja see paistab olevat tõi hoolimata sellest, et teie uskumus moodustus usaldusväärse mehhanismi põhjal. See näitab, et usaldusväärsus ei ole piisav õigustuse jaoks ja et seega on (R)-i paremalt-vasakule-suund väär.

9. JÄRELDUS

Me oleme jõudnud kolme peamise järelduseni:

1. Propositsiooniline teadmine on keerukas suhe isiku ja tõe propositiooni vahel. Et isikul oleks teadmine, peab tõe propositiooni uskumine olema õigustatud, võimalik, et ekslikult, ja see, et isiku poolt usutav on tõene, ei tohi olla paljas juhus.

2. Õigustatud mõtte struktuur vastab segakohereentsusteooriale. See tähendab, et õigustatud uskumus on tekkinud positiivsete tõendite toel, mida ei lükka ümber isiku taustauskumused (ega tajuolekud).

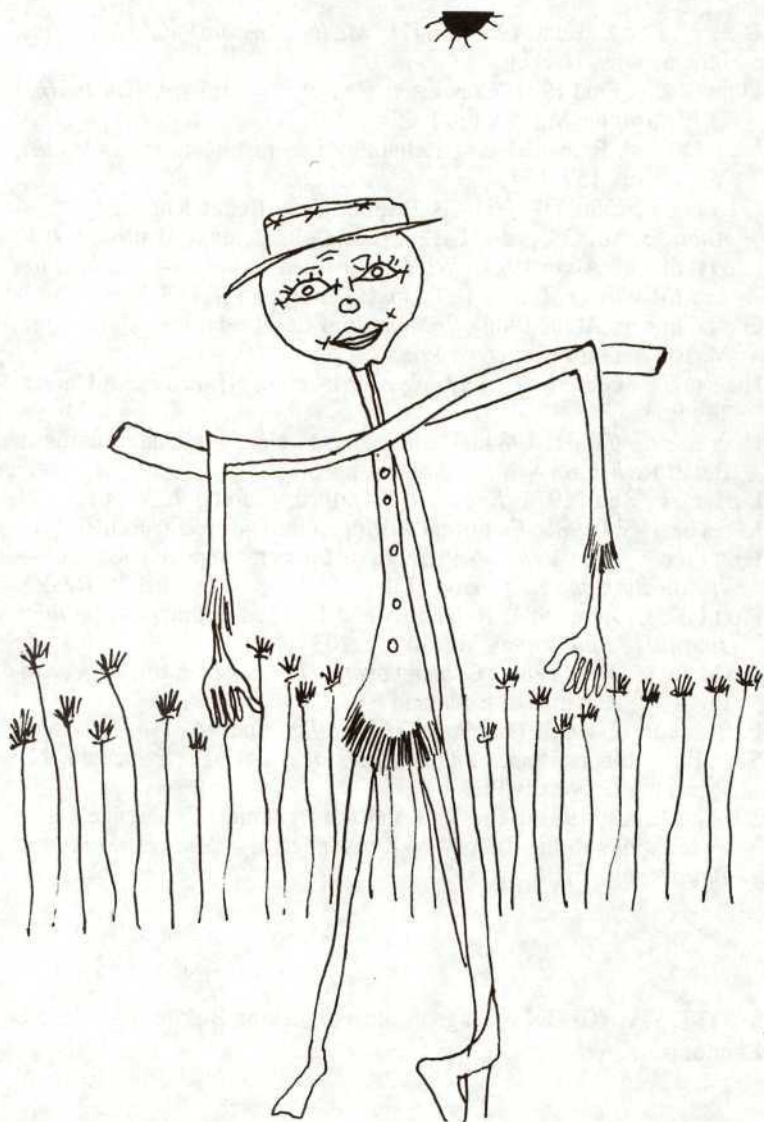
3. Kuivõrd internalism ei selgita täielikult õigustuse loomust, on motiveeritud eksternalism. Ent reliabilismiga kaasnevad probleemid viitavad, et õigustuse seletamine tõe abil ei ole sugugi lihtne ülesanne.

Kirjandus

- Alston, William 1983. What is Wrong with Immediate Knowledge? — *Synthese*. Vol. 55, pp. 257–272
- BonJour, Laurence 1985. *The Structure of Empirical Knowledge*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press
- Brueckner, Anthony 1988. Problems with Internalist Coherentism. — *Philosophical Studies*. Vol. 54, pp. 153–160
- Chisholm, Roderick 1977. *Theory of Knowledge*. 2nd ed. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall
- Dancy, Jonathan 1987. *Introduction to Contemporary Epistemology*. Oxford: Blackwell

- Descartes, René 1979 [1641]. *Meditations on First Philosophy*. Indianapolis: Hackett
- Dretske, Fred 1971. Conclusive Reasons. — *Australasian Journal of Philosophy*. Vol. 49, pp. 1–22
- Feldman, Richard 1985. Reliability and Justification. — *Monist*. Vol. 68, pp. 159–174
- Gettier, Edmund 1963. Is Justified True Belief Knowledge? — *Analysis*. Vol. 23, pp. 121–123. [Eesti k käesolevas Akadeemias]
- Goldman, Alvin 1979. What is Justified Belief? — *Justification and Knowledge*. Ed. by G. Pappas. Dordrecht: Reidel
- Goldman, Alvin 1986. *Epistemology and Cognition*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press
- Harman, Gilbert 1973. *Thought*. Princeton, NJ: Princeton University Press
- Harman, Gilbert 1984. Positive versus Negative Undermining in Belief Revision. — *Noûs*. Vol. 18, pp. 39–49
- Lehrer, Keith 1974. *Knowledge*. Oxford: Clarendon Press
- Moser, Paul 1985. *Empirical Justification*. Dordrecht: Reidel
- Pollock, John 1979. A Plethora of Epistemological Theories. — *Justification and Knowledge*. Ed. by G. Pappas. Dordrecht: Reidel
- Pollock, John 1984. Reliability and Justified Belief. — *Canadian Journal of Philosophy*. Vol. 14, pp. 103–114
- Pollock, John 1986. *Contemporary Theories of Knowledge*. Totowa, NJ: Rowman & Littlefield
- Price, H. H. 1936. *Truth and Corrigibility*. Oxford
- Shope, Robert 1983. *The Analysis of Knowing*. Princeton, NJ: Princeton University Press
- Sosa, Ernest 1981. The Raft and the Pyramid: Coherence versus Foundations in the Theory of Knowledge. — *Midwest Studies in Philosophy*. Vol. 5, pp. 3–25

SCOTT STURGEON on inglise filosoof, lektor Birkbeck College'is Londonis.

ANNELI RAMOS PYDER. Olemised II

LUULET

Miguel de Unamuno

Tõlkinud Ain Kaalep

KÕIK MÕÖDUB

Maapinna puna-, taeva sinitoonist
alasti päike läbi oma piiki
on torkimas: see tund on seda liiki,
et haljus künkal närbub, kaobki foonist.

Üks varjuring on siiski: tammekroonist,
must, tardund. Näe: must härg on rahuriiki
sealt leides ise tardund, heites tiiki,
mis on kui peegel, enda tardund joonist.

Emailimaalina nii läbi tule
nägemus suurest rahust valmis saadi
ruumile kaunistuseks lõpmatule.

Kuid näe ka igaviku meelelaadi:
ta aega ajatusesse ei sule,
kasutab rahurikkujaks tsikaadi.

(1911)

Originaalid "Todo pasa", "Ecce Homo", "Cerré el libro..."; "Si cada día que pasa...", "Canta en silencio la luna...", "Goya vio con su sordera...", "Qué es la historia?..."; "Golondrina, pelegrina..." kogudest *Rosario de sonetos líricos* (Lüüriliste sonettide roosipärg), *El Cristo de Velázquez* (Velázquezi Kristus), *Rimas de dentro* (Sisemised riimid) ja *Cancionero*. Esimesed kolm tõlget on dateeritud vastava kogu ilmumisaajaga, ülejäänud nii nagu viimases, postuumses kogus.

ENNÄE INIMEST

Nii valge nagu armulaualeib,
Su inimihu rõõmusõnumiks
on inimestele. Eks kustuta
ju ilunälga jumalate ihud
Olümposegi roosast udust, andes
mööduvat elurõõmu — aga Sina,
vaid Sina, kaduv ihu, valu tundes,
verd joostes, oled surematuse
leivaga toitnud surelikke meid.
Sa Inimjumal, Inimese Poeg!
On läbi viimse surma sünnitand
inimsus Sinu, ilmavalgele
Su selleks toond, et ilmavalguseks
Sa meile saaksid meie öös, ei lakkaks
Su inimlikkus jumalikkuses.
Sa oled Inimene, Mõistus, Seadus,
Su rist on meie valuvaigistaja
ja kindel sau ja nurklaud, millega
me õigust mõõta; südames ta püsti
jäab siis, kui inimenegi ehk langeb.
Kõiksuse tegid inimlikuks, Kristus,
see inimtööks sai Sinu väest. Ennäe
siis Inimest, kui Jumal näibki mujal!
Kust leida inimest — nii ahastame
põgusas elus, aga Sina ütled:
"Ma olen Inimene, Tõde, Elu!"
On Inimene see, kes valitseb
maapagulasi, Püha Kirikut,
neid rändureid, kel surmavarju orus
kaduda silmist iialgi ei saa
see igavene tähis: Sinu rist.

(1920)

SULGESIN RAAMATU

Sulgesin raamatu, mille sees olid
essentsid, eksistentsid, substantsid,
aktsidentsid ja moodused,
põhjused ja tagajärjed,
aine ja vorm,
kontseptsioonid ja ideed,
arvud, ilmumid,
asjad iseeneses ja mujal, seisukohad,
hüpoteesid, teooriad...
Sulgesin raamatu ja avanes
maailm mu silmade ees.
Oli päike juba künka taga,
taeva tausta ehtisid paplid,
nende vahele tekkisid tähed;
kuuvalgus lupjas laotust,
mille kuma kumbles jões.
Ja vaadates kuud ja küngast,
tähti ja pappleid,
jõge ja laotuse kuma,
tundsin, mis pettus
on kõik need essentsid, eksistentsid, substantsid,
aktsidentsid ja moodused,
põhjused ja tagajärjed,
aine ja vorm,
kontseptsioonid ja ideed,
arvud, ilmumid,
asjad iseeneses ja mujal, seisukohad,
hüpoteesid, teooriad,
see tähendab: sõnad.

Suletud raamatu peal,
mis lamas rohus,
kõidet valgustamas kuu,
sisu seda sügavamas öös,
tõmbas hinge üks kärnkonn
enne oma öist ringkäiku.
Oh Kant, kuidas ma sind imetlen!
(1923)

CANCIONERO

Kui oma laul oleks laulda
igal päeval mööduval,
siis meie päev seda laulaks:
uus kõik on päikese all!
(1928)

Kuu keset vaikust on laulmas;
tema valge laulu kaja
ja armusõnade kõla
kuulmiseks silmi on vaja.

Kuu salasõnadel jõudu
on vähe seal taevarajal,
sest kaasa ei laula tähed,
mis taevastpidi on hajal.

Kuu pime on, vaene; silmi,
et näha und, ju ei vaja,
ja nõnda endale ise
ta on meelelahutaja.

(1928)

Kurt Goya nägi, kuis kulges
Hispaania näitemäng;
jäab kuulmata-nägemata
nüüd Jumalastki me äng.

(1929)

Mis on ajalugu? Kaev.
Kord kuivas, kord täis taas valgus.
Ausärra lõpeb kord vaev!
Rist — algus. Ja lõpp on valgus!

(1934)

Pääsukene, rändur vaga,
kus sa magad talveajal,
ons sul pesa pilve taga
igavikus taevarajal?

Eks too pesa aina püsi
ning kuskohast tuled sina,
kevadpäikene ei küsi
ega küsi taevasina.

Tuled ühes lilledega
pessa, mis on siin seesama,
tuues armastust, sest ega
seda pea ju unustama.

Taevaarmastust ehk aga,
mis on lohutuseks pigem,
tollest pesast pilve taga,
kus on juba surm ju ligem?

(1936)

MIGUEL DE UNAMUNO Y JUGO (1864–1936) on neid väheseid Hispaania mõtteloo suurmehi, keda eesti lugejad nüüd tunnevad, seda tänu Ruth Liase tõlgitud eriti tähtsale teosele *Inimeste ja rahvaste traagilisest elutundest*, mis ilmus mullu Jüri Talveti põhjaliku järelsõnaga. Mitmes suhtes on ta erandlik nähtus. See, et baskist saab veendunud Hispaania rahvuslane, on küll olnud alati mõeldav, kuid et tuntud filosoof, kreeka keele ja kirjanduse spetsialist, kuulsa Salamanca ülikooli rektor (1901. aastast), üle neljakümnenda eluaasta jõudnult sõandab debüteerida poeedinagi, on igatahes midagi iseäralikku. Tollal olid hispaania uuele luulele juba andnud oma näo “1898. aasta põlvkonna” poeedid, “modernistid”, Unamunost muide nooremad mehed (Rubén Darfo, Antonio ja Manuel Machado, ka Juan Ramón Jiménez), nii et nendega teda kui luuletajat just alati ei ühendatagi. Tema loomingust on siiani kõige tähelepandavamaks osaks jäänud filosoofiline esseistika (enne mainitud teost, 1913, ka nt *Don Quijote ja Sancho elu*, 1905). Kuid selle kõrval ei ole sugugi unustatud ei tema lüürikat ega romaane ja näidendeidki.

Kui tahta Unamunot eesti lugejaile tutvustada paralleelse kasutades, siis pakub kõigepealt ennast ise muidugi kirjandusprofessor Gustav Suits, kes ju noorena meid kutsus üles olema eestlased, aga saama ka eurooplasteks: Unamuno vastav loosung oli “Peame euroopastuma — ja sukelduma külaellu” (viimane lausepool on raskesti tõlgitav, aga selle mõtte eestipärane kuju oleks just säärane). Teiselt poolt meenutab hispaania mõtleja heitlik suhtumine religiooni ja kirikusse meie Tammisaaret, küll selle vahega, et eesti kirjanik suri enne, kui ta oma probleematika lõpuni lahendada jõudis. Suures tsüklis “Velázquezi Kristus” on Unamuno suutnud luua sünteesi kristlusest ja oma humanismikonseptisioonist.

Tema poliitiline biograafia on ka oluline. Ta oli teravas opositsioonis Primo de Rivera diktatuuri vastu, saadeti asumisele ja pärast seda elas pagulasena Pariisis (1923–1930). Vabariigis oli ta taas rektoriks Salamancas; Franco võimud panid ta koduaresti (juba jõudis ta ka nende vastu protesteerida); selles olukorras ta surigi.

On rõõm lisada, et selle esindusliku eurooplase siinset retseptiooni rikastab nüüd ka meie esseist, iseloomuliku pealkirjaga raamatu *Vahemere tuuled Hüperboreas* autor Ilmar Vene käesolevas *Akadeemia* numbris.

Ain Kaalep

UNAMUNOGA

Ilmar Vene

AEGADE VAIM

Ajalugu võitjate ajalooks kuulutades peetakse silmas, et nõrgad ja väikesed on ammuilma kadunud märgatavat jälge jätmata. Aga see hinnang, endastmõistetavuseni õige ja järjekindel oma jääkuses, kehtib ka leebema tõlgenduse korral, see tähendab siis, kui võit taandatakse edule. Mälu ei ole nii piiritu, et suudaks endaga kaasas kanda kõike. Jäljetult kadunud meeles pidada lihtsalt ei saa, kuid ka need, kes on teada, aga kelle püüdlusi pole pärjanud edu, jäetakse tagasi vaadates tähelepanuta. Muhamedi ja ta toetajate tegevus pani aluse uuele maailmausundile, niisiis jääb ajaloolastel ainult kurta, et kaugeltki kõik pole islami kujunemisloos ühtmoodi selge, aga neist õpetajaist, kes prohveti kaasajal samuti püüdsid endale õpilasi ja poolehoidjaid leida, enam ei hoolita. Niisamuti jäetakse kõrvale märtrid, kes ennast ohverdades üritasid islamiusulisi kristlikku tõe kummardama panna. Sest nende tegevus polnud kooskõlas aegade vaimuga.

Selline nähtus, aegade vaim, on tõepoolest olemas, kuigi pole võimalik leida vormelit, mis selle avaldumise kõigile vastuvõetaval kujul kokku võtaks. Kõige käepärasemaks väljapääsuks on seega eitamine; ühiskondlike liikumiste ja üksikisikute edukust, arvasid valgustajad, seletab suurel määral Tema Majesteet Juhus. Üldse iseloomustas valgustajaid suutlikkus leida kõige raskematele küsimustele üldarusaadavaid vastuseid; küllap just see ülendaski nad iseendi silmis ainulaadseks. Keskajal ei olevat leidunud säärast, kelle mõtlemine valgustajate omaga pisutki oleks haakunud, niisiis polnud tollal ühtegi mõistlikku inimest... Õigem oleks arvata, et tol ajal lihtsalt ei saanud esineda valgustajaile omast

mõtteviisi, kuigi selline väide võib tunduda liiga kategooriline. Eks tähenda see ülemäärast enesekindlust, kui keegi hakkab kuu- lutama, et talle on teada kõigi möödaläinud ajastu esindajate mõt- lemisviis. Ka säilinud kirjamälestistest pole kellelgi ammendavat ülevaadet, mida siis veel rääkida hävitatud teoste või inimeste salajaste mõtete tundmisest? Aga see küsimus, näiliselt täiesti la- hendamatu, osutub lähemal vaatlusel siiski kergemaks. Keegi ei suuda tõestada, et ateism praeguses mõttes oli keskajal tundmatu, kuid on võimalik viidata samalaadseile ja paremini tuntud nähtusi- le. Saab näiteks küsida: kas tõesti peaks otsest antikommunismi esinema raamatuis, mis Nõukogude Liidu piires ametlikult heaks kiidetuna on ilmunud? Selgitustöö tundub antud juhul ülearune, igatüks teab, et niisugused mõtteavaldused, isegi kui neid käsikir- jas esines, ei saanud läbivaatamise järel raamatu lehekülgedele jõuda. Kuid kõrvalistele läbivaatajatele lisaks on alati toimunud ka enesetsensuur, mida esineb kahel viisil. Esimesega on tegemist siis, kui autor kannab endas valmiskujul sõnumit, kuid jätab sel- le teksti põimimata, olles veendunud, et vähimatki kasu toomata põhjustaks selgesõnalisus ainult ebameeldivusi. Teine enesetsen- seerimise viis on ebamäärasem. Jutt on tõsiasjast, et ka kõige ausam ja otsekohesem inimene ei suuda end sulgeda välismõju- dele, valiku ette sattudes eelistab ta ikka ilusat, rikat ja tugevat. Nende lausete kirjutaja sõltuvus ei ole nii otsene, kuid vähemalt alateadlikult arvestab temagi töö käigus oma tulevase lugeja hoi- kut. Mingil määral saab sellest paratamatusest üle ainult äärmuste abil. On ju autoreid, kes sõltumatusetaotlust rumaluseks pidades võtavad põhimõtteks lugejale meeldimise. Ja vastupidi, esineb sääraseid, kes oma ainukest sihti näevad trotsimises; kuna tõde, nii neile tundub, mõjub enamasti ebameeldivalt, siis on lausete tõesuse tagatis juba nende ebameeldivuses. Säärast selgepiirili- sust esineb siiski harva, enamasti eelistatakse mõõdukat hälbimist.

Selles osas ei olnud keskaja haritlane mingi erand, sest ka tollal määras mõtlemise eripära eelkõige inimese kujunemislugu. Ja sünnipärastest eeldustest sõltus, kas mõtleja pidas paremaks võimalikult suurt sarnasust teiste omasugustega või hoopis vas- tuseisu nendele. Aga isegi siis, kui kihk olla algupärane avaldus iseäranis tugevasti, tunti juba ette ära talutava originaalsuse pii-

rid. Kuidas saaks inimene välja tulla mingi seisukohaga, kui juba ette on kindel, et sellel ühtki toetajat pole? Siinkohal võiks veel lisada, et võrdlus Nõukogude Liiduga pole keskaegse vaimulaadi ühtsuse puhul tegelikult paikapidav. Teadis ju iga nõukogude autor, et riigipiiri taga nõukogude ideoloogia põhitõed enam ei kehti; keskaegsele mõtlejale seevastu olid tuntud ainult vääruslised, kellele sai küll ette heita ekslikke tõekspidamisi, kuid mitte ateismi. Juudid, saratseenid ja kristlased, nagu öeldakse Abélard'i dialoogis, kummardasid kõigest hoolimata üht ja sama jumalat.

Ent sel juhul võib olla rahumeeli veendunud, et ka keskaja vältel hävinud ja sihiteadlikult hävitatud teostes ei saanud leiduda mõtteid, mis tollases vaimuelus tähendanuksid midagi erakordset ja kõigest ülejäänust sootuks erinevat. Väidet tõendama sobivad raamatud, mis määrati küll tulesurma, kuid jäid siiski alles. Oleks naeruväärt pidada Eriugenat jumalaeitajaks, kuid ometi piisas tema panteismist, et mõttekäikudest eluõigus võtta. See näitab, et keskaegne vaimulaad ei soosinud kuigivõrd ei avarust ega iseäralikkust. Iseenesest polnud kirik mõistuspärasuse vastu, aga ta nõudis, et seda pidevalt tasakaalustataks pühaklusega. Ja sellega said keskaja esinduskujud hakkama. Aquino Thomas, üks kõigi aegade suurimaid ratsionaliste, rakendas mõistust viimase võimaluseni, kuid piiri vastu tulles kuulutas ta otsemaid, et siitpeale algab mõistusele lähenematu küsimustering.

Säärast alandlikkust pole viimaseil sajandeil enam esinenud, kõike tunnistatakse üksnes mõistetavuse ulatuses. Teaduslikkuse nõuet üritati kehtestada koguni ilukirjanduses. Sest naturalism on loodusteaduste sünnitis; ülipõhjalike kirjeldustega tahab Zola lugemale selgeks teha, kuidas tegelaste mõttekäigud tulenevad keskkonnast. Käesoleval sajandil lisandus keskkondlikule determinismile ka seesmine, see tähendab psühhoanalüüs; need kaks on nii-öelda klambrid, millest väljapoole pääseda pole inimvaimul lootust. Selline jäikus on esile kutsunud ka vastutoime; vastukaaluks nendele, kes inimese aheldavad tillukese ajavahemiku külge, hakati toonitama inimloomuse ühesugust avaldumist kõikidel aegadel. Mille alusel arvata ateistide esinemine varasemal ajastuil võimatuks? Nähtamatu maailma suhtes on kõikide aegade inimesed ühesuguses olukorras. Kahekümnendal sajandil, arvab

Miguel de Unamuno, saab pühak olla täpselt niisamuti nagu igal teiselgi ajal.

Saab muidugi, kuid päris kindlasti pole praegu võimalik jõuda ammuse inimese teadvuseni; ka nüüdisaegne pühak on eelkõige kahekümnenda sajandi inimene. See kõlab nii lihtsameelselt, et ükski raamatuhuviline, Unamunost sootuks rääkimata, ei suudaks seda võtta tõsiselt mõeldud väitena. Ometi pole trafaretsuste mainimine kohatu ka selle hispaania filosoofi puhul; sest oma kuuluvusest kahekümnendasse sajandisse oli ta küll teadlik, ehkki see tõsiasi ei kajastu kuigivõrd tema mõtlemises. Unamuno, kreeka keele professor, kelle elust minevikuga tegelemine on lahutamatu, ei arvesta aegade vaimu. Ehtsa uusaegse mõtlejana arvab ta oma seisukohad kõige õigemaks, hinnates nendest lähtudes ka eelkäijaid. Juba Sokrates tundub talle ohtliku iroonikuna, jesuiitide osa ristiusu ilmlikustamisel ei vaja seletusi, Voltaire'i aga arvab autor halvemaks mis tahes jesuiidist. Lõpuks veel see Nietzsche, kes olevat unistanud jaburusest, see tähendab sotsiaalsest kristlusest.

Ajavaimu arvesse võttes lähenetakse nendele küsimustele rahulikumalt. Mispärast jesuiite taunida, kui nende ainus süü seisneb selles, et nad uusaja inimestena püüdsid vastu tulla teistele omasugustele? Ja mida sai Voltaire selle vastu, et talle oli määratud elada valgustusajal? Mis aga Nietzschesse puutub, siis jääb igäihele õigus tõlgendada seda mõtlejat oma äränagemise kohaselt, sest midagi vaieldamatut tema puhul ütelda ei saa. Küll aga ei vaja tõestamist väide, et ristiusu individualism, millest lähtudes Unamuno sotsiaalset kristlust jaburuseks peab, on iseseisva mõttena tähtsuse omandanud alles uusajal. Ja kui järgnevalt võtta lähema vaatluse alla Unamuno ülejäänud põhitõed, siis selgub nende päritolu selgitamisel ikka, et hispaania filosoof, kes endale tundus keskaega ihaleva don Quijotena, oli tegelikult läbinisti kahekümnenda sajandi inimene. Ning sellisena ei saanud ta aegade vaimust eriti hoolida. Nõnda siis juhtuski nii, et teiste hoiakut tõrjudes ei jõudnud ta selguseni omaenda tõekspidamistes.

HISPAANIA KRISTUS

Teadmiste valdkonnas ümbritseb filosoofiat raskepärasuse maine, kuigi see on põhjendatud ainult osaliselt. Erinevus inimeste vahel ei ole nii suur, et lihtsurelik suudaks esitada mõttekäike, millest tema sookaaslane hea tahtmise korral aru ei saaks. Eripärasid maha vaikida pole küll alust, sest nagu kõigil aladel, nii ei saa suutlikkus ühesugune olla ka filosoofias. Andekas metafüüsik on inimene, kelle teadvuses püsivad tõeliselt elavana mõisted, millele tegelikus vastet ei paku; ta tajub, kuidas need selgepiirilised sisulised üksused lakkamatult teisenevad, moodustades seoseid teiste omasugustega. See, mida elulähedane inimene peab mõttetute sõnade roduks, on metafüüsiku silmis tõelisim kõikidest maailmadest. Väga palju sõltub antud juhul ka keele eripärasist; mida paremini näib sõnade kuju kooskõlastuvat nendesse kätketud sisuga, seda veenvamalt nad mõjuvad ja seda suuremaks kasvab ahvatlus alustatud mõttemängu jätkata. Ometi mõjuvad kõrgelennulised arutlused ka enim sobivas keeles kuidagi ebaloomulikult, sellest ka käegalõöv suhtumine filosoofiasse. Põhjus on antud juhul kahetine. Kõigepealt tuleb märkida, et metafüüsikutele küsimustele tavaliselt ei leidugi lõplikku lahendust. Sellest lahendamatusest aga johtub omakorda väljenduslik suutmatus. See tähendab, et filosoof saaks küll keele piires suurima selguseni minna, kuid sellega kaasuks sisu moonutatud ja algeline esitus; niisiis näitaks selgus ainult "kirjaoskamatus". Et võimalikke etteheiteid ära hoida, ongi metafüüsikud paratamatuse ees: küsimused on lahendamatud, kuid ka lahendusi üritades tuleb piirduda üldsõnalise ja täpseid piirdeid võimalikult vältiva käsitlusviisiga. Selline õhulisus saab mingil määral kõita ainult lugejaid, kes ajapikku on jõudnud veendumusele, et olemuslikult räägivad kõik filosoofid üht ja sama juttu, niisiis seisneb omandamine eelkõige püüdluses seda "üht ja sama" teisendatud sõnastuse tagant ära tunda.

Kuid ka see pole alati kerge ja nii on ilmunud tava mõtte-teaduse saavutusi arusaadavamas vormis ümber jutustada. Eks valitsenud keskajal tõekspidamine, et jumaliku sõna tõelist tähendust suudavad mingil määral aduda üksnes pühitsetud; pühakirja uurimisest paremaks peeti tõlgenduste lugemist. Ilmlikustunud

kujul võiks selle juhtmõtte esitada järgmiselt: "Puhta mõistuse kriitika" on maailmakirjanduse raskeim teos, asendagu tema lugemist raamatud Kanti kohta, neid mõistetakse paremini. Nõnda ka toimitakse. Aga tuleb ette, et mõni kokkuvõttev tutvustus mõjub keerulisemalt tutvustatava autori mõttekäikudest. Jutt on mõtlejaist, kelle esseistlikus vormis esitatud seisukohad tunduvad nii mitmekesised, et nendes sisalduva filosoofiani jõudmaks tuleb eelnevalt läbi teha suur üldistustöö.

Just säärase erandite hulka kuulub Miguel de Unamuno, hispaania kirjanik, kelle tegevust tuleb võtta ühendustülina Kierkegaard'i ja nonde eksistentsialistide vahel, kes esinduskujudeks on muutunud alles pärast Teist maailmasõda. Unamuno mõtlemine lähtub lõpust; iidne kulutõde, mille kohaselt filosofeerimine tähendab surmaks valmistumist, saab tema õpetuses järjekordse tõestuse. Mõistagi lisab kirjanik, et mõtelda surmast tähendab ühtlasi mõtelda elust, kuid keskne osa jääb siiski esimesele. Surmast on Unamuno meelest tuletatav igasugune elukauge mõtlemine. Alguses oli küsimus, mis tuleb elu lõppedes, ja seejärel ilmusid vastused: kõigepealt kujutlus sealpoolsusest, järgnevalt teoloogia ja lõpuks metafüüsika, teoloogia ilmlik variant.

Nõnda on surm kujundanud mõtlemise arengulugu ja niisama tõhusalt jätkab ta toimimist praeguses igapäevases elus. Armas-tust kahe inimese vahel ajendab surematuseiha, soov kesta edasi oma järglastes. Seesama käib nendegi kohta, kes raamatukaanele oma nime kirjutavad või kangelasteo kordasaatmisest unistavad. Niisiis saadab nähtamatu surm lihtsurelike elu igal sammul.

Nüüd ilmubki Unamuno filosoofia põhiküsimus: kuidas elu ja mõtlemist omavahel kooskõlastada? Spinoza suurejooneline üldistus, mille kohaselt kõik olev ihkab olla lõputult, peab iseäranis paika inimese puhul. Oma tungiva soovi on lihtsurelikud ka rahundanud, leiutades mitmesuguseid tõestusi, mis peavad näitama, et inimhinge igavest püsi ei ohusta miski. Mõistagi ei saa sääraseid kujutelmad üksikasjus kattuda, mistõttu igaüks on usaldanud oma veendumuste õigsust. Kui meie lootus ülestõusmisele on ainult lootus, arvas apostel, siis oleme õnnetuimad kõigist olendeist. Kuid, kujunenud variseride traditsioonis, teadis ütleja, et sedalaa-di kahtlusi ei tarvitse võtta tõsiselt. Mõneti sarnases olukorras

on ka Miguel de Unamuno. Kui teadvus peaks tõepoolest olema kõigest sähvatus kahe lõputu pimediku vahel, kirjutab filosoof, siis pole inimesest midagi haletsusväärsemat. Ja temagi tahaks oma lugejale apostli kombel veendunult ühmata: ärge laske end eksitada, kuid teise ajastusse kuuluva inimesena näeb ta kõnealust küsimust teistsuguses valguses. Nagu teised kaasaegsed, suudab ka Unamuno õigeks pidada ainult mõistuslikult tõestatud, kuid mõistusest pole igavese elu usutavaks rääkimisel kuigivõrd kasu. Vastupidi, inimaru seisukohalt tundub väga tõepärane hoopis too teine ja ülimalt ebasoovitav, inimelu kaduvus, sähvatus lõputute tumeduste keskel. Nii ilmub ületamatu vastuolu: elu vajab veendumust enese jäävuses, sellela osutuvad väljapaistvadki teod üksnes tähtsusetuks rähklemiseks, mõistus aga näitab, et ainult selline mõttetu ja sihitu inimeste tegevus olla saabki. Mõistus on seega elu vaenlane.

Kuidas lahendas Unamuno selle vastuolu? Loomulikult polnud ta mõni isepäine kõigeteadja, kes saab igast raskusest jagu üleoleva muigega. Kirjanik läheb oma mõtlemisvõimet rakendades lõpuni ja otsustab siis, et tegu on eri nähtustega; elu, alalises liikuvuses ja piiritlematu, ei olevat mõistusega piisavalt haaratav. Õnne ei tule defineerida, vaid kogeda. Paraku suudab inimaru mingit selgust luua ainult määratluste abil, need aga kajastavad rahuldavalt kõigest elutut tegelikkust. Niisiis pole elu vastukäivuses mõistusele midagi ebaloomulikku. Esimene vajab surematust, teine sunnib selles kahtlema, kuid just kahtlus muudab tõelise usu elavaks. Dogma on ikka toitu saanud ketserlusest, selle puudumine paneks ta peagi hinge vaakuma. Hajameelsena võib Unamuno ajuti möönda, et tõeline usk ei vaja targutusi, kuid kaugelt sagedamini ta kordab, et just need targutused ja kahtlused on usule eluliselt tarvilikud.

Nendes seisukohtades näib vahepealne ajastu ühinevat uusajaga. Mõistuse abitust usuasjus täheldati ammuilma ja nii tulid islami teoloogid välja õpetusega kahest võrdväärsest tõest. Kristlikul Õhtumaal seda ei soositud, kuid vähemalt keskaja lõpusajandeil oldi kurva paratamatusega juba kaunikesti harjunud. Peatselt selle järel ilmus Luther, kes oma usu vähesuse üle kurtjaile oskas vastata: tõelised usklikud arvavad ikka, et nad ei usu; nõnda muudetak-

se kahtlemise häda vooruseks. Veelgi hiljem tuleb Pascal, kelle elu lõpuaastaist pärineb teade, et ta ei soovinudki terveks saada; haigus, arvas prantslane, on kristlase loomulik seisund, selleta muututakse inimelu põhiküsimuste suhtes hoolimatuks, seega siis koletuks. Lõpetust tähendab Kierkegaard, kes oma mõtiskluses jõuab arusaamani: hinge surelikkus on ju kohutav, kuid niisama hirmsaks tuleb pidada ka surematust.

See kõik oli Unamunole suurepäraselt teada, kuid siiski pidas ta oma kaasaja hädade põhjuseks tõsiasja, et kristluse vaim pole eurooplastesse tunginud ikka veel küllaldaselt. Ilmselt toestasid seda üllatavat seisukohta "futuristlikud rumalused"; tundis ju kirjanik muule lisaks ka "teaduslikku sotsialismi", mis oli jõudnud täiuseni "bolševistlikus imes". Vaid kristlust sai üldisele kaosele seada vastukaaluks. Unamuno avastab don Quijote, "hispaania Kristuse", keda naeruväärseks muutumise oht ei kohutanud. Ning oma rõõmusõnumit kuulutades ja usule kehutades ei pane ta paljaks isegi evangeeliumide väljendusviisi kohatist jäljendamist.

Niisiis on tegemist kristlusega. Seda tähistust võib tõepoolest kasutada, kuid ühtlasi tuleb pidada meeles, et jutt käib kahekümenda sajandi kirjanikust. Unamunol polnud mõtteski mõne dogma eestvõitlejaks hakata, oma vabadust ülimaks pidades tundis ta end isandana nende kõikide üle. Kuid see oma mina ülimuseks pidamine ei avaldu ainult võõraste õpetuste hindamisel; kogu kirjaniku filosoofia tähendab tegelikult muud kui isiklike tundmuste ja arusaamade omistamist kõikidele inimestele. Sarnaselt Pascaliiga peab Unamuno koletuks neid lihtsurelikke, kes ei tunnegi kirglikku huvi inimelu põhiküsimuste vastu. Kuid kas on ikka alust heita põrmlastele ette, et neile polnud määratud sündida Pascali või Unamunona?

Hea juba seegi, kui ajuti ilmub tavalisest hälbiva elutundega vaimuinimesi, kes võtavad osutada kujunenud olukorra keerukusele. Kuid ilmselt pole põhjust nende katsete mõju teab kui suureks pidada. Igatahes on saanud valitsevaks seisukoht, et Unamuno koguloomingus tuleb esseistika alles romaanide järel.

ILMAR VENE (sünd. 1951), lõpetas Tartu Riikliku Ülikooli 1975 saksa filoloogina, töötab Tartu Ülikooli raamatukogus. *Akadeemias* on ilmunud esseed “Don Juani ja Wertheri armastus” (1989, nr 4, lk 795–824), “Gustave Flaubert inimesena: Essee” (1989, nr 5, lk 1105–1136; nr 6, lk 1329–1360; nr 7, lk 1553–1600), “Pär Lagerkvisti lakkamatu kahekõne” (1991, nr 4, lk 774–790), “Cicero: Edev ja surematu” (1991, nr 7, lk 1394–1410; nr 8, lk 1653–1669), “Hieronymus: Cicerolasest kristlaseks” (1992, nr 8, lk 1578–1599; nr 9, lk 1795–1804), “Proosa luulestumine” (1993, nr 10, lk 2199–2206) ning tõlkeid: Pär Lagerkvisti luulet (1991, nr 4, lk 791–794), Marcus Tullius Cicero “Lucius Lucceiusele” (1991, nr 8, lk 1670–1674) ja Hieronymuse “Paulinusele” (1992, nr 9, lk 1806–1821).

GEOGRAPHIA IBERICA

Rafael Machado Santiago

Tõlkinud Ott Kurs

PÜRENEE POOLSAARE GEOGRAAFILISEST MITMEKESISUSEST

Pürenee poolsaar¹ moodustab hiiglasliku trapetsikujulise nelinurga, mille umbes 581 300 km² suurusel alal asetseb kolm suveräänset territooriumi: Hispaania², Portugal ja Andorra. Ulatusliku ruumi kõrval äratav huvi ka selle suhteliselt sümmeetriline korrastatus, alates ideaalsest keskteljest ja poolsaarelise maa mõõtudest: ulatus on nii läänest itta kui ka põhjast lõunasse umbes 850 kilomeetrit ning küljed vastavalt 600–1000 kilomeetrit.

Rõhutamaks Pürenee maade poolsaarelist iseloomu, märkimist, et see tohutu nelinurk on ühendatud Euroopa mandriga suhteliselt väikese maakitsuse abil (430 km). Maakitsuslikku iseloomu kriipsutab alla seesama lääne-idasuunaline jõuline Pürenee

Mais 1997 Tartu ülikoolis peetud loengute “La diversidad geográfica de la Península Ibérica y Andalucía: una región rica en recursos pero secularmente pobre” mõnevõrra lühendatud tõlge. Avaldatakse autori loal.

¹Lähemad rahvad seostavad poolsaare nime seda kunagi asustanud ibeeri hõimudega (hispaania ja portugali k *Península Ibérica*, prantsuse k *péninsule Ibérique*, inglise k *Iberian peninsula*), kaugemad aga Pürenee mäestikuga (nt saksa k *Pyrenäenhalbinsel*, rootsi k *Pyreneiska halvön*, soome k *Pyreneiden niemimaa*, vene k *Пиренейский полуостров*). Nimi *Pürenee poolsaar* on juurdunud ka eesti keeles. *Tlk.*

²Hõlmab üle 82% poolsaare maa-alast. *Tlk.*

mäestik, mis raskendab ühendusepidamist poolsaare ja Euroopa maade vahel.

Teisalt tuleb rõhutada poolsaare välisvormide ja ka ristlõike massiivsust: rannajoon on vähe liigestatud, s.t väheste merest maismaasse ulatuvate lahtede või maismaast merre tungivate poolsaarte ja neemedega.

Geograafiliselt saab Pürenee poolsaare ruumilist omapära määratleda põhiliselt asendist ja kujust tulenevate kontrastide abil.

Asend

Poolsaar moodustab kiilu vahemerelises vööndis, ta kuulub Mandri-Euroopa edelaossa ning asetseb kahe mandri (Euroopa ja Aafrika) ja kahe mere (Atlandi ookeani ja Vahemere) vahel.

Vahemerelisse vööndisse kuulub Euroopa osa, mis ulatub kõige kaugemale lõunasse. Tarifa neem Gibraltari väina ääres asub samal laiuskraadil Põhja-Aafrikaga. See põhjapoolkera parasvöötme kõige lõunapoolsem osa asub vahemerelise Põhja-Aafrika kõrbete lähedal.

Kliimaatiliselt asendilt moodustab poolsaar rajavööndi, mis eraldab troopilisi merelisi ja mandrilisi õhumasse merelisest ja mandrilisest polaarõhust. Niisiis puutub Hispaania³ kohal Assooride jt antitsüklonite lähistroopiline kõrgrõhkkond kokku tormilise polaarfrondiga.

Kliima, jõed, looduslik taim- ja muldkate, agraarmaastikud jm tunnistavad selgelt, et Hispaania on lähistroopiline vahemereline maa. Sel asendi üldgeograafilisel teguril on teiseid vastavalt laius- ja kõrgusvöönditele. Tulemuseks on väikest mandrit meenutava poolsaare maastike mitmekülgne kogum.

Ka pinnamood on tüüpiliselt vahemereline. Erinevalt ülejäänud Euroopast, kus suhteliselt hilise alpiinse kurrutusega mäesti-

³Pürenee poolsaare ja Hispaania samastamine on üsna tavaline. Mõnikord kutsutakse seda ka Hispaania poolsaareks (hispaania k *península hispánica*). Viimasel juhul on tegemist küll ainult Hispaania riigi poolsaarelise osaga, ilma Baleaari ja Kanaari saarteta ning Ceuta, Melilla ja teiste väiksemate saarteta Põhja-Aafrika rannikul. *Tlk.*

kud hõlmavad ulatuslikke alasid, valdavad siin vanad hertsüünilised reljeefivormid. Ka rohked spasmilised vahemerelised jõed erinevad suuresti veerikastest ja enam-vähem ühtlase vooluga Kesk-Euroopa jõgedest. Poolsaare jõed on anarhilisemad ning veehulgalta muutlikumad. Üldiselt on jõgedes vähe vett, kuid pärast äkilisi ja lühiajalisi tugevaid vihmavalinguid omandavad nad tohtu veehulga, mis tekitab ulatuslikke parandamatuid kahjustusi nii põldudele kui inimtegevusele üldse.

Tüüpiline vahemereline muldkate on vähese niiskuse ja viljakusega, sageli õhuke ja kasina taimkatte tõttu aldis erosioonile.

Taimestik on valdavad kserofüütsed liigid, mis on võimelised taluma suvepõuda. Niiskus- ja soojusolud soodustavad puudekasvu. Ajaloolisest ajast kuni meie päevini kestnud raie tulemusena esineb aga vaid väikseid tihedaid salusid ja võsa⁴. Seetõttu ei ole tänapäevasele taimkattele omased puistud, vaid tüüpilised vahemerelised põõsastikud ja stepid⁵. Varasematel aegadel oli poolsaar kaetud igihaljaste tammede ja niiskemates paikades korgitammedega.

Vahemerelisis on avaldanud mõju ka inimeste elulaadile. Talupojad võitlevad suvekuiivusega, kasvatavad selliseid teraviljalikke, mille elutsükkel lõpeb enne kuiivuse saabumist, nt nisu. Nad kasvatavad ka kuiva keskkonnaga kohanenud kserofüütseid puid ja põõsaid, nagu viinamari, õlipuu, mandlipuu, ning juhivad jõgede või veehoidlate vett kanalite ja kraavide abil maadele, kujundades nii tüüpilise vahemerelise niisutus põllunduse⁶.

Asend Euroopa edelaosas kahe mandri ja kahe mere vahel on oluline biokliimaatilisest seisukohast. Atlandi ookean on jahe suvel ja suhteliselt soe talvel. Vahemeri omakorda on kuum suvel ja suhteliselt soe talvel, nii et see ei pehmemda suveleitsakut, kuid mahendab siiski talve.

⁴Käsikirjas *pocos bosques*. Mõnikord nimetatakse neid ka metsadeks. *Tlk.*

⁵Hispaania *estepa* (kokku 72 000 km²) erineb Ungari ja Mongoolia vahemikus levivatest Euraasia steppidest nii maa-alalise ulatuse kui ka mullastiku ja taimestiku poolest. *Tlk.*

⁶Niisutus põllundust esineb muidugi ka teistel kuivadel aladel. *Tlk.*

Asendi tõttu ühendab poolsaar endas peaaegu kogu biokliimaatiliste komplekside gamma — olemas on terve kliimaatiline seeria, alates kõikidel aastaaegadel esinevate sademete ja pehmete talvedega põhja- ja lääneranniku “mõõdukast okeaanilisest” kliimast kuni külmade talvedega poolkõrbekliimani Ebro ja Duero nõgudes ning pehmete talvedega kaguranniku kliimani. Niisiis esineb poolsaarel nii atlantilisust kui ka vahemerelisust, viimast siiski enam.

Asendi tõttu ristuvad poolsaarel maismaa- ja mereteed: siin on sild Euroopa ja Aafrika ning Vahemere ja Atlandi ookeani vahel. Siin ilmneb selgelt nii looduse kui ka inimese ajaloo toime. Nii nagu taimed ja loomadki, on ka siinsed inimesed oma mitmekesise elulaadi ja kultuuriga pärit nii Euroopast kui Aafrikast. Hispaania on olnud oluline osa ekspansiooni ja kolonisatsiooni suundade kujunemises Vahemere ja Atlandi ookeani vahel. Nii on poolsaare asend kahe mere ja kahe mandri vahel soodustanud siinse maailmateede (*rutas mundiales*) ristmiku kujunemist niihästi varasematel aegadel kui ka tänapäeval.

Kuju

Massiivne iseloom väljendub ranniku väheses liigestuses, seega siis sügavale sisemaasse ulatuvate mõjusate meresälkude puudumises. See nähtus teebki poolsaarest massiivse ja kompaktse ploki. Millest siis tuleneb poolsaare massiivne kontuur ja suur ulatus? Eelkõige asjaolust, et suurem osa temast kujutab endast hertsüünilise aluspõhja kildu (laama). See sisemaa kiltmaa jäik aluspõhi Kastilia Meseta (*Meseta Castellana*) ja Kesk-Meseta (*Meseta Central*) näol hõlmab 3/4 nelinurksest poolsaarest. Alpiinsesse süsteemi kuuluvad vaid Betia Kordiljeerid (*Cordilleras Béticas*). Sellisel massiivsusel on eelkõige kliimaatilised ja inimgeograafilised järeilmid.

Ranniku vähene liigestatus teeb raskeks meretuulte sissepääsu ning seega merelise õhu pääsemise kaugemale sisealadele. Niivii- si pehmendab meri temperatuuride suuri erinevusi vaid rannikul. Selle tõttu on peaaegu saarelise poolsaare kliima mandrilise iseloomuga: talved on külmamad ja suved palavamad kui teistel

sama laiuskraadiga aladel⁷. Vahemereline kliima on poolsaare siseosas muutunud mandriliseks.

Inim- ja majandusgeograafilisest seisukohast tuleb esile tuua seda, et põhilised kaevanduspiirkonnad paiknevad poolsaare äärealadel. Maavarade vedu autodega või raudteel muudab töötlemise kallimaks.

Mis puudutab keskmist kõrgust, 660 meetrit, siis see ületab kahekordselt Euroopa keskmise ning on võrdne Aafrika omaga. Euroopa riikidest on see suurem vaid Šveitsil. Kõrged mäeahelikud ja avarad tasandikud annavad tunnistust sellest, et Hispaania on kiltmaade maa, kus annab tooni Kesk-Meseta. Poolsaare reljefis on Meseta hüpsograafial peamine kaal. Võrreldes Euroopa mandriga on Hispaanial täiesti selge omapära. Ta on kõrglavade ehk meseetade ja mägede maa, samal ajal kui mujal Euroopas valdavad tasandikud, mille vastandiks on mäed.

Reljeefi laiahaardelisuse ja mägede vööndi perifeerse paigutuse tõttu meenutab poolsaar kindlust. Selle keskel tohtul Meseta kõrglaval on oma sisemised konarused Galeegi mäestiku (*Montañas Gallegas*), Kantaabria mägede (*Cordillera Cantábrica*), Iberia mägede (*Sistema Ibérico*) ja Sierra Morena ning Ebro ja Guadalquiviri madalike (nõgude) näol. Kindlus on kaitstud kolme ettenihutatud suure müüriaga: Püreneed Euroopa, Betia Kordiljeerid Aafrika ja Katalaani mäestik (*Cordilleras Catalanas*) idapiiril. Meseta seob reljeefi ühtseks.

Ülemjooksude paiknemise tõttu mägistes servades tuleb jõgedel läbida väikeses ruumis suuri ebatasasusi, mistõttu neil on kärestikuline iseloom.

Biokliimaatiliselt on oluline, et mere mõju esineb takistavate ääremäestike tõttu vaid suhteliselt kitsal rannikuribal. Seega tugevdamavad perifeersed mäestikud sisealade niigi mandrilise kliima termilisi iseärasusi.

Inimelu ja -tegevuse seisukohalt raskendab ääremäestike vöönd äärealade ühendusepidamist sisealadega. Seetõttu on His-

⁷Siin on mõeldud eelkõige Vahemere piirkonda, mitte kõiki samal laiusel asetsevaid alasid. *Tlk.*

paania raskete teoludega, millega võib seletada ka selle eri osade eraldumispüüdeid, separatistmitendentse.

Kontrastid

Ülaltoodu valguses võib poolsaare geograafilise ilme tõttu täheldada suuri geograafilisi kontraste. Vähestel maadel esineb suurt mitmekesisust. Geograafid tavadsevad Pürenee poolsaart nimetada väikeseks mandriks, mitte niivõrd tema territoriaalse ulatuse kui just maastike mitmekesisuse alusel.

Alates Kantaabriast põhjas kuni Mesetani poolsaare keskosas ilmneb maastike mitmekesisus lühikestel vahemaadel järskude selgete kontrastidena. Galicia maastik loodes on sarnane Lääne-Euroopa okeaanilise vööndiga, seevastu Almería kagus sarnaneb suuresti Sahara servaaladega. Või näiteks, raske on leida teist nii settelist ja liitilmelist paika planeedil kui Granada, kus saab kogu hommikupooliku suusatada Sierra Nevada mägedes ja seejärel supelda Motrili, Salobreña või Almuñécar'i lähistroopilisel rannikul.

Missugused on siis need maastikulise mitmekesisuse peamised põhjused? Need on vägagi erinevad ning johtuvad asendist ning füüsilistest, bio- ja inimgeograafilistest iseärasustest. Määravad kontrastid tulenevad kvartsiitsest, savikast ja lubjakivisest pinnasest, niiskusest ja kuivusest, sise- ja ääremaisest asendist. Lõppude lõpuks on Hispaania erinevate palade mosaiik, geograafiline mõistatus.

Reljeefi kontrastidest toogem esile selle erinevate struktuuri-dena Suur-Meseta (*Gran Meseta*), mäestikud, nõod ja väikesed rannikumadalikud. Mäestikud on erinevat tüüpi ja erineva vanusega. Nende erinev vanus ongi poolsaare maastikulise mitmekesisuse oluliseks teguriks. Nii on seal esindatud kaks Euroopat: vana hertsüüniline poolsaare kesk- ja põhjaosas ning noor alpiinne, tertsiarne ja kvaternaarne lõunaosas ja Vahemere ääres.

Kliima ja taimkatte kontrastid järgivad üldiselt õhutemperatuuri: rannikuvööndid on vähem äärmuslikud kui sisemaa, kus vahemereline kliima omandab mandrilised jooned ja ekstreemsed

temperatuurid esinevad nii suvel kui ka talvel, vastavalt kaugusele meredest, mäestikevöönditest, suuremast eraldatusest ja keskmisest kõrgusest (Meseta puhul). Nii räägitaksegi, et mõnel pool sisemaal on üheksa kuud talv ja kolm kuud põrgu. Merelistel äärealadel seevastu on amplituudid ja võnked kõige väiksemad.

Sademete erinevuse alusel jaguneb poolsaar kaheks biokliimaatiliseks areaaliks — kuivaks ehk ariidseks ja niiskeks Hispaaniaks. Nii sajab Loode-Hispaanias (Santiago de Compostela) 1450 mm, Kagu-Hispaanias (Almería) aga vaid 230 mm aastas. Igihaljaste rohumaadega ning tamme- ja pöögisaludega niiskes Hispaanias sajab üldiselt üle 600 mm aastas. Sellesse parasniiskesse kliimavööndisse, kus ühtki kuud ei saa pidada kuivaks, kuulub kogu põhjarannik ja väike osa Hispaania Kesk-Põhjast (*Sistema Central*). Kuivas Hispaanias on sademeid alla 600 mm aastas. Sinna kuulub vahemereline vöönd inimtegevuse läbi tugevasti hõrendatud korgitamme ja igihalja tamme saludega ning põdsastikega (makja ja gariig). Lõpuks on ariidse kõrval veel ka peaaegu kõrbeline Hispaania, kus sajab alla 300 mm aastas. Sinna kuulub kõrbetaimedega Kagu-Hispaania (Almería ja Alicante).

Rahvastikulised ja majanduslikud kontrastid väljenduvad selles, et Sise-Hispaania on vähese asustusega, v.a pealinn Madrid, äärealad aga tihedama rahvastiku ja tugevama majandusega, eriti tööstuse ja turismi osas.

Asumitüüpide kontrastidest tuleb esile tõsta üksikõuede ja väikekülade rohkust niiskes Hispaanias ning keskendunud maaasustuse valdamist kuivas Hispaanias. Andaluusias ja Extremaduras esineb asumitüüp, milles on segunenud kaks eelnimetatut: talud ja väikekülad alevike ja alevite vahel.

Põllumajandusmaastike kontraste põhjustab kliima. Nii eristuvad niisutamata ja niisutatavad maastikud. Väikeomandi valdamine niiskes Hispaanias on kujundanud rohkesti põdsastarade, pihtaedade, savi- ja kivitarandite või puudega piiratud maalappe, maisivälju, väikseid puu- ja köögiviljaaedu, rohumaid ja õuna-aedu, lambakasvatust. Kuivas Hispaanias on ajalooline võitlus põuaga kujundanud kaks suurt agraarmaastiku tüüpi. Need on seotud rohttaimedega (teraviljade jm) ning puude ja põdsaste (viina-

marjad, õlipuud, mandlipuud jne) kasvatamisega. Niisutatavad alad on väga erinevad: juurviljaaiad Vahemere rannikuvööndis Katalooniast Gibraltariini (iseäranis Valencia ja Murcia aiad); väikesed niisutatud maad Ebro, Tajo jt teiste jõgede ääres; tehnilised kultuurid nagu puuvill, suhkruroog, suhkrupeet, tubakas jm põllukestel ja madalatel viljakatel niisutusmaadel Córdoba, Sevilla, Motrili-Salobreña ja Granada lähedal ning Ebro, Tajo, Duero ja Guadalquiviri jõe ääres; lille- ja puuviljaaiad apelsini- ja sidrunipuude, virsikute, pirni- või õunapuudega jne Lérias, kogu Levantes, La Riojas jm.

Looduskontrastid mõjutavad maapinna kasutamiskiisi vägagi olulisi erinevusi ning ühtlasi kogu Hispaania riigi ja selle osade arengutaset.

Inimühiskond

Hispaania oli veel üsna hiljuti põhiliselt agraarmaa. Kodusõja ajal (1936–1939) kuulus üle poole tööhõivelistest rahvastikust talupoegkonda. Tänapäeva Hispaania on lakanud olemast agraarse põhitoodanguga maa. Agraarsektor kujutab endast küll moderniseeritud ja täiustatud vahemerelist põllumajandust, mis etendab olulist osa riigis ning on silmapaistval kohal ka Euroopa Unioonis. Ometi kuulub Hispaania tänapäeval maailma kümne või kahesteistkümne enam arenenud tööstusriigi hulka, jäädes siiski nimekirja lõppu.

Tootmistevõime oluliste muutuste hulka kuulub veel kolmandate (tertsiaarsete) ja neljandate (kvaternaarse) tegevusharude, eriti teenuste suurenemine. Neil aladel tegutseb üle poole tööhõivelistest rahvastikust. Mõnedel aladel, nagu turism, on Hispaania erakordne tähtsus maailma majanduses. Omaette väärtus ja tähtsus on ühiskonda kujundanud ning peaaegu kõikidele Hispaania servaaladele, s.t rannikutele, paigutunud turismil. See sektor kuulub tipp-tegevuse hulka ning on üheks konkurentsivõimelisemaks nii Hispaanias kui ka kogu Euroopas.

Muutustega on kaasnenud põhjalikud sotsiaalsed ja ruumilised ümberkujundused. Nii et kõik see, mis Hispaanias 1980.–1990. aastail on enamat kodusõja ajaga võrreldes, lisandus

1970. aastail. Poliitika nelikümmend aastat kestnud diktaatorlikult režiimilt uuele "autonoomiate riigi" demokraatialle siirdumisel on näide sellest, kuidas omandatakse ja kinnistatakse uus riigikord, visandades ja levitades kapitalistliku maailma majanduspraktikat ja sotsiaalset käitumist. Samal ajal hõlbustas Hispaania astumine Euroopa Uniooni seda, et see maa ületas arengukünnise ning saavutas uue tasandi, mis ei jää suurt maha enam arenenud Euroopa maade omast. Isegi kui mõnel juhul võib Hispaania arengut pidada suhteliselt aeglaseks, on ta kapitalismi keskmiste väärtustega võrreldes saavutanud kõrgemad kasvukoefitsiendid.

Kuid kogu Hispaaniale üldises majanduslikus arengus peituvad suured ruumilised erinevused. Selline silmanähtav regionaalne tasakaalutus ilmneb nii riigi eri osade elanike sissetulekutes kui ka eri regioonide üldises arengus. Arenguindeksid on Hispaania kirdesektoris, eriti Baskimaal, Kataloonias ja Baleaaridel, ning riigi südamikus Madridis lähedal Kesk-Euroopa näitajatele, seevastu aga kesk-, lääne- ja lõunaosa arengutase sarnaneb suuresti Põhja-Aafrika omaga.

Sellega on tänapäeva Hispaanias kinnistunud 18. sajandil tekkinud ja kogu 19. sajandil tugevnenud keskuse ja ääremaa vastandlikkus. Erinevused põhja ja lõuna vahel on modifitseerunud viimastel aastakümnetel. Tegelikult on viimased kriisid puudutanud kõiki esimese tööstusliku pöörde ajal moodustunud kivisöe- ja terasetööstuse tuumikuid Astuurias ja Baskimaal. Teenindusala (tertsiaarne) majandustegevus koondub küll Madridi, kuid samal ajal on turismi ulatuslik areng äärealadel soodustanud (Madridi kõrval) rahvusliku tõmbepiirkonna kujunemist Kirde- ja Ida-Hispaanias.

Kõige sellega kaasneb rahvastiku koondumine linnadesse ja elanike arvu vähenemine maa-asulates. Linnade kasv omakorda ei ole üldine ega ühesugune. See on omandanud hiiglaslikud mõõtmed sellistes linnades nagu Madrid ja Barcelona. Tunduv osa autonoomsete piirkondade pealinna etendab oma mõjupiirkonnas samasugust osa nagu nimetatud metropolid.

Tänapäeva kontrollimatu linnastumine on lisanud regionaalsesse sotsiaalmajanduslikku ebavõrdsusse uue rõhuelemendi ja

ued ruumilised probleemid. Nii näiteks on uuteks ohvriteks keskmise suurusega linnad, nende hulgas ilusad ja kuulsad vanad Hispaania linnad.

Ökoloogiline kahjustus on tänapäeva Hispaanias rahvusliku ja regionaalse poliitika probleemiks nii maapiirkondades kui ka linnades. Hispaania linnades esinevad vägagi eritasemelised ning raskesti lahendatavad probleemid: ummistused, reostused, eeslinnade seostamatus, kommunaalteenuste puudumine, ruumiline diskrimineerimine ja sotsiaalne konfliktus ning lisaks veel kokkusurutud metropolialade raske talitluslik seisund ja inimeste ebamugav elu.

ANDALUUSIA RIKKUS JA VAESUS

Andaluusia on Hispaania regioonidest kõige ulatuslikum (87 268 km²) ja rahvarohkem (üle 7 000 000 inimese). Ta on väga populaarne, isegi kui teda sisuliselt eriti ei tunta. Sellele on kõigepealt kaasa aidanud tema ajalooline minevik, suurepärase vaheldusrikkus, maastike ilu, inimeste meeldiv iseloom ning kultuur. Teisalt ei tule regiooni sisemise keerukuse — füüsilise keskkonna ja inimühiskonna kontrastid ning suurel määral ka kohalike olude peegeldused esile mitte niivõrd reaalses teadmises kui hämmastaval kombel just väliskülaliste tähelepanekuis. Valguse küllus, maastike mitmekesisus, rahvaluule rikkus ja omakultuuri lähedus on rõõmsad peegeldused, mis kaasnevad Andaluusia näilisuse ja tegelikkusega.

Andaluusia inim- ja loodusgeograafilised kontrastid on tugevad. Looduskeskkond on pannud aluse inimühiskonna arengu mitmekesisuse raamistikule. Eriti just varasematel ajaloojärgkudel oli majanduse arengule väga olulise tähtsusega looduskeskkond, mis andis võimalusi rikkuse loomiseks. Kuid samal ajal näitab Andaluusia objektiivne reaalsus, et ta on alaarenenud ning majanduslikult ja sotsiaalselt teistest Hispaania piirkondadest sõltuv regioon. Kuigi viimastel aastatel on alaaarengu joonte kõrval täheldatud selgeid tegevusalade ja eluviiside moderniseerumise nähtusi, tulevad Andaluusia sisealadel esile vaesus ja marginaalsus.

Kaasajale iseloomuliku linnastumise, põllumajanduse dünaamika ja turismi omandanud Vahemere ranniku ja Alam-Guadalquiviri kõrval on ülejäänud Andaluusias masendust tekitavad vaesed piirkonnad vägagi tõsise üldise tööpuuduse probleemiga.

Ent meenutaksime pealkirjas leiduvat teesi: Andaluusia on tegelikult loodusvarade poolest suhteliselt rikkasse ruumi asetunud vaene ehk teisiti öeldes potentsiaalselt rikas maa.

Determinismi mudelit aluseks võttes võib see väide tunduda paradoksina, sest ei paista sugugi loogiline, et nn "Kõige pühama Maria maa" (*tierra de María Santísima*) on piinatava rollis ning kannatab teravalt ja pidevalt enesealanduse all.

Teesi paikapidavuse selgitamiseks hindame esiteks Andaluusia loodusvarasid ning anname seejärel mitmesuguste põhinäitajate alusel piirkonnale sotsiaalmajandusliku diagnoosi.

Hinnang loodusvaradele

Andaluusia paiknemises kahe mandri ning kahe mere ristumiskohas tuleb esile tema asendi eelis, mis on ilmnunud juba minevikus. Et aga tänapäeva majandusnäitajate astmestik keskendub rohkem põhja poole (Kesk-Euroopasse), siis jääb igal juhul kogu Hispaania, eriti aga Andaluusia, äärevööndisse. Kuid igatahes on Andaluusia isolatsioonivastaseks tagatiseks tema suurepärase ligipääsetavus. Globaalses mõttes võib Andaluusia asendit pidada potentsiaalselt positiivseks ressursiks, kuigi käesoleval ajal väljendub see enamasti vaid eelisena lähemate võimukeskuste suhtes.

Mis puutub kliimasse kui ressursi, siis Andaluusia vahemereisel kliimal ja selle mitmesugustel variantidel on niihästi oma positiivsed kui ka negatiivsed küljed. Ühelt poolt tuleb suuremal osal territooriumist valitsev 3000 tundi päikesepaistet aastas kasuks turismi arengule ja tulevikus ka päikeseenergia kasutamisele. Hästi pikk ilusate ilmade periood, eriti suvel, koos sotsiaalkultuuriliste ja majandusteguritega ning juba mainitud asendi iseärasustega on teinud Andaluusiast maailma tähtsaima turismpiirkonna.

Kliimal ja ajaloolis-kultuurilistel tingimustel on oluline osa turismiteenuste pakkumises. Euroopa mineviku ja rikkuse otsimine ning päikesepaiste nappus mujal panevad aluse massilisele turistide sissevoolule. Kuid põllumajandusele on tugev päikesepaiste ja vihmade puudumine suurel osal territooriumist, eriti kogu idapoolmikus (põhiliselt Granada ja Almería provintsis) negatiivseks teguriks. Ent looduslike ja inimressursside koosinemine niisutatavatel maadel võimaldab kasutada täielikult tugeva päikesepaiste väärtusi. Nii on see Almería (Campo de Dalíases või El Ejidos), kus päikesepaiste on leidnud maksimaalset kasutamist matkimistehnoloogia rakendamise ja põllumajanduses: liivapuistamise tehnika talvistes triiphoonetes ja suvine vihmutamine.

Pinnamoele tuginevad ressursid — topograafia, kõrgus, võimalused maismaaliikluseks, looduslikud sadamad või kaevandatavad maavarad — pakuvad mitmesuguseid võimalusi inimtegevuseks.

Topograafia on Andaluusia ressursibilansis selgelt negatiivne: ulatuslikud ebataasused ja nõlvade kalded esinevad nii põhjas (*Sierra Morena*) kui ka idas ja lõunas (*Cordilleras Béticas*). Ainult Guadalquiviri orutasandikel (*campiñas*) Andaluusia keskosas ja sama jõe alluviaaltasandikul (*llanura aluvial*) Andaluusia lääneosas on maapinna kalded väikesed ja seega soodsad põllumajanduslikuks kasutamiseks.

Kõrgus on sobiv tegur Guadalquiviri orus ning ebasobiv ülejäänud aladel, kuigi kõrgemates vööndites, nagu Sierra Nevadas, pakub lume esinemine kahekordseid eeliseid, nt veevarumisele ja turismile.

Mägise vööndi maavarad kujutavad endast tähtsat rikkust tänu oma vanusele ja geoloogilisele ajaloole. Betia ahelike Marquesado rauamaak, Sierra Morena suur maardla (püriidid Huelva ja Sevilla, süsi Córdoba, plii Linarese ja La Carolina lähedal jm) teevad Andaluusiast Hispaania ühe maagirikama piirkonna, mille varud jäävad maha vaid Kantaabria mäestiku⁸ omadest.

⁸Siin on Andaluusiat võrreldud Kantaabria mäestikuga (*Cordillera Cantábrica*), mis jääb Galicia ja Baskimaa vahele, läbides Astuu-

Looduslikele ühendusteedele ei tee põhjas Sierra Morena olulist takistust. Kõrged Betia Kordiljeerid oma rikkalike põhjalõunasuunaliste kurude ja ida-läänesuunaliste ahelikevaheliste vaonditega pakuvad rohkesti võimalusi liiklemiseks, kusjuures ühendusteede põhitelg kulgeb piki vaondeid. Soodsamaid võimalusi liiklemiseks ei paku isegi Guadalquiviri org.

Looduslikud sadamad Vahemere rannikul puuduvad, sest põhilised reljeefiliinid kulgevad seal rannikuga rööpselt. Niiviisi paiknevad ainukesed suured sadamad maa lääneosas — Algeciras, Cádiz ja Huelva.

Mullastikuressurssidele (*recursos edáficos*)⁹ pole tänapäeval veel küllaldast tähelepanu pööratud, sest mulda peetakse milleski püsivaks. Ent Andaluusia muldkatte puhul oleks selline lähenemine viga.

Tegelikult on mulda, taimede toitepinnast ning seega kogu põllumajandustegevuse alustala kasinalt ning ta pole asendatav. Muld on habras ressurss, mida võib hävitada kiiresti, kuid taastamiseks kulub sajandeid. Andaluusia suure heterogeensusega mullad on üldiselt soodsad. Kuid samal ajal on ulatuslikel maalaladel üle kogu Granada ja Almería provintsi terveid vööndeid, kus on väga tülikad erosiooniprobleemid. Mulla ärakanne on vähene või puudub hoopiski vaid Guadalquiviri oru ja Betia siseviste vatumuste tasastel ja kergelt lainjatel maadel.

Keskkonnakaitse nappus paistab Andaluusias selgelt silma kaitstavatelt aladelt suhteliselt rikka Hispaania taustal. Andaluusia olemasolevad kaitsealad, nagu Doñana, Sierra de Cazorla või Sierra Nevada rahvuspargid, erinevad oma keskkonna poolest nii kvalitatiivselt kui kvantitatiivselt. Ka sellised ökoloogiliselt, maastikuliselt ja rekreatsiooniliselt erakordselt olulised paikkonnad nagu Serranía de Ronda, Grezalema, Torcal de Antequera, Cabo de Gata ja hulk teisi vajaksid kaitse alla võtmist.

ria ja Kantaabria väikeregioonid ning pindalalt suurima regiooni Castilla-Leóni põhjaserva. Neist kõige rikkalikumad maavarad on Astuurias. *Tlk.*

⁹Ka eesti keeles on võimalik kasutada mõistet "edaafilised ressursid" (kreeka keeles *edaphos* 'pinnas, muld'). *Tlk.*

Tänaseni on maastike kaitsele pööratud ebapiisavalt tähelepanu, kuigi Andaluusia Regioonikogu (*Junta de Andalucía*) on asutanud keskkonnanõukogu (*Consejería de Medio Ambiente*) ning on olemas terve hulk kavasad ja programme looduskeskkonna kaitseks, rannavööndi säilitamiseks, vahemereliste salude ja põõsastike korrashoidmiseks jne.

Sotsiaalmajanduslik hinnang

Hispaania kontekstis määratletakse Andaluusiat sotsiaalmajanduslikult kui sõltuvat ja alaarenguvöändisse kuuluvat maad, mida on koloniseeritud väljastpoolt ja seestpoolt Hispaaniat ning ka väljast- ja seestpoolt Páris-Andaluusiat. Eeltoodu põhjal võib väita, et selline olukord ei ole adekvaatne tema looduslike võimalustega võrreldes ning siit tulebki rikkuse-vaesuse paradoks. Seda vasturääkivust ei selgita füüsiline determinism, vaid pika ajaloo jooksul toimunud kestvad poliitilised ja sotsiaalsed jõud. Seetõttu tuleb Andaluusia olukorra mõistmiseks analüüsida Hispaania kapitalismi talitluse tagajärge sealses perifeerias. Ilmneb, et Andaluusia mahajäämine teistest Hispaania regioonidest on visandunud ja kinnistunud riigikorra arengujoontes.

Alates 1959. aastast Hispaanias toimunud suured majanduslikud muutused peegelduvad ka vaadeldavas regioonis: põllumajanduse moderniseerimine on kaotanud selle varasema ülekaalu tootmissektoris, tööstus, eriti aga teenindus, on hõlmanud olulise osa rahvastikust. Väline areng ei ole otseselt ja sügavalt kujundanud Andaluusia majandust, küll aga täitnud kontrastidega tema territooriumi: maastikud ja tegevusalad kujutavad endast segu vanast ja uuest, vaesusest ja arengust.

Algtoodangu sektoril on siiski endiselt suur kaal regioonis. Kuigi põllumajandusel, kalandusel ja kaevandustegevusel on oma kindel koht majanduses, moodustavad nendes harudes töötajad vähemuse tööhõivelistest elanikest. Andaluusia agraarsektor hõlmab tänapäeval vaid veidi üle 24% regiooni töötajatest, mis erineb palju nt 1950. aastatest.

Teise sektori kaal Andaluusias on kasvanud ja, vaatamata selles ilmnevaile nõrkuse tunnustele, annab üle 10% Hispaania töös-

tustoodangust. Muutunud on toodangu struktuur, väliskapitali osatähtsus jm.

52,3% töökohtadest hõlmav teenustesektor on Andaluusias esikohal. Kuid selline ühe sektori vohamine meenutab Kolmanda Maailma teenuste hüpertroofiat.

Vaatamata muutustele Andaluusia majanduses (eelkõige aktiivse agraarrahvastiku vähenemine ja teenustesektori suurenemine), iseloomustatakse teda siiski vähe industrialiseeritud põllumajandusregioonina. Silmas on peetud muust Hispaaniast erinevat põllumajandusrahvastiku hulka ja industriaalsete töökohtade defitsiiti. Selles anomaalias — mille olulisemad jooned on seega maa ebakorrapärane jagunemine, suured kontrastid põllumaade kasutamises, üldiselt kõrge tööpuudus põllumajanduses, industriaalse arengu nõrgalt käivitud regionaalne integratsioon jm — peitubki regiooni sotsiaalsete ja majanduslike probleemide võti.

17% Hispaania rahvastikust ja maa-alast hõlmavas Andaluusias ilmneb majandustegevuse taseme ebapiisavus (annab 12% riigi kogutoodangust) ja kõrgeim tööpuudus (hinnangute kohaselt 30% aktiivsest rahvastikust Hispaania keskmise 21–23% kõrval).

Kuidas siis selgitada ja põhjendada seda olukorda? Tuleb arvesse võtta seda, et Hispaania “ebatasases” arengus või kasvus on Andaluusia saanud endale resursside väljaleotamise piirkonna funktsiooni. Selline riisumine toimub nii tooraine kui ka rahvastiku osas. Kuid andaluuslased on harjunud sellise välise ja sisemise sõltuvusega. See on Andaluusias väga vana, ulatudes vähemalt *reconquista* aegadesse ja on seotud maaomandiga. Alguses oli see senjoraal-, s.t feodaalsüsteem, siis latifundiumide ja tänapäeval uuslatifundiumide süsteem. Viimasega kaasnevad tehnikiseerimine ja ratsionaliseerimine, tootmistulukuse kasv nii suurvaldustes kui ka väikemõisates, mis kehtivate seaduste kohaselt moodustavad valdava sotsiaalmajandusliku süsteemi. Andaluusiat on kogu aeg vallanud maaomanikud, mõisnikud. Nüüd, mil põllumajandustegevuselt siirdutakse tööstuslikule arengule ja õitsvale turismile (kolmandate tegevusalade ilmumine), jätkub maavaldajate või suurtesse rahvusvahelistesse agraar-, tööstus- või turismikompaniidesse ühendatud tehnokraatide domineerimine.

Niisiis eksisteerib sisemine ja välimine sõltuvus, need aga pole ühe mündi kaks poolt. Ühe poole moodustab sõltuv ja riisunud Andaluusia rahvas, teine pool ehk "ekspluataatorite klass" aga ei kuulu andaluuslaste hulka.¹⁰

Niisiis kinnitab sajanditepikkune majandusliku mahajäämuse olukord seda, et vaesus Andaluusia laialdastel aladel pole seotud loodusvarudega, vaid hoopis vastupidisega: Andaluusia on vaene, vaatamata sellele, et tal on looduses kõik vahendid olemaks rikas. Loodame (võiks öelda ka: unistame), et ühel heal päeval muutub ta "Euroopa Kaliforniaks", isegi kui see juhtuks kaugemas tulevikus...

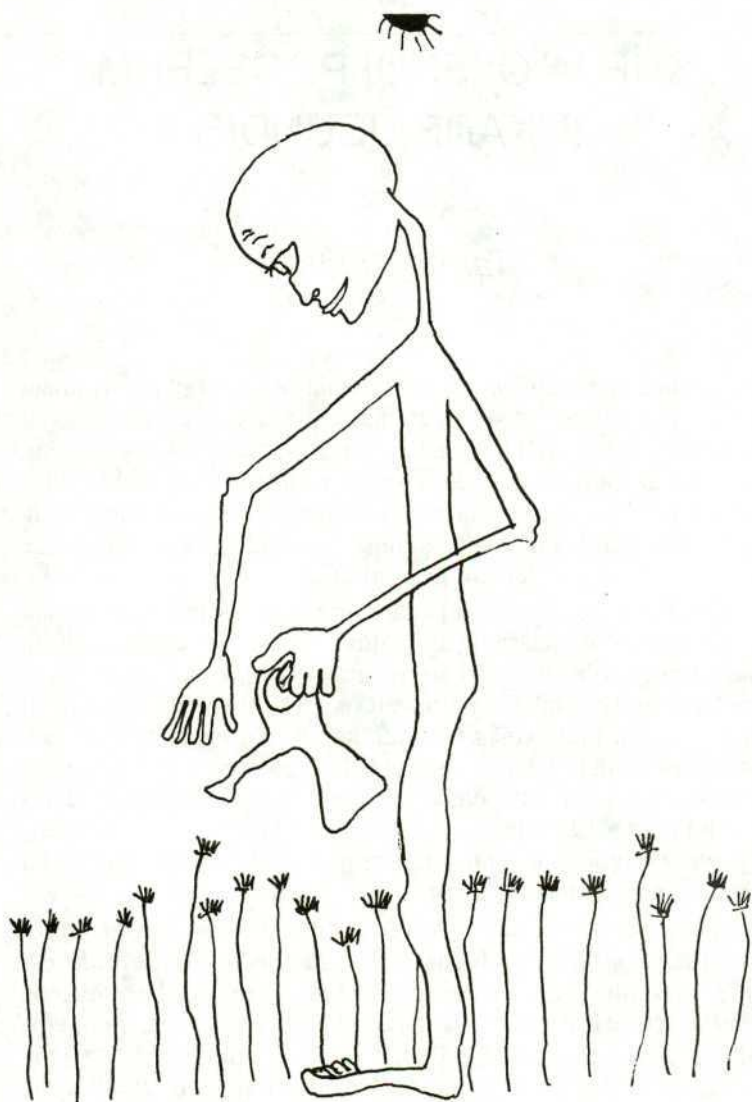
Kirjandus

- A A, VV. 1996. España, entre el norte y el sur. — *Boletín de la Asociación de Geógrafos Españoles (A.G.E.)*, N. 21–22, Madrid, pp. 7–27
- Alonso, J. 1986. *Geografía de España*. Universidad Nacional de Educación a Distancia (U.N.E.D.). Madrid, pp. 13–25
- Boscue Maurel, J. 1979. *Andalucía: Estudios de Geografía agraria*. Aljibe
- Boscue Maurel, J., J. Vila Valenti 1991a. *Geografía de España. Tomo 2. Andalucía*. Barcelona: Planeta, pp. 9–13
- Boscue Maurel, J., J. Vila Valenti 1991b. *Geografía de España. Tomo 8. Andalucía*. Barcelona: Planeta, pp. 9–30
- Cano García, G. (dir.) 1988. *Geografía de Andalucía. Tomo I*. Sevilla: Tartessos, pp. 11–47
- García Manrique, E., M. C. Ocaña Ocaña 1980. *Geografía de Andalucía*. Madrid: Oikos-Tau
- Jorda, R. 1988. Rasgos generales de la economía andaluza. — *Geografía de Andalucía. Tomo V*. Sevilla: Tartessos, pp. 13–60
- Marchena Gómez, M. 1996. Andalucía: California europea o periferia subdesarrollada? — *Revista de Estudios Andaluces*, N. 20, pp. 107–130

¹⁰Sellel klassil pole kodumaad, vaid maksimaalsed kasumid, mis ühendavad majandusliku dreanaži tõhusa mehhanismi närvikeskusega kapitalimetropolide suurkaubanduses, võimsate katsesarvedega ning tõhusate (multinatsioonaalsete) ja autokraatide või poolautokraatide terminalidega koloniseeritud piirkondades. *Aut*.

Ortega Alba, F. 1987. El medio natural andaluz como recurso económico y social. — *Cuatro Estudios sobre la Realidad Geográfica de Andalucía*. Universidad Nacional de Educación a Distancia (U.N.E.D.), Centro Asociado de Jaén-Ubeda. Jaén, pp. 43–54

RAFAEL MACHADO SANTIAGO (sünd. 1953) lõpetas 1977. aastal Granada ülikooli, sai 1986 samas filosoofiadoktoriks. Aastail 1979–1989 töötas Jaéni ülikooli geograafia osakonna juhatajana, seejärel Granada ülikooli regionaalgeograafilise analüüsi korralise professorina; avaldanud 8 raamatut (4 koos kaasautoritega) ja lühemaid töid maastiku-teadusest, maakasutusest, regionaalarengust, kartograafiast, geograafia õpetamisest jm; uurimisrühma *Loodusvarad, keskkond, planeerimine ja regionaalne areng* juhendaja ning teadusliku väljaande *Cuadernos Geográficos* toimetussektretär.

ANNELI RAMOS PYDER. Olemised III

KURJA OLENDI PROBLEEM INKADE USUNDIS

Tarmo Kulmar

Kahtlemata on Peruu inkade riik Tahuantinsuyu üks huvitavamaid nähtusi Kolumbuse-eelse Ameerika ajaloos. Ka inkade religiooni uurimine pakub usundiloolastele palju põnevat informatsiooni. Tänapäeval tuntakse inkade religiooni üldjoontes küllaltki hästi just 16. ja 17. sajandi hispaania kroonikute säilinud tööde põhjal. Sellest hoolimata on üksikküsimusi, mille üle tänini vaieldakse, sest kroonikais käsitletakse neid erinevalt.

Teadlased on ühel meelel selles, et inkade usundi alamkultustes oli levinud rohkearvuliste loodusvaimude ja demonite kummardamine. Üht osa neist peeti inimestele vaenulikuks. Tekib aga küsimus, kas inkade juures oli olemas mingisugune läbinisti kuri printsii, mida võiks võrrelda kuradi või saatanaga, samuti, kas inkade puhul saab üldse kõnelda hea ja kurja dualismist, teiste sõnadega — mida tähendas inkade usundis mõiste *supay*. Järgnevalt tahamegi uurida, kas *supay* oli midagi kuradilaadset juba algupäraselt või on tegemist mõiste muutumisega kristluse mõjul pärast konkistadooride vallutusi.

Hispaania kroonikud mainivad demonit nimega *supay* võrdlemisi põgusalt ja möödaminnes. Nende seas on olulisemad Pedro de Cieza de Leóni *La Crónica del Perú*, 1553 (edaspidi León 1959), Inca Garcilaso de la Vega *Los Comentarios Reales de los Incas*, 1609 (Vega 1974) ja Felipe Guaman Poma de Ayala *Nueva Crónica y buen Gobierno*, mille käsikiri avastati 1908 (Ayala 1969). Võrdlusmaterjali osas on autorile abiks olnud Pedro Sarmiento de Gamboa *Segunda parte de la Historia general llamada Indica...* (käsikiri avastatud 1893) ja usundilooliselt väga põhjalik José de Acosta *Historia Natural y Moral de las Indias*, 1590.

Kõigepealt mõni sõna inkade ettekujutusest maailma kohta. Universum *pacha* koosneb kolmest elemendist — veest, maast ja tulest (Galich 1990: 371). Maailm on kolmekorruseline: taevast ehk ülailm *hanan pacha*, maine maailm *kay pacha* või *hurin pacha* ja allilm ehk sügav maailm *hucu pacha*. Ülailmas paiknevad jumalad, keda austati ametlikus riigiusundis — pea- ja päikesejumal Inti, kuujumalanna Killa ja atmosfäärijumalused nende hüpostaa-sidena. Maises maailmas elavad inimesed, loomad ja taimed, samuti vaimud (Kelm 1990: 521). Allilm on surnute ja seemnete (Kelm 1990: 521), samuti sündimata inimeste asupaigaks (Galich, *ibid.*). Taeva ja maa sidemeks on inkade valitseja *Sapa Inca*, kes kandis tiitlit *Intip Churi* (Päikese Poeg); maad ühendasid allilmaga sügavad koopad *paqarina*. Sildadena läbi kolme maailma suunduvad allilmast taevasse kaks madu, kellest saavad taevast väik (Illapa) ja vikerkaar (*Coichi*) (Kelm 1990: 521–522). Samas vaadeldakse Illapat ja Coichit, äikese- ja vikerkaarejumalusi, ka peajumala erikujudena. Maailm on loodud taevase üliolendi Pachacamaki (Vega 1974: 72–75) poolt, keda samastati ka Wiracochaga (Prescott 1975: 57). Ilmselt algselt aimaraade taevane üliolend Wiracocha on ketšua päritoluga inkade usundis siiski hilisem laen ja vahest olulisemad olid hoopis Wiracocha kui kultuuriheerose jooned. Pachacamak-Wiracocha muutus ajapikku *deus otiosus*'eks, keda aga austati edasi kui kõikjal olevat ja kõikvõimsat Loojat. Pachacamakil puudusid üldiselt templid ja kultus (Prescott, *ibid.*; Galich 1990: 373), kuigi Garcilaso väidab vastupidist (Vega 1974: 72jj).

Niisiis näeme, et inkade religioonis oli olemas allilm, kust oleks ootuspärane otsida kurja olendit. Oli olemas Looja, ja nüüd oleks ootuspärane leida ka tema vastandit.

Vaatame nüüd, kuidas kroonikud *supay*-olendit oma teostes käsitlevad. Inca Garcilaso de la Vega kirjeldab põhjalikult inkade usundit ja polemiseerib vaimulikega, kes heitsid maa põliselanikele ette saatanakummardamist. Garcilaso väidab seevastu, et Pachacamak oli austatav kui “tõeline Jumal, meie Issand” ja rõhutab, et saatanal oli “teine nimi, *supay*, mis tähendab kuradit, kelle nime võeti suhu vandumise juures” (Vega 1974: 73). Inkade kosmogoonia kirjeldamisel teatab Garcilaso, et on usutud

olemas olevat *hucu pacha*, allilm ehk “*Supayna huasi* — saatana maja” (Vega 1974: 86).

Pedro de Cieza de León jutustab inkade valitseja Atahualpa vangistamisest hispaanlaste poolt ja sellest, kuidas suhtusid pealinn Cuzco elanikud konkistadooridesse, kes nõudsid lunarahaks tohutu koguse kulda ja kes olid käitunud päriselanikega väga üleolevalt, hoolimatult ja autult. Indiaanlased leidsid seetõttu, et hispaanlased on “veel hullemad kui *Supays*, mis on nende kuradi nimi” (León 1959: 30).

Felipe Guaman Poma de Ayala kirjutab, et inkadel oli palju erinevaid deemoneid ja kuradeid, kelle seas oli kõige tähtsam *Supay*, kelle nime juures vannuti (Ayala 1969: 62).

Pedro Sarmiento de Gamboa kõneleb mitmesugustest inkade usundi riietustest: suurest päikesepühast *intip raymi*’st, inimohvrast *capak cocha*’st; samuti kirjeldab ta peatemplit Coricanchat (Kuldne Õu). Kõike seda seob ta demonikumdamisega (Gamboa 1906: 68–70). *Supay*’d ta otseselt ei maini, kuid usundit kirjeldab ta üldse põgusalt.

José de Acosta kroonika on huvitav selle poolest, et ta võrdleb omavahel inkade ja asteekide religiooni. *Supay* nime tal samuti ei esine, kuid seda tähelepanuväärsem on kontseptsioon ja hinnangud: “Kõik need usundid ja templid olid *kuradi* (siin ja allpool minu kursiiv — T. K.) töö ja eesmärk” (Acosta 1991: 39), *kurat* ahvis järele pühi sakramente, näiteks *capakraymi* näol Püha Õhtusöömaaga (*ibid.*, 53), inimohver kui *kuradi* suur kahjutegu (*ibid.*, 45), ebajumalateenistus on kogu *kurja* põhjus, algus ja lõpp (*ibid.*, 12). Järelikult on Acosta veendunud nii selles, et inkad uskusid kuradit, kui ka selles, et nad teenisid kuradit. Sellisel moel tõlgendas ta oma teoses rikkalikku faktilist materjali.

Uurime nüüd sõnastikke. Juba Domingo de Santo Tomás (esmääljaanne 1560) annab järgmised vasted:

supay: *allisupa* — *ángel bueno* (hea ingel);

manaallisupa — *ángel malo* (kuri ingel) (Tomás 1951: 178).

Seega tüvi *supa* tähendab vaimolendit, kuid iseendast mitte tingimata kurja, vaid pigem neutraalset.

Joachim Jakob von Tschudi klassikaline sõnaraamat seletab:

- supan* — *sombre de persona ó animal* (inimese või looma vari)
supay — *diablo, demonico* (kurat, kuri vaim)
supay runa — *hombre endemoniado* (deemonlik inimene)
supay apasunki — *que el diablo te lleve* (kurat sind võtku)
supay supaytam riču — *ver fantasma* (vaime nägema)
supaya — *harerse muy mal como un demonico* (kuratlikuks muutumata)
supaya huahua — *hijo del diablo* ("kuradilaps", sõimusõna)
 (Tschudi 1853: 486).

Siin kohtame põhiliselt kolme tõlgendusvõimalust: *supay* kui vari või vaim nii heas kui ka halvast tähenduses; *supay* kui kuri deemon; *supay* kui sõimusõna.

Inkade usundis tähistati kõiki usundilisi fenomene mõistega *huaca* (Burland 1967: 65; Hagen 1961: 110). *Huaca* tähendab *idolo, cosa sagrada, el templo* (jumalus, püha paik, tempel) (Tschudi 1853: 292–293). *Huaca*'d kuulusid nii riigiusundisse kui ka alamkultustesse (Prescott 1975: 58). Alamkultused hõlmasid eelkõige mitmesuguseid loodususundilisi numinoosseid objekte, mille austamine kandus inkade ametlikku usundisse üle nii inkade-eelsetest kultuuridest, alistatud rahvaste usunditest kui ka omaenda usundi vanematest kihtidest. Deemonikujutisi, sh viljakushaldjaid esineb loominimeste, loomade, lindude, kalade kujul rohkesti just arheoloogilises leiumaterjalis, mis pärineb Peruu esiajaloo erinevatest perioodidest alates 700 eKr Chavín de Huantari kultuurist kuni inkade ajastu lõpuni (Neumann 1975: 379–380). On arvatud (ja peetakse üpris tõenäoliseks), et inkad vallutajateks olid allutatud rahvaste usundi suhtes tolerantsemad tingimused, et inkade päikesejumalat Intit tunnistati peajumalana. Seetõttu oli rahva hulgas väga elujõuline kõikvõimalike loodusvaimude austamine, samuti surnute kultus: *camaquen* — hinged ja vaimud; *mallki* — esivanemad ja muumiad; *huaca* — iidolid ja pühad (Prem 1989: 75). Nagu ilmnes eespool sõnastike uurimisel, kuulub samasse ritta ketšua tüvi *supa* koos modifikatsioonidega *supan* ja *supay* tähenduses 'vari, vaim, deemon'. Siit võib järeldada, et ei ole põhjust eristada kõigi nende loodususundiliste

mõistete seast kurja kehastavat olendit, mis tähendaks kuradit või saatanat. Ja pealegi: ehkki kõikides kroonikates loetletakse inkade usundi jumaluste seas taevast üliolendit, päikesejumalat, ja mitmesuguseid loodus- ja viljakususundilisi üleloomulikke olen-deid, kes enamasti kuulusid ka ametlikku kultusesse, *supay* kohta seda väita ei saa.

Ilmselt oli *supay*, kui tema nimel vannuti, ketšua kõnekeeles üks halvemaid deemoneid. Samal ajal oli tema kuju ebaselge või oli tal mitu erinevat funktsiooni. *Hucu pacha* nimetamine *Supayna huasi*'ks näitab, et tema elukohaks peeti allilma. Viimane oli, nagu eespool nägime, surnute, seemnete ja veel sündimata inimeste asupaik. Siit ei ilmne, et tegemist oleks mingisuguse põrgulaadse kohaga. Pealegi, inkade teispoolseusekäsituse järgi ei olnud allilm ilmselt karistuskoht halbadele (Kelm 1990: 522). Tekstide põhjal saab oletada, et surnute matmine oli vajalik sel-leks, et uued inimesed saaksid ilma sündida.

Seega võime järeldada, et Peruu Kolumbuse-eelses usundi-kihis ei olnud *supay* kurat või saatan, veelgi enam — on usutav, et kuri fenomenoloogilise printsiibina on selles religioonis üldse ebaselge. Kuidas siis seletada *supay* muutumist kuradiks?

Tõenäoliselt tuleks seda seletada dualistliku maailmakäsituse tungimisega inkade usundisse konkista ajal (nn *forced acculturation*), nagu oletab Lõuna-Ameerika loodususundite tuntud uurija Michael Taussig (Taussig 1980: 40–43). Inkadel puudus alg-selt Jumala ja kuradi dihhotoomia, hispaania kroonikutel aga, kes püüdsid inkade religiooni kirjeldada vastavalt hiliskeskajegse-le katoliiklikule maailmapildile, jäi vajalikest mõistetest puudu. Märgates, et ketšuaad kasutasid sõna *supay* ka vandumise juures, kohandasid kroonikud selle mõiste, mis vaid osaliselt isikulise-le kurjale vastas, kristliku saatana mõiste väljendamiseks (vt ka Silverblatt 1987: 177–178).

Kuradi tähistamiseks oli see mõiste õnnelik leid ka nendele kroonikutele, kes ise põlisrahva seast pärinesid ja kes püüdsid oma rahvast kaitsta vaenulike fanaatikute rünnakute eest. Sel moel oli nendel kroonikakirjutajatel võimalik näidata inkade ametlikku usundit kristluse kohaliku modifikatsioonina ja anda vastavatele mõistetele kristlik sisu (nt Vega 1974: 72–77jj).

Niisiis oli *supay* Kolumbuse-eelses inkade religioonis vaid loodususundiline olend, üks paljudest *huaca*'dest, mis omandas *kuradi* tähenduse alles konkista perioodil.

Kirjandus

- Acosta, José de 1991. Das Gold des Kondors. Berichte aus der Neuen Welt 1590 und Atlas zur Geschichte ihrer Entdeckung [*Historia Natural y Moral de las Indias, 1590*]. Herausgegeben und übertragen von Rudolf Krobth und Peter H. Meurer. Stuttgart—Wien: Edition Erdmann in K. Thienemanns Verlag
- Ayala, Felipe Guaman Poma de 1969. *Nueva crónica y buen Gobierno*, 1908. Lima: Casa de la Cultura del Perú
- Burland, C. A. 1967. *Peru under the Incas*. New York: G. P. Putnam's Sons
- Galich, Manuel 1990 = М. Галич, *История доколумбовых цивилизаций*. Москва: Мысль
- Gambora, Pedro Sarmiento de 1906. Geschichte des Inkareiches. Herausgegeben von Richard Pietschmann. [*Segunda parte de la Historia llamada Indica ...*, 1893]. — *Abhandlungen Königl. Gesellsch. Wissensch. Göttingen. Philol.-hist. Klasse*, vol. VI, N IV, Berlin
- Hagen, Victor Wolfgang von 1961. *Realm of the Incas*. New York: New American Library
- Kelm, Antje 1990. Grundzüge der Religionen des zentralen Andenraumes. — *Altamerikanistik. Eine Einführung in die Hochkulturen Mittel- und Südamerikas*. Herausgegeben von Ulrich Köhler. Berlin: Dietrich Reimer Verlag
- León, Pedro de Cieza de 1959. The Incas. [*La Crónica del Perú, 1553*]. Translated by Harriet de Onis. Ed. by V. W. von Hagen. Norman: University of Oklahoma Press
- Neumann, Peter 1975. Nachwort. — William Prescott. *Die Eroberung Perus*. Leipzig: Dieterich'sche Verlagsbuchhandlung
- Prem, Hanns J. 1989. Geschichte Altamerikas. — *Oldenbourg Grundriss der Geschichte*, Bd. 23. Herausgegeben von Jochen Bleicken, Lothar Gall, Hermann Jakobs. München: R. Oldenbourg Verlag
- Prescott, William, 1975. *Die Eroberung Perus*. Leipzig: Dieterich'sche Verlagsbuchhandlung
- Silverblatt, Irene 1987. *Moon, Sun, and Witches. Gender Ideologies and Class in Inca and Colonial Peru*. New Jersey: Princeton University Press

Kurja olendi probleem inkade usundis

- T a u s s i g, Michael 1980. *The Devil and Commodity Fetishism in South America*. Chapel Hill: University of North Carolina Press
- T o m á s, Domingo de Santo 1951. *Lexicón o vocabulario de la lengua general... ,1560*. Lima: Universidad Nacional Mayor de San Marcos
- T s c h u d i, Joachim Jakob von 1853. *Die Kechua-Sprache*. Bd. III: Wörterbuch. Wien: Aus der Kaiserlich-königlichen Hof- und Staatsdruckerei
- V e g a, Inca Garcilaso de la 1974. = Инка Гарсиласо де ла Вега. *История государства инков*. [*Los Commentarios Reales de los Incas, 1609*]. Отв. ред. Ю. Кнорозов, перевод В. Кузмищева. Ленинград

TARMO KULMAR (sünd. 1950), lõpetanud Tartu Ülikooli ajalooteaduskonna arheoloogia erialal 1975. a. ja psühholoogia osakonna 1991. a. *Mag. phil.* eesti filoloogia alal (1991) ja *Dr. theol.* võrdleva usuteaduse alal (1994). Praegu Tartu Ülikooli usuteaduskonna dekaan ja võrdleva usuteaduse korraline professor. Saksamaa Religiooniloo Uurimisseltsi kirjavahetajaliige. *Akadeemias* avaldanud artiklid "Eesti muinasusundi hingefenomenoloogiast" (1992, nr 7: lk 1379–1392, nr 8: lk 1601–1620, nr 9: 1870–1887), "Ühest inkade ülijumalahümnist hispaania kroonikates" (1997, nr 5, lk 1022–1030) ja "Inkade religiooni kultuuriheerose probleemist" (sealsamas, lk 1031–1039).

JUTUMÄRKIDEST UUE TESTAMENDI TÕLKES

Peeter Roosimaa

1998. a ilmus Eesti Piibliseltsi väljaandena ulatuslikult redigeeritud eestikeelne Piibel. Selle mahuka töö käigus puututi kokku väga mitmesuguste probleemidega. Eriti oli tegemist sobivate sõnaliste vastete leidmisega. Sõnade tähendusväljad eri keeltes ju ei kattu. Samuti tuli juurelda keelte erinevate grammatiliste struktuuride kallal. Nii näiteks on kreeka keeles võimalik asendada kõrvallause absoluutse genitiivi või infinitiivi ja akusatiivi ühenditega. Ka kreeka keele grammatilised ajad ei kattu tähenduselt täiesti eesti keele grammatiliste aegadega. Nii näitavad nood ka seda, kas tegevus on ühekordne või kestev, lõpetatud või lõpetamata.

Omaette tõlkeraskuseks on teksti kirjavahemärgistamine. Nagu teada, kirjutati Uue Testamendi esimesed käsikirjad suurtähtedega, täht tähe kõrval ilma sõnavahedeta ja kirjavahemärkideta. Väiketähed võeti kasutusele hoopis hiljem, nagu ka sõnavahed ja kirjavahemärgid.

Mõistagi on paljude lausete puhul üsna lihtne määrata, kus on sõnade vahed ja kuhu panna kirjavahemärgid. Kuid kaugeltki alati pole see nii üheselt selge.

Nii näiteks on vaidlusaluseks kirjakoht Jh 1,3–4: kas punkt tuleb panna sõna *o gegonen* ('mis on tekkinud') ette või järele. Mõlema variandi puhul on kaalukaid argumente nii poolt kui vastu. Loomulikult on kummalgi juhul öeldu mõte teatud määral erinev. Nii peaks Eberhard Nestle *Novum Testamentum graece* 25. väljaande järgi (1963) punkt olema sõna *o gegonen* järel. Vastavalt on ka meie 1968. a Piibli väljaandes kirjutatud: "Kõik on tekkinud tema läbi, ja ilma temata ei ole tekkinud midagi, mis on

tekkinud. Temas oli elu, ja elu oli inimeste valgus.” 26. väljaanne aga eelistab panna punkti vaadeldava sõna ette. Nõnda on T. Paul tõlkinud: “Kõik on tekkinud tema läbi, ja ilma temata ei ole tekkinud midagi. Mis on tekkinud tema kaudu, oli elu, ja elu oli inimeste valgus.”

Pikemalt tahaksin peatuda jutumärkide kasutuselevõtul otsese kõne tähistamiseks meie Piiblis. Mitte kõikides Piibli väljaannetes seda ei tehta. Puuduvad jutumärgid ju ka kreekakeelses tekstis, mis on tõlgete aluseks. Vaatasin mitmeid saksakeelseid, venekeelseid jt väljaandeid. Neis jutumärgid puudusid. Jutumärke ei ole kasutatud ka eestikeelse Piibli juubeliväljaandes. Otsese kõne algust on suhteliselt lihtne kindlaks teha — sellest annab märku lause vastav ülesehitus, millele lisandub kreekakeelses tekstis kas koolon või *et*-sõna —, ent see, kus otsene kõne lõpeb, ei ole alati selgelt määratletav.

Sellega seoses tahan lähemalt peatuda Johannese evangeeliumi 3. peatüki juures. Nimelt on küsimuseks Jeesuse sõnum, mis algab 10. salmis, ja Ristija Johannese sõnum, mis algab 27. salmis.

Jh 3,1–21 osas liigendasid vanemad autorid seda meeleldi lähitudes Jeesuse ja Nikodemuse kahekõnest ning sellele järgnevat jutlusest (vt Beutler 1972: 307). Selle järgi kuuluksid Jeesuse sõnade hulka kõik salmid Jh 3,10–21. Analoogiliselt käsitati ka Ristija Johannese vestlust oma jüngitega Jh 3,22jj. Ka siin vaadeldi vestlusele järgnevat sõnumit (Jh 3,27–36) jutlusena, nimelt Ristija Johannese omana. Sellise arusaama kohaselt peaks Jh 3,13–21 olema tegemist Jeesuse enesetunnistusega ja Jh 3,31–36 Ristija Johannese tunnistusega Jeesuse kohta. Vastavalt sellele arusaamale on eestikeelse Piibli 1968. a väljaandes pandud ka jutumärgid.

Kuid teisalt võis juba W. Soltau 1915. aastal kirjutada: on ammugi teada, et kõne Nikodemusega katkeb Jh 3,12 kohalt. Sõnad Jh 3,13 enam sellesse ei kuulu. (Vt Blank 1964: 53.) Selline arusaam on täiesti põhjendatud, sest näiteks kui salmis 12 räägib Jeesus endast mina-vormis, siis salmis 13 räägitakse temast juba kolmandas isikus. C. H. Dodd võtab aga kokku Jh 3,1–10 ja 11–21 ning Jh 3,22–30 ja 31–36. S.t üleminek toimub salvide 10 ja 11 ning vastavalt salvide 30 ja 31 kohalt (*ibid.*). Ka

sellel jaotusel on oma põhjendus. Nii lõpeb lõik Jh 3,1–10 Jeesuse retoorilise küsimusega Nikodemusele: “Sina oled Iisraeli õpetaja, ja ei tea seda?” Alates aga salmist 11 järgneb Inimesepoja saladuse avamine. Ning vastavalt lõpeb lõik Jh 3,22–30 Ristija Johannese hinnanguga: “Tema peab kasvama, aga mina pean kahanema!” Alates aga salmist 31 järgneb arutelu Jumala Poja üle. Tema arvates kuuluvad need tekstiosad ka sisuliselt kokku. Lähtudes teksti sisust pakub R. Bultmann välja natuke teistsuguse jaotuse: Jh 3,1–8 — uussünni saladus; Jh 3,9–21 — Inimesepoja saladus (seejuures Jh 3,9–10 on üleminek Jh 3,11–21-le); Jh 3,31–36 — tunnistuse saladus (*ibid.*).

Kommenteerides Jh 3. peatükki, esitab R. Schnackenburg kirjanduskriitilistes eelmärkustes mitmeid olulisi tähelepanekuid (Schnackenburg 1981: 375). Esiteks vestlus Nikodemusega, nii nagu evangelist seda esitada soovis, ulatub kuni 12. salmini. Evangeeliumi jutustus jätkub salmides 22–30. Väliselt võib seda ära tunda näiteks sellest, et Jeesus kõnetab Nikodemust kuni 12. salmini teises isikus. Nendevahelise vestluse lõpu moodustab Jeesuse-poolne lahtiseks jääv küsimus: “Kui ma teile räägin maist asjust, ja te ei usu, kuidas te usuksite, kui ma teile räägiksin taevasist asjust?” (s. 12), nii nagu ka Jh 5,47-s, kus Jeesus ütleb: “Aga kui te tema kirju ei usu, kuidas te siis usuksite minu sõnu?” Selliseid lahtiseks jäävaid küsimusi või sügavat skepsist on Jeesuse väitluste lõpus leida mujalgi (vrd Jh 7,24.36; 9,41; 13,38; 18,11).

Teiseks: Jh 3,13–21 ei kuulu evangeeliumi jutustuse juurde, vaid seostub evangelisti nn keerügmalise (kuulutusliku), algselt iseseisva töötusega, nii nagu ka 1Jh kiri (vrd eriti 1Jh 4,9jj; 5,10jj). Võiks arvata, et evangelist kavandas Nikodemusega vestluse lõpu Jeesuse “sõnumi” kokkuvõtte. Seejuures ei ole selle keerügmalise kõne alguseks mitte salmid 13–21, vaid salmid 31–36. Nimetatud tekstiosade järjekorra suhtes on teistsugusel arvamusel J. Beutler. Tema arvates sobib Jh 3,31–36 just olemasolevasse kohta. Kuna see ei sobi kokku mitte üksnes Jh 3,11–21 teemaga, vaid ka Ristija sõnadega lõigus Jh 3,22–30. Ka seostuvad Kristuse kaudu Vaimu andmise (Jh 3,34b) ja Jumala viha (Jh 3,36) mõtted just Ristija Johannese kuulutuse motiividega (vrd Jh 1,33). Jh 3,11–21 need motiivid aga puuduvad. (Vt Beutler 1972: 314.)

J. Beutler soovib Jh 3,31–36-s näha kõnelõiku, mis on komponeeritud seoses Jh 3,1–21 ja 22–30, ja mis kasutab nende mõlema lõigu elemente ning neid süvendab (*ibid.*).

Mis puutub Jh 3,31–36 laadi, siis see erineb oluliselt sellest, kuidas Ristija Johannes kõneles, ent sobib kokku salmidega Jh 3,13–21 (vrd Schnackenburg 1981: 375). Nimetatud erinevust on arvestatud T. Pauli UT tõlkes. Vastavalt sellele on Ristija Johannese sõnade lõppemist näitavad jutumärgid pandud 30. salmi lõppu. Kelle ütlusega on aga salmides 31–36 tegu, see ei selgu.

Olen täiesti nõus sellega, et ütlused Jh 3,13–21 ja 31–36 ei kuulu ei Jeesusele ega Ristija Johannesele. Pealegi tasuks siinkohal meenutada, et vestluses Nikodemusega kasutab Jeesus enda kohta mina-vormi (vt salmid 3.5.7.11) või üldistava ütluse puhul meie-vormi (11). Alates aga salmist 13 on Jeesuse kohta kasutatud ainult ainsuse kolmanda pöörde vorme. Samuti tuleb täiesti selgelt esile 13. salmi ülestõusmisjärgne vaatekoht: “Ja ometi ei ole ükski muu läinud taevasse kui aga see, kes taevast on maha tulnud, Inimese Poeg!”

Kui võtta peatükki Jh 3 tervikuna, siis jaguneb ta kaheks sarnase ülesehitusega osaks. Esimese osa moodustab Jeesuse ja Nikodemuse vaheline vestlus (salmid 1–12), millele järgneb ülestõusmisjärgne tunnistus seoses Kristuse läkitusega (salmid 13–21). Teise osa moodustab aga Ristija Johannese ja tema jüngrite vaheline vestlus (salmid 22–30), millele samuti järgneb ülestõusmisjärgne tunnistus seoses Kristuse läkitusega (salmid 31–36).

Vestlus Nikodemusega käsitleb peamiselt ülevaltsünni küsimust. Kuid tolles vestluses jääb see veel ilma lahenduseta, jääb veel mõistetamatuks, mida rõhutab retooriline küsimus salmis 12. Alles pärast Kolgata ja ülestõusmishommiku sündmusi saabub lahendus. Ka muutuvad alles siis mõistetavaks Ristija Johannese prohvetlikud sõnad: “Tema peab kasvama, aga mina pean kahanema” (Jh 3,29). Nii esitab Jh 3,13–21.31–36 Kristuse ülestõusmisjärgse usutunnistusliku sõnumi, mis tõenäoliselt väljendab ka nn johanneslike koguduste arusaama. Järelikult peaksid Jeesuse sõnade lõppu tähistavad jutumärgid asuma Jh 3,12 lõpus, Ristija Johannese sõnade lõppu tähistavad jutumärgid aga Jh 3,30 lõpus.

Selle järgi on jutumärgid pandud ka 1998. a ilmunud eestikeelses Piiblis.

Lõpetuseks tahan viidata Oscar Cullmannile, kes esitab sellise mõtte: evangelist, toetudes veendumusele, et tema mälestusi juhib Parakleet (vrd Jh 14,26; 15,26; 16,12-15), võis võtta endale õiguse laiendada Jeesuse kõnesid ka kaugemale Inkarneerunu enda viitest, ja ilma üleminekuta võtta selliselt ise sõna (vt nt Jh 3,13). S.t, et Ülestõusnu otsekui räägiks evangelisti kaudu, jätkates selliselt oma inkarnatsiooni ajal jagatud õpetust. (Vt Cullmann 1975: 19.) Kuigi see arusaam võiks põhjendada jutumärkide praegust paigutust Jh 3,21-s, pean ma siiski õigeks, et Jeesuse sõnade lõppu tähistavad jutumärgid asuksid salmis Jh 3,12.

Kirjandus

- Beutler, Johannes S. J. 1972. *Martyria. Traditionsgeschichtliche Untersuchungen zum Zeugnisthema bei Johannes*. Frankfurt am Main: Josef Knecht
- Blank, Josef 1964. *Krisis. Untersuchungen zur johanneischen Christologie und Eschatologie*. Freiburg im Breisgau: Lambertus-Verlag
- Cullmann, Oskar 1975. *Der johanneische Kreis. Sein Platz im Spätjudentum, in der Jüngerschaft Jesu und im Urchristentum. Zum Ursprung des Johannesevangeliums*. Tübingen: J. C. B. Mohr (Paul Siebeck)
- Schnackenburg, Rudolf 1981. *Das Johannesevangelium. I. Teil: Einleitung und Kommentar zu Kap. 1-4*. V Auflage. Freiburg—Basel—Wien: Herdes

PEETER ROOSIMAA (sünd. 1948) on Tartu Ülikooli usuteaduskonna Uue Testamendi teaduste õppejõud, piiblitõlkekomisjoni liige.

IISRAELI KIBUTS — KAS PÕLISE UNELMA TEOSTUS?

Maret Aronovich

Inimene ei saa olla asjatundja igas küsimuses, aga kui jutt läheb kibutsitele, siis on igaühel, kel Iisraeli riigiga natukegi tegemist olnud, nende kohta oma arvamus olemas. Aga kui neilt küsida, mida see “kibuts” täpselt tähendab, siis algab vastus nõnda: “Noh, tead isegi, täielikul ühisomandil põhinev põllumajanduslik ettevõte...” ja siis tuleb paus, mis vahel jääbki kestma.

*

Kibuts on küll täielikul ühisomandil põhinev ettevõte, aga veel enam — see on klassikaline kommuun, kus tänini praktiseeritakse utoopilist ühiselu. Kibutsi maa kuulub kõigile selle liikmeile nagu hooned ja tööriistadki. Kõik, mida kibutsiliikmed teenivad, läheb ühiskassasse ning jaotatakse hiljem kõigi liikmete vahel vastavalt nende vajadustele. Vajadustest kõige kaaluvam on laste arv.

*

Sarit ja Zvika on seitseteist aastat olnud Jordani orus asuva kibutsi liikmed. Kibuts asutati enam-vähem samal ajal kui Iisraeli riik. Liikmeid on nende kibutsil, mida peetakse keskmise suurusega majandiks, kakssada. Elanike koguarv ulatub aga kuuesajani. Selle arvu sisse mahuvad eeskätt muidugi liikmete lapsed, ent ka palgatöölised ja vabatahtlikud.

Mõlemad abikaasad töötavad kibutsi keskkoolis õpetajana ja on viie lapse vanemad. Nende kaht vanemat tütart võib pidada täiskasvanuks. Nad pole kibutsis maailmavalgust näinud ja ka ei

ela seal enam. Sariti ja Zvika kolm nooremast last, poisid, on aga juba sündinud kibutsiliikmed, kõige väiksem neist seitsmeaastane.

Igal aastal eraldatakse pärast kibutsi aastatulude ja -kulude kokkuarvamist Sariti ja Zvika perekonnale eelarve, mille piires nad peavad katma kõik oma aastased vajadused — elamu, toidu, rõivad, tarbeasjad jne. Seda nad ületada ei tohi, võlgu kibutsis ei tehta. Sarit ja Zvika elavad omaette majas, mis on perekondade privileeg. Noored vallalised inimesed elavad ridamajades või mitmekorruselistes hoonetes, kas omaette tubades või ka mitmekesi toas. Samasuguseid elamistingimusi pakutakse ka kogu maailmast saabunud vabatahtlikele.

Sarit kurdab, et ta ei ole eriti hea kokk, sest ise keetmiseks puudub vajadus. Pere võib kas täies koosseisus või igaüks eraldi igal kellajal einestada kibutsi sööklas. Õhtueine võtab pere tavaliselt sööklast kaasa ja sööb isekeskis koduseinte vahel.

Sarit ja Zvika elavad usklikte juutide kibutsis. Iisraeli 269 kibutsist on ainult 19 religioossed. Ülejäänutes peetakse usukommetest kinni kas osaliselt või ei tehta seda üldse. Tegelikult olid esimesed kibutsiliikmed otse usuvastased ja see joon ei ole kibutsiliikumisest kadunud.

Majanduslikus mõttes ei ole usklikte ja mitteusklikte kibutsil mingit vahet, aga elukorralduses küll. Kõigepealt — Sariti ja Zvika kibutsis ei ela inimest, kes ei pea sabbatit. Kogu kibuts lõpetab nagu üks mees reede pärastlõunal, enne püha puhkepäeva algust, päikseloojangul töö, peseb end puhtaks ja paneb paremad riided selga. Kui mujal maailmas kogunetakse sabbati eineks oma pere, sugulaste või sõprade laua ümber, siis kibutsis toimub kõigi kahesaja liikme ja nende laste ühissöömaag sööklas. Samamoodi tähistatakse ka juudiusu pühi, välja arvatud paasapühad, mis on perekonna pühad.

*

Iisraeli esimene kibuts loodi 1909. aastal. Seda peetakse kibutsite algdaatumiks, kuigi Degania Galilea järve kaldale rajatud majand kandis veel nime *kvutzah*. See moodustati maavaldusel, mis oli ostetud diasporaajuutide heategeva organisatsiooni Juu-

tide Rahvusfondi rahaga. Maavaldus koosnes ühelt poolt soost ja teiselt viljatust tühermaast. Samas olukorras oli suurem jagu piirkonnast, mida nimetati Palestiinaks. Praegused tööstuslinnad nagu Petach Tikva, Lod jt polnud saajandi algul muud kui kahel pool tolmust peatänavat asuvad majaderead. 1909. a muide asutati ka Tel Aviv. Linna esimesed majad kerkisid Jaffa lähikonnas asuvatele liivaluudetele.

Kõrvalepõikena mõni sõna ka piirkonna nimest Palestiina, mis geograafilisele kaardile ilmus meie ajaarvamise esimesel saajandil pärast juudi riigi vallutamist ja teise templi maatasa tegemist roomlaste poolt. Nimetades piirkonna Palestiinaks tolleks ajaks assimileerunud ja umbes 1000 aastat enne meie ajaarvamist ilmselt üle Vahemere saabunud ning kohalikest rahvastest kõrgema materiaalse kultuuriga rahva "vilistite" järgi, taotlesid roomlased ainult üht — kustutada ajaloo ja inimälust mässuliste juutide nimi.

Juutide ajalugu kõnealuses piirkonnas algas umbes 2000 aastat enne meie ajaarvamist, kui maale, mida nimetati Kaananiks, saabus juutide ning araablase esiisa Abraham. Kaanani nimi kadus järk-järgult ajaloo pärast seda, kui Egiptuse vangipõlvest naasnud juudid jõudsid oma esimese kuningriigi asutamiseni Sauliga troonil. Öitsengu tipul oli juutide kuningriik Sauli järglase kuningas Taaveti poja kuningas Saalomoni ajal. Pärast Saalomoni surma lõhenes kuningriik kaheks: põhjas asuvaks Juudamaaks ja lõunas paiknevaks Iisraeliks. Tänapäeval kannab rahvas nime juudid (Juudamaa järgi) ja nende riigi nimi on muistse kuningriigi eeskujul Iisrael.

Roomlaste pandud nimi Palestiina elab aga edasi palestiinlaste rahvusnimenä. Kuid praeguse asjade seis juures pole välistatud, et ühel päeval seisab maailmakaardil ka esimest korda riik nimega Palestiina.

Kuid tagasi kibutsite juurde. Vaadeldgem nende tekkimise tausta. Inimeste grupiviisilise tegutsemise on alati tinginud kas majanduslik vajadus või idee. Kibutsite asutamise taga olid mõlemad; selleks, et aru saada, miks just juudid kommuunielu valisid, võtkem korra kätte Venemaa ajaloo raamat. 1791. a, Katariina II

ajal, määrati Poolas ja Lääne-Venemaal kindlaks piir, mille taga juudid tohtisid elada (черта оседлости). Sellest piirkonnast olid välja arvatud kõik suuremad linnad. Miks oli juute vaja sundida elama teatud piirkonnas? Sellepärast, et nad olid vähemus, pealegi kohalikest rahvastest väga erineva kultuuri ja tavadega vähemus, ristisõdadest saadik Euroopa rahvaste poolt kui mitte just lindpriiks kuulutatud, siis rahvusliku viha, ängistuse ja tujude märklauaks tehtud küll. Umbes viie miljoni Tsaari-Venemaa territooriumil elava juudi elu polnud niigi inimväärne kui teiste rahvaste oma. Kui üks tsaar andis juutidele veidi hingamisruumi, siis tuli teine ja võttis selle otsekohe ära. Katariina II järglaste hulgas oli vähe neid, kes ühel või teisel viisil poleks puudutanud juutide asuala või nende õigusi, kas siis heas või halvas mõttes. Aleksander I näiteks andis juutidele loa õppida igat elukutset ja käia ka vene koolides. Nikolai I seevastu jättis juudid Katariina II eeskujul ilma linnades elamise õigusest. Ka keelas Nikolai I juutidel pidada ameteid, mis eeldavad haridust, ja kärpis neile eraldatud asuala poole võrra. Valgustatud tsaar Aleksander II omakorda lubas juutidel uuesti ülikoolis õppida. Tema järglane Aleksander III, tühistanud eelmise tsaari ukaasid, tegi “juudi-probleemist” oma valitsusaja ühe tähtsama küsimuse üldse, kuigi juudid moodustasid Venemaa elanikkonnast ainult 5%. Aleksander III nõuandja Pobedonostsev pakkus Venemaa “juudi-probleemi” lahendamiseks lihtsat ja sirgjoonelist teed — üks kolmandik juute sundida emigreeruma, teine kolmandik ristiusku pöörata ja viimane kolmandik ära tappa. Tuhanded juudid, kes Aleksander I ajal olid Moskvasse elama asunud, sunniti Aleksander III valitsuse poolt peaaegu üleöö lahkuma. Kes lahkumisega viivitas, et varandust maha müüa, pandi sunniviisil vangirongile ja küüditati tagasi juutide asuala piiridesse. Korrapealt oli juutidel keelatud elada ka asuala piiridesse jäävates väikelinnades. Aastail 1884–1894 oli Venemaa 5,2 miljonist juudist 4,8 miljonit ehk 90% koondatud nende sunduslikule asualale, mis oli poole väiksem esialgsest Katariina II poolt piiristatud alast. Kui veel paari-kolme aastakümne eest olid juudid tänu oma kirjaoskusele majanduslikult veidi paremas olukorras vene talumehest, siis sajandi lõpukümnendil seda enam öelda ei saanud. Arvestuste kohaselt kuulus asuala juutidest

40% külavaeste hulka, s.t elas kogukonna kulul. Aruanded juutide piirkonna äärmisest viletsusest jõudsid ka Aleksander III-ni. Ühe sellise aruande äärele kirjutas tsaar: "Aga me ei tohi unustada, et juudid löid risti meie õnnistegija Jeessuse ja valasid tema kallihinnalist verd." Lisaks sellele algas 1881. a pogrommilaine, mis kestis 1904. aastani.

Teine paik maakeral, kuhu Iisraeli kibutsite juured ulatuvad, oli Austria—Ungari keisririigi Galiitsia provints, kus juute kohaliku elanikkonna hulgas oli 10%. Ehkki õigusi ja vabadusi, ka kultuurivabadust, oli Galiitsia juutidel märksa rohkem Venemaa omadest, ei olnud majandusolukorras mingit vahet. Galiitsias vaevlesid juudid samasuguses või isegi veel hullemas vaesuses kui Venemaal, ja seda ajaloo enda kapriisi tõttu. Alanud tööstusajastu esialgu agraarset Galiitsiat ei puudutanudki ja jättis leivast ilma väikekaupmehed, käsitöölised ning mõisateenrid, niisiis juutide enamiku. Üle Galiitsia rullus üks näljahäda teise järel, nõudes igal aastal lisaks teistele ka viie-kuue tuhande juudi elu.

Kui sa kuulud vähemuse hulka, kui sinu kultuuri püütakse hävitada, kui oled vaene või õigusteta, mis jääb siis üle? Loomulikult uut kannakinnitamispaika otsida. Seda tegigi ajavahemikul 1881–1904 tervelt kolmandik Venemaa ja Galiitsia juutidest. Põhiliselt rännati välja Ühendriikidesse, väiksemal arvul Lääne-Euroopa riikidesse.

Koos tööstusajastuga astus XIX sajandi teisel poolel ajaloo areenile veel teinegi pöördeline fenomen, mis muutis Euroopa kaarti ja suhteid kui mitte igaveseks, siis vähemalt käesolevaks sajandiks küll — rahvuste ärkamine. Rahvusriigi idee hakkas peaaegu üheaegselt idanema nii Poolas, Leedus, Lätis, Eestis, Soomes kui ka Tšehhis, Slovakkias, Serbias ja mujal. Kas said umbes 6000-leheküljelise Talmudi kirja pannud rahva pojad ja tütreid sellest puudutamata jääda? Et juutide kui teiste rahvaste hulka pillatud vähemuse puhul ei tulnud arvesse rahvusriigi loomine Euroopas, siis haarati teise päästva idee järele: selleks oli sotsiaalne õiglus. XIX sajandi lõpuks ja XX alguseks ei olnud Euroopas juba 200 aastat idanenud ja võrsuda püüdnud õigluse ning demokraatia idee veel täielikult vilja kandnud. Ei olnud

Prantsuse revolutsioon ega Saksamaa käärimised toonud kaasa seda, millest unistasid Euroopa valgustatud pead ja soojad südamed Jean Jacques Rousseau'st ning Johann Gottlieb Fichtest saadik — õiglast ja inimväärset riigikorda. XIX sajandi lõpu suurte sotsiaalsete muutuste tingimustes, kui põllumajandus oli nii kõrgele tasemele jõudnud, et osa töökäsi vabanes linnade vabrikutes moodsaid tarbeasju tootma, oli päris seaduspärane, et õiglase riigikorra idee sai uuesti hoo. Ja olnuks lihtsameelsus arvata, et kogu oma ajaloo vältel inimeetika üle juurelnud juutidest see idee mööda läheks. Nii näiteks olid 1898. a Venemaa Sotsiaaldemokraatliku Töölispartei I kongressi delegaatidest ligi pooled juudid. Vaid väga väike arv juute haakus teise idee külge, mis oli otsene vaste Euroopa rahvusliku ärkamise liikumistele: see oli sionism.

Aeg-ajalt on tekitatud muljet, nagu oleks mõiste "sionism" niisama kuri vastand sotsialismile kui mõiste "kapitalism". Tegelikult ei tähenda see (ja ei ole kunagi ka tähendanud, välja arvatud antisemiitlikus retoorikas) juutide jaoks mitte midagi muud kui soovi elada oma ajaloolisel asualal Lähis-Idas, nimetatagu seda maad siis Palestiinaks või Iisraeliks. Eristada tuleks ka poliitilist ja religioosset sionismi. Poliitiline sionism pidas silmas reaalselt võimalust elada Palestiinas, religioosse sionismi jaoks kehastasid Jeruusalemm ja Toora-alad unelmate ideaali. 1898. a ilmus Theodor Herzli teos *Juudi riik*, mida peetakse poliitilise sionismi manifestiks. Selleks ajaks oli Herzl jõudnud järeldusele, et vähemalt juutidele ei taga sotsialism Euroopas inimväärset elu ja ainsaks väljapääsuks on juutide oma riik kusagil mujal. Herzl ei pooldanud algul küll sugugi naasmist Lähis-Itta, pidades seda maakera üheks kõige lootusetumalt mahajäänud pimedaks kolleks, kus haritud inimesel midagi peale hakata pole. Kuid et tema pakutud Uganda-variant lükati tagasi, siis võeti suund ikkagi Palestiinale.

Kuigi Theodor Herzlile jääb poliitilise sionismi isa au, ei olnud ta eellasteta. Tähtsaim neist oli 1812. a Saksamaal sündinud Moses Hess. Tema ei leppinud oma 1862. a ilmunud teoses *Room ja Jeruusalemm* vähemaga kui juutide tagasipöördumine Pales-

tiinasse, kus rajataks sotsiaalse õigluse riik ning elataks lõpuks, pärast kaks tuhat aastat teiste rahvaste jalus virelemist, inimväärset elu. 1875. a surnud Moses Hessi põrm maeti 1962. a ümber Iisraeli.

17 aastat pärast Hessi raamatut tehtigi esimene katse Palestiinasse tagasi pöörduda. 1879. a osteti seal esimene maavaldus ja rajati ka asundus. See pidas aga vastu ainult kolm aastat. Kuid see polnud lõpp.

Venemaal oli sel ajal, kui Lääne-Euroopas küpses poliitilise sionismi idee, juutide olukord veelgi halvenenud. Juba 1870. a toimus mitmel pool Venemaal juudipogromme. Aga kui *Narodnaja Volja*, kuhu alguses olid kuulunud ka juudi sotsialistid, kutsus rahvast 1881. a üles revolutsioonile korrumpeerunud juutide vastu, oli see paljudele, kuid kaugeltki mitte kõigile Vene juutidele signaaliks, et panuse tegemine sotsialismile on lootusetu.

1882. a algas Vene juutide esimene ulatuslik väljarändamine Palestiinasse. Paarikümne aasta jooksul rajati 39 juudi kolooniat. Juute näis Palestiina asustamisel eelmise sajandi lõpul soosivat ka kapriisne ajalugu ise — Ottomani impeerium oli lagunemas ja Suurbritannia, mis küll 1882. a vallutas Egiptuse ja osa Palestiinast, ei olnud oma võimu veel kindlustanud. Raha, millega araablastelt maad osta, said esimesed asunikud diasporaa rikkastelt juutidelt, eeskätt parun Rothschildilt. Samadest allikatest maksti altkäemaksu ka Türgi ametnikele, kes pigistasid silma kinni, kui juudid harisid üles eikellegimaad. Sajandivahetusel vaibus mõnevõrra Vene juutide väljarändamine Palestiinasse, kuid mitte Ühendriikidesse: sotsialismi abil elu paremaks muutmise idee oli jälle elavnenu. Aastail 1903–1904 oli Venemaal poliitilise tegevuse eest süüdi mõistetuid 54% juudid ja ka Vene sotsiaaldemokraatliku partei liikmeid moodustasid juudid peaaegu poole. Järgmine külm dušš sotsialistliku revolutsiooni vaimustusele ei andnud end aga kaua oodata. 1903. a toimus Chişinăus pogromm, kus tapeti ligi sada juuti.

Ja nii pühkiski ajavahemikus 1903–1905 Venemaa tolmu jalgadelt mitu tuhat juudi noort ning siirdus Palestiinasse. Püha maa oli tollal majanduslikult ja kultuuriliselt kaugel taga Liibanonist

ning Süüriast. Kui noored idealistid Vahemere lõunakaldal jala maha toetasid ja oma varem saabunud suguvendade eluga esimest tutvust tegid, said nende ideaalid uue hoobi. XX sajandi alguseks olid esimeste asukate poolt rajatud kolooniad jõudnud heale järjele. Elati ilusates majades, käidi kenasti riides. Põldudel aga ei töötanud juudi asunikud ise, vaid araablastest palgatöölised. Juudid olid pigem isanda staatuses, kõndisid, korkkiivrid peas, põldude vahel või lesisid maju ümbritsevates varjulistes aedades võrkkiiiges. Näiteks Karmeli mäe jalamil asuvas Zichron Yaakovi asunduses elas 200 juuti, kes kasutasid töölistena 1200 araablast. XX sajandi algul saabunud idealistidele oli selline pilt enam kui talumatu. Nende ängistus oli nii suur, et kajas vastu ka Euroopa idealistide ringkonnis.

Mitte eriti kõrge haridusega, kuid visad ja ideaalidest tulvil noored mehed ja naised, kes saabusid Palestiinasse 1903. ja 1905. aasta vahel, otsustasid, et nad ei põlga ühtki tööd, olgu see kui raske tahes. Põhierinevus eelmise sajandi lõpul saabunute ja teise laine immigrantide vahel oligi see, et esimesed otsisid inimväärset elu, teised aga saabusid rajama õiglast ühiskonda, kus ühtmoodi hea pidi olema nii sisserännanud juutidel kui ka enne neid seal asunud araablastel. Kõige esimesed saabujad nägid Palestiina tulevikku intellektuaalide juhitud tööstusriigina, teine laine oli aga otsustanud valdavalt söötis, kõrbestunud või soise maa üles harida ja vilja kandma panna. Teise laine saabujad polnud mitte ainult põlluvilja tarbijad, vaid ka ideoloogilised põllumehed.

1907. a Palestiinat külastanud Hollandi pankur ja sionist Jacobus Kann iseloomustas neid, kes hiljem kibutseid hakkasid asutama: "Rahutu element, kelle pea kubiseb sotsiaaldemokraatlikest ja anarhistlikest teooriatest." Kann leidis ühtlasi, et kuigi seda rahutut elementi, kes on põgenenud tagakiusamise eest Euroopas, tuleb aidata, peaks Palestiina koloniseerimise eesotsas seisma haritud ja korraliku kasvatuse saanud juhid.

Uued asukad aga, idealistlikud, põikpäised ja noored, nagu nad olid, enamasti alla kahekümne või veidi üle, soovisid kõike muud kui allutada end nende meelest "õigluseriigi ideoloogia reetjatele"

või isegi "südametutele kolonistidele ja araablaste ekspuaterijatele".

XX sajandi alguses saabunud tulipead olid muuseas ka need, kes tegid teoks ühe nende endi masti põikpäise filoloogi ebarealistliku unistuse. 1882. a oli Leedust Palestiinasse saabunud 24-aastane Eliezer Perlmann, kes oli veendunud, et juutide ajaloolise asuala pinnal tuleb kõnekeelena elustada pühade raamatute heebreakeel. Eliezer Perlmann ise keeldus rääkimast sõnagi muud kui tema enda poolt kõnekeeleks kohandatud heebreakeelt (erandi teinud ta ainult oma ämmale) ning ta muutis ka oma nime Ben Yehudaks, mille all teda ivriidi loojana tuntaksegi.

Mingi ime läbi need noored ei murdunud, vaid rügasid maad üles harida, kuni sellest puudu hakkas jääma. 1910. a seisuga kuulus 80% Galileast ja 50% kunagisest Juuda kuningriigist ikka veel väikesele arvule araablastest suurmaaomanikele, kes enamasti elasid tsiviliseeritumates kohtades kui Palestiina. Kohalikud araabia talupojad olid pärisorja seisuses ja neil polnud maa kuuluvuse kohta sõnagi öelda, kui omanik selle soolase hinna eest juutidele maha müüs. Maad pakuti müüa isegi rohkem, kui juudid osta jõudsid, ja kibutseid tekkis nagu seeni pärast vihma.

Arvata aga, et kahe esimese immigrantide laine asunikud jäid kõik Palestiinasse, poleks õige. Arvestuste kohaselt lahkus neist mõne aja pärast 60–70%, ja seda ebainimlikult raskete tingimuste tõttu. Töötati rabade kuivendamisel ja teede rajamisel läbi soo ning kõrbe. Elati telkides ja jalanõud olid selge luksus. Sageli oli kogu asunduse peale ainult üks paar kingi, mida kasutasid need, kes lähimas linnas käisid asju ajamas. Malaaria ja tiisikus lokkasid ja vähe polnud neid, kes selle tagajärjel lõpetasid Püha maa mulla all. Kuid "rahutu" element jäi lõppkokkuvõttes peale ning kolmandast immigrantide lainest aastail 1905–1924 jäi paigale juba suurem osa inimesi.

Kes oskab tagantjärele öelda, mida oli kibutsi ehk kommuuni idee ellurakendamise taga kõige rohkem — aastasadu hinges hellitatud iha näha vabadust ja võrdsust tegelikkuses, raskuste käigus vennastumist, inimkonna ühe õilsa unistuse teostamise tahet või majanduslikke kaalutlusi.

1920. aastate alguses üritas noorsooliikumine nimega Töobri-
gaad teha kogu Iisraelist, mis tollal oli veel Briti mandaadi alune
piirkond, üht suurt kibutsit, see tähendab rahvale kollektiivselt
kuuluvat ja valitsetavat agraar-tööstuslikku riiki. See katse aga
ei leidnud laia kõlapinda ning kukkus läbi. Mõned eriti süga-
valt kommuuniusku noored siirdusid Nõukogude Liitu, et seal
oma unistust tegelikkuses näha. Nad lõpetasid valdavalt Siberi
vangilaagrite haudades.

Kui mõõta arvudes kibutsite populaarsust Iisraeli riigi elus,
siis kommuunidesse ei ole iial kuulunud üle 8% elanikkonnast,
pikemaid perioode on kibutsielanike arv olnud nelja protsendi pii-
res ja tänapäeval kolme ringis. Viimaste aastate üheprotsendiline
langus tuleneb seejuures põhiliselt Iisraeli elanike arvu kasvust
Nõukogude Liidust saabunud immigrantide tõttu. Üldiselt on aga
juba aastaid nii, et sama palju tuleb kibutsitesse uusi liikmeid juur-
de, kui neid sealt lahkeb. Kummatigi, rääkides inimestega, kes
kas on või on olnud kibutsi liikmed, jääb mulje, et esimest korda
ajaloo jooksul on kibutsiliikumine kriisis. Juba mõni aeg tagasi
lakkasid kibutsid olemast puhtalt põllumajanduslikud ettevõtted
nagu alguspäevil. Viimase kümne aasta jooksul hangivad erand-
idult kõik kibutsid, ka kõige väiksemad, osa oma sissetulekust
tööstustootmisest ning teenindusest. Mõne kibutsi sissetulekust
langeb tööstuse arvele isegi kuni 90%. Ja Iisraeli riigi tööstusli-
kust kogutoodangust annavad kibutsid auväärse 7%. Kui tuletada
meelde kibutsiliikmete hulka Iisraeli elanikkonnas — 3%, siis
peaks selge olema, et nad pole enam ideoloogilised põllumehed.

Toodetakse kibutsites kõike võimalikku, mida inimene tarbib
ja vajab. Ka on kibutsite poolt pakutava teeninduse skaala lai.
Üks kibuts pakub juriidilist nõu ja abi, teine kompuutriparanda-
jaid või programmeerijaid, kolmandas tegutsevad kõikvõimalikud
kujundusstudiod. Kibutsite tööbüroodest võivad abi saada need,
kes Iisraelis töökohta otsivad.

Sariti ja Zvika kibuts Jordani orus on tänini põhiliselt põllumajandusettevõtte. Seal viljeldakse peaaegu kõiki põllu- ja aiasaadusi ning kasvatatakse kalu. Kibutsil on juba mõnda aega ka oma tööstussektor. Nende kibuts ongi ilmekas näide sellest, kuidas kaasajaga enam ei sobi puhtpõllumajanduslik või isegi tööstusele lõivu maksnud kibuts. Kui algul püüti Sariti ja Zvika kibutsis põlvulvilja müügile lisa teenida *microfish*'ide tootmisega, on tänaseks nendest tänu kompuutritele saanud dinosaurused. Nüüd püüab kibuts toota ja turgu leida vedelkristallile, aga seegi ei ole kerge. Ilma lisateenistusega enam kibuts ots otsaga kokku ei tule, tee mis tahad, rääkisid Sarit ja Zvika.

Samamoodi on käinud paljude teiste kibutsite käsi ja see mõjutab kogu liikumise majandusolukorda. Kummati on kommuuni-idee midagi südamelähedast ka Iisraeli riigile, sest ega muidu riik maksaks kibutsitele teatud protsendi ulatuses subsiidiumi. Aga nagu rääkisid Sarit ja Zvika, sellest ei aita. Nii nende kibuts kui ka teised on pahatihti võlgades.

Kuidas see nende elu mõjutab? Nad sooviksid, et nende perekonna-eelarve kibutsis oleks nii suur, et nad saaksid endale lubada ka pikemad puhkusereise, näiteks Ameerikasse või Austraaliasse. Mingit Euroopa riiki külastavad nad küll peaaegu igal aastal. Ka sooviksid nad, et kibutsil oleks liikmetele vajaduse korral anda rohkem kasutada sõiduautosid. Paraku on neid nende kommuunil ebapiisavalt ja selleks, et koos perega kuhugi sõita, tuleb avaldus võimalikult vara sisse anda. Vahel ei pidavat seegi aitama, tahtjaid on teatud päevadel ja perioodidel kaugelt rohkem kui autosid. Kibutsi ja Jeruusalemma vahel on küll bussiihendus kaks korda päevas, nii et liikumisvõimalus on olemas. Võrreldes varasemate aegadega on aga üht-teist paremaks läinud, arvab Sarit. Kui varem näiteks jagas kibutsile tarbeasju kokku ostev isik lasteriideid oma äranägemise järgi, siis nüüd võivad vanemad ise lattu minna ja valida, mis neile vajalik tundub või meeldib, loomulikult arvestades oma perekonna-eelarve suurusega. Oma tarbeasjad omandab kibutsiliige ainult majandi laost sel lihtsal põhjusel, et

nii on odavam. Et kibuts erinevalt kaupmehest vaheltkasu ei taotle, siis on hinnaerinevus arvestatav.

Kas Sarit ja Zvika töötavad ka põllul? — Ei, nemad põllutööd ei tee. Aga kes teeb? — Teevad need, kes on põllumajandusele spetsialiseerunud. Kas kibutsiliikmed teevad ise ära kogu füüsilise töö? — Ei, põllutöödele on palgatud Iisraeli araablasi, aga nende kibutsi põldudel töötavad ka tailased. — Palgatööjõud? Tailased? — Jah. 1950. a antud seaduse alusel on kibutsitel õigus kasutada palgatööjõudu. Enne seda oli palgaliste kasutamine rangelt välistatud.

Tänapäeval teenib üks Iisraeli kibuts suure osa oma elatisest isegi võõrtööjõu värbamisega, keda siis palkavad teised kibutsid. Kõlab nagu sajandi alguses — korkkiivriga juudid ja põllul küürutavad araablased ning tailased. Või nagu kollektiivmajandis *moshav*'is, mille teiseks erinevuseks asutamisega oli kibutsiga võrreldes õigus kasutada palgalisi. — On ja ei ole ka, arvavad Sarit ja Zvika. Probleem on selles, et kui vähegi orienteeruda tasuvusele, siis kibutsi liikmed ise kogu tööd ära teha ei jõua. Teisalt aga vajavad palgatöölised teenistust. Oleme Sariti ja Zvikaga ühel meelel, et sotsiaalse õigluse ideaali on rikutud. Samas aga — kui kibutsiliikumine oleks jäänud jäägitult truuks oma asutajate ideedele, kas siis poleks arengule hullemini jalgu jäädud kui praegu? Kui ei oleks kibutsis teenimise võimalust, kas siis oleksid araablased ja kaugelt tulnud tailased õnnelikumad? Neil on valikuvõimalus, nad ei seisa silmitsi meie sunniga, arvavad Sarit ja Zvika.

Aga mis Saritile ja Zvikale kibutsis ei meeldi? — Ei meeldi see, et kõigi inimeste tööaeg ja tööraskus pole võrdsed. Õpetajate tööpäev on pikk, naine kontoris töötab aga ainult kuus tundi. Neile eraldatav osa eelarvest on aga ühesuurune, kõikudes vaid laste arvu piires. Sarit ja Zvika ütlevad, et neile see ei meeldi, nagu ka paljudele teistele.

Kas nad tahaksid kibutsist lahkuda? — “Ei, hoopiski mitte,” hüütab Sarit, “mulle meeldib kibutsis üle kõige! Ei ole paremat kohta laste kasvatamiseks ja neile hariduse andmiseks.”

Washingtonis elav iisraellastest abielupaar lahkus aga kibutsist, kuigi neil oli kolm 8–14-aastast last. Miks? Naine on edukas arvutispetsialist ja mees arst. Nende teenistus on kaugelt üle keskmise isegi Ameerika mõistes. Ja see ongi põhjus, miks nad lahkusid kibutsist ja ka Iisraelist. Nad tahavad tegutseda oma erialal, aga nautida ka kõike maailmas, mis nende hea teenistus võimaldab. Nad ei taha oma sissetulekut panna ühiskassasse, kus sellest saaks osa keegi, kes töötab kontorist ainult kuus tundi päevas. Nad tahavad, et nende teenistus ei väljenduks mitte kibutsi eelarve näol, vaid pangaarvena.

Iisraeli Toiduainete ja Ravimite Kontrolli Ameti teadlane Israel Bruckental, kes ka noore mehena lahkus kibutsist, esindab eelmistele hoopis vastupidist maailmavaadet. Tema lahkumise põhjuseks oli kibutsi peahoone seinal rippuv stend, kuhu on kinnitatud kõigi liikmete nimesildid vastavalt sellele, kus nad sel päeval töötavad. Dr. Bruckental ütleb, et tema lihtsalt ei kujutanud ette, et ta kogu elu, iga päev oleks pidanud sellel stendil nägema oma nime. Samas hakkab Israel Bruckental naerma ja ütleb, et noh, see stend ise vahest ikka ei olnud põhjus, pigem see, mida stend sümboliseerib. Stend samastub talle tema isikuvabaduse piiramisega. Meeldiv ei olnud Israel Bruckentalile ka see, et ta noore mehena pidi kibutsi üldkogu ees seisma ja põhjendama, miks just tema tahab teaduslikku kraadi taotleda. Esimesel korral üldkogu ütleski talle ei, teisel korral sai Israel Bruckental küll loa, aga mitte sellel alal spetsialiseerumiseks, mida tema soovis. Teda huvitanuks kaubandus ja majandus, tal lubati aga taotleda kraadi põllumajanduses.

Kas ta oleks oma teadusliku kraadiga kibutsis rakendust leidnud? — Väga kergesti, vastab ta. Tänapäeval on kibutsites kraadiga inimesi kui palju. — Kas ta mõnikord on kahetsenud, et ta kibutsi turvalisest, mõneski mõttes mugavast elust loobus? — Mitte hetkegi.

Samal ajal elavad tema kolm venda (kokku on tal kaheksa õde-venda) tänini kibutsis. (Israel Bruckental on kibutsi rabi poeg. — Sellest see lasterohkus, märgib ta uhkelt.) Ta vennad on oma eluga

kibutsis väga rahul ega pea mingit plaani suuremat isikuvabadust taga otsida.

*

Samal ajal meeldib kõigile, kes on kibutsis elanud, nende rahulik elurütm ja pakutavad ühiskondlikud mugavused-teenused. Sarit ja Zvika ei vahetaks kibutsi hästihoolitsetud territooriumi, spordiväljakuid, ujumisebasseini ja parki mingil juhul Washingtoni eeslinna vastu. Nad ei kujuta ettegi, et võiksid oma kolme poisiga elada linnas, kus kaasaja tsivilisatsiooni pahed iga nurga taga luuramas. Kibuts kaitseb nii neid kui ka poisse kõige selle eest, mida nad oma elus näha ei taha. Aga ikkagi, toonitavad mõlemad, nii mõtleme meie, kaasaja noorus aga üha vähem ja vähem. Tänapäeva Iisraeli noored on väga kaugel kibutsiasutajate idealismist. Kaasaja noorust ahvatleb vaba ettevõtlus — lai maailm, rahvusvaheline kaubandus ja side.

Et kibutsite kuldajastu Iisraelis on möödas, sellest räägib veel üks väga oluline muutus. Kibutsite asutajad, oma aja kõige radikaalsemad, idealistlikumad ja visamad juudi noored, olid sündinud juhid. Ja nõnda teenisid kibutsid Iisraeli ühiskonda mitu aastakümnet poliitikute taimelavana. Aastail 1949–1967 pärines tervelt kolmandik Iisraeli valitsuse liikmetest kibutsitest. Mitte palju vähem polnud kibutsitest tulnud ka Iisraeli parlamendis Knessetis. Nõnda kestis see 1980. aastateni. Praegu ei ole kibutsid enam Iisraeli võimubaas ja see mõjub niihästi nende enesetundele kui ka majandusele.

Ei ümbritse tänapäeva kibutsirahvast enam ka pioneerioreool. Asutajate hiilgavad elulood on ajalooraaamatu lehekülgedel ja 1990. aastate jõukas ning turvaline argipäev nende kõrvale uusi kangelasi enam ei sünnita. Kui veel 1970. aastatel andsid Iisraeli ühiskonnas tooni raskes töös karastunud kibutsiveteranid, siis nüüd on iisraellaste pilgud nagu igal pool mujalgi arenenud maailmas pööratud nimekatele kunstnikele, kirjanikele ja teadlastele.

See aga ei tähenda, et kibutsid oleksid Iisraeli ühiskonnas oma tähtsuse kaotanud. Kui ka kibutsiliikmeil, see tähendab kolmel protsendil elanike koguarvust, ei ole enam endist poliitilist võimu

ja kaalu, peavad neist kui ausaist, usaldatavatest, iga töö peale hakkajaist iisraellastest lugu kõik ülejäänud.

*

Et kõik endised ja praegused kibutsiliikmed toonitavad kibutsiliikumise kriisi, siis kas on võimalik, et mingil hetkel tulevikus elab Iisrael kibutsiteta?

Kõik iisraellased, kellele see küsimus esitada, arvavad, et kibutsid ei kao, aga millistena nad edasi elavad, seda ei osata ka öelda.

Ilana ütleb: nii kaua, kui maailmas on romantikuid, elavad ka Iisraeli kibutsid. Ilana ise rääkis 14-aastaselt oma vanemad pehmeks ja sai lõpuks loa üksi elama asuda kibutsisse, kus tal oli ees mitu sõpra. Kibutsis lõpetas ta keskkooli ja töötas iga nädal mitu tundi ka puuvillapõllul. Kas raske ei olnud? — Hoopiski mitte! — Kibutsiaega peab ta üheks ilusamaks oma elus ja ei kahetse seda kunagi.

Dr. Bruckental arvab, et kui keegi samastab "romantikut" kellegagi, kes paljajalu jookseb kasteses murus, roosa õhuline sall ümber kaela lehvimas, siis on ta eksiteel. Kibutsi-romantika on tööromantika, raskuste ja nende ületamise romantika, tõsise ellusuhtumise romantika. Isegi majandusromantika, sest kibutsid on tootlikud. Nad on Iisraeli riigile ja majandusele kaugelt rohkem andnud, kui subsiidiumide näol juurde saanud.

*

Iisraeli kibutsites töötab igal aastal tuhandeid vabatahtlikke kogu maailmast. Mis neid ligi tõmbab? — Keda romantika, keda lootus meelt lahutada: hulk noori inimesi kogu maailmast koos — *let's have a party!* Viimasel ajal võetakse vabatahtlikke kibutsitesse range valiku alusel, sest mõned on endaga kaasa toonud pahe- sid, mida kibutsid kõige vähem soovivad — uimasteid, joomist, hoolimatut suhtumist kibutsi omandisse ja eetilistesse väärtustes- se. Need vabatahtlikud aga, kes on nõus elama kibutsi reeglite järgi, on alati teretulnud. Kel soovi, pöördugu kohapealsesse Iis-

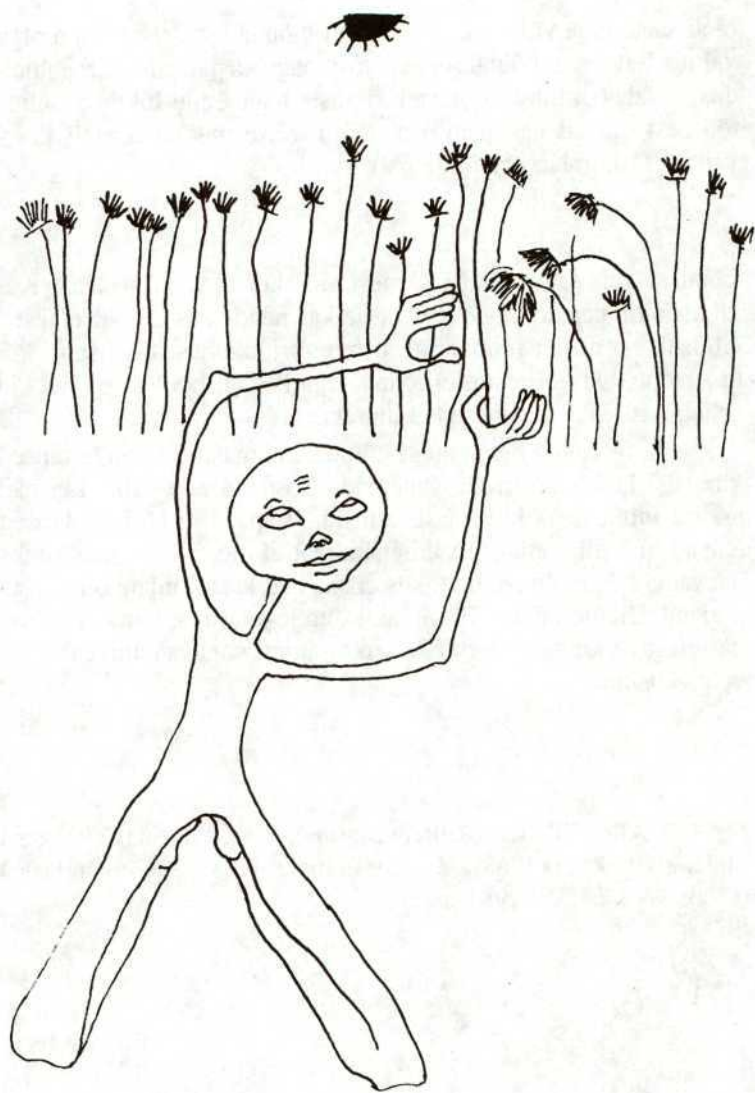
raeli saatkonda või kirjutagu Iisraeli mõnda kibutsisse, kuid olgu valmis selleks, et nõutakse soovitusi, nagu ka pärastist eneseohjeldust. Vabatahtlikud töötavad kibutsis nagu selle liikmed. Oma töö eest saavad nad peavarju, toidu, reise mööda Iisraeli ja ka väikest taskuraha, aga mitte palka.

*

Lõpuks: mis saab kibutsiliikmest siis, kui ta vanaks jääb? Kas kibutsis on pensionäride kvartal ja kas nende eest hoolitsetakse? Üldiselt on nii, et inimene teeb mingit jõukohast tööd seni, kui ta suudab. Ja kui enam ei jõua? Ega kedagi hooleta ei jäeta ja sellepärast eakad inimesed ei muretse.

Neile teeb aga muret miski muu. Enamasti on nende lapsed kibutsist lahkunud, mida vanemad ei osanud ette näha, kui nad noorte inimestena kibutsisse astusid. Lapsed ja ka lapselapsed elavad kusagil eemal. Et kibutsirahval ei ole midagi mustadeks päevadeks kõrvale pandud, siis ei saa nad kaasa aidata oma laste majanduslikule edule. Ei ole neil tütrele kaasavara anda ega saalapselastele kingitusi teha. Ja see on juudi vanavanematele päris valus küsimus.

MARET ARONOVICH (REBANE), sünd. 1943. a, lõpetas TRÜ eesti filoloogia osakonna 1968. a. Lahkus Eestist 1982. a. "Ameerika Hääle" töötaja Washingtonis 1984. aastast.

ANNELI RAMOS PYDER. Olemised IV

ARVUSTUS

VASTUPANU EI LAKANUD IIAL

Viktor Niitsoo. *Vastupanu 1955–1985*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 1997, 208 lk.

Esmapilgust ajendatud ketserliku mõtena oleksin selle raamatu kaanepildil kujutanud ette kombinatsiooni Ivan Käbinist, Karl Vainost ja Arnold Rüütlist. Siiski on Eesti vastupanuliikumise seosed kogu endise N. Liidu teisitimõtlejatega olnud Brežnevi perioodist alates nii tugevad, et siin polnukski õige jääda ainult Eesti-keskseks.

Niitsoo raamatut illustreeriv pildimaterjal võinuks olla veelgi mitmekesisem — näiteks mõni lehekülj KGB protokollist või aruandest koos iseloomulike väljenditega, siis ehk foto piketist Tallinna kohtuhoone ees Enn Tarto ja Mart Nikluse vabastamiseks. Eelnevatele poliitvangide põlvkondadele tundub liigse luksusena korvpallivõistkondade rõhutatud esindatus Mordva laagris aastail 1958–1959*.

Üksikute (trüki)vigade ja ebatäpsuste paranduseks tuleks märkida järgmist. 1) (Lk 13) metsavendade grupp Orion langes lõksu 1952. a, aga mitte 1954. a. 2) (Lk 27) Põrandaalune Partisanide Komitee tegutses Kalmetu, aga mitte Kalmeti koolis. Fotomaterjalis toodud Taassünni Liikumise häälekandja nimetus tuleb tõlkida “Vabaduse Kiireks” (nagu on õigesti lk 88), aga mitte “Vabaduse hääl”. 3) (Lk 157) Mart Niklus vabanes “juba 8. juulil 1988, ent Tarto viibis veel pikka aega vangistuses” “kuni 1988. aasta sügiseni” (suvest sügiseni on vaevalt kuigi pikk aeg Enn Tarto äraistatud aastatega võrreldes).

Olles põnevusega lugenud Viktor Niitsoo artiklit “Rahvuslik vastupanuliikumine aastail 1955–1962” *Akadeemias* (1994, nr 12 ja 1995,

*Siinkohal selgituseks nii palju, et kui veel 1957. a oli võimalik teha grupifotosid, siis järgmisel aastal seda enam ei lubatud. Ainus võimalus end hulgakesi jäädvustada oli esinemine spordimeeskonnana. *J. Isotamm.*

nr 1), jäi mulle täiendustest hoolimata samast osast raamatus väike rahulolematuse tunne. Tooksin ainult ühe näite. Raamatus (lk 27): “Kuperjanovi viimne puhkepaik asub Tartus Raadi kalmistul.” Ajakirjas (nr 12, lk 2524): “J. Kuperjanov on maetud Tartu Maarja kalmistule.”

Ainus, kuid seevastu tõsine pretensioon: ma ei saa ma nõustuda teesiga vastupanuliikumise periodiseerimisest (lk 8): “noorte põrandaaluste vastupanuorganisatsioonide tegutsemine [...] metsavend-luse perioodil (1944–1953) seisnes peamiselt metsavendade abistamisest. 1955. aastast alates tegutsesid noorteorganisatsioonid täiesti iseseisvalt”; (lk 14): “Täiesti iseseisvalt tegutsenud põrandaalustest noorteorganisatsioonidest saame rääkida alles vaatlusalusel perioodil.” Viimane väide peaks tähendama, et alles alates 1955. aastast. Et tõestada vastupanu ulatust kõnealusel perioodil, on toodud ära KGB IV osakonna õiend: “Perioodil 1954. aasta aprillist kuni 1957. aastani avastati ja likvideeriti Tallinna linnas ja Eesti NSV rajoonides 9 nõukogudevastast noorteorganisatsiooni kokku 94 liikmega, kellest arreteeriti 21 ja profülakteeriti 74 isikut.”

Eesti Represseeritute Registri Büroos töötamise käigus avanenud võimalus tutvuda ERAFis säilitatavate Siseministeeriumi fondidega 130 ja 131 on toonud päevavalgele andmed Eestis aastail 1945–1954 peetud 74 poliitilise kohtuprotsessi (sh 54 sõjatribunali istungi) ja 17 Moskva erinõupidamise (nn troika) otsuse põhjal karistatud 80 nõukogudevastase noorteorganisatsiooni või -grupi kohta (kokku 550 kohtu alla antud liikmega). Nende mingidki sidemed metsavendadega on tuvastatavad 13 korral. Kohtumaterjalid annavad aluse väita, et 1) perioodil 1945–1954 tegutsesid Eestis laialdaselt spontaanse tekkega põrandaalused noorsoo- (põhiliselt koolinoorte) grupid ja organisatsioonid; 2) teatud osal neist oli sidemeid metsavendadega, ent ainult üksikud tegutsesid metsavendade, kooliõpetajate või muude vanemate isikute juhtimisel; 3) juba 1939. aastal (pärast baaside lepingut) alanud koolinoorte vastupanu kulmineerus aastail 1949–1951 (43 poliitilist protsessi).

Viktor Niitsoo andmeil kestis vastupanu organisatsioonide kujul kuni 1962. aastani. Võime siia lisada ainult ühe hilisema poliitilise protsessi ENSV Ülemkohtus 22. jaanuaril 1963 (Elva—Rakvere EVA), kus kohtu alla läks üks noormees, ülejäänud kuus profülakteeriti (ERAF, SM f 130, s 11481). Lendlehti levitati veel korduvalt: Tallinnas ja Saaremaal 1963. a, Rakveres 1967. a, Valgas 1973. a. Kuid edasine vastupanu pidigi võtma uue vormi ja uue kvaliteedi ning seda on V. Niitsoo oma raamatus veenvalt näidanud.

Erinevalt “profašistlikest” noorterühmitustest (lk 67–72) ja kirikust (lk 112–116), mille osa vastupanuliikumises oli üsna tähtsusetu,

peegeldasid noorte stiihilised protestiavalduused (lk 102) rahva tõelist meelsust. Ja see tähendas, et kommunistliku võimu kõik pingutused igasuguse vastupanu tasalülitamiseks ja mahavaikimiseks olid olnud asjatud.

Eeldame, et ka nende aegade passiivses vastupanus esinesid oma tõusud ja mõõnad, eeldame, et nii mõnigi eestlane kõikus siia ja sinna puna-valgel skaalal (represseerija, parteilane, kollaborant, karjerist, ükskõikne, passiivne, aktiivne või avalik rahvuslane). Selles, et rahvuse valdav osa valis passiivsegi vastupanu, on oma osa kõigi eelnevate põlvkondade võitlusel ja ohvritel. Ja selleks, et edasine aktiivne vastupanu saaks üldse tulemuslikuks, oli tarvis tunda oma rahva toetust. 1960. a laulupeol, kui lõpulauluks kästi laulda "Läänemeri — rahu meri", skandeerisid koorid "Ei taha! Ei taha! Ei taha!" ja alustasid spontaanselt lauluga "Mu isamaa on minu arm", kuni maestro Ernesaks asus ise dirigendipulti. Ilma kõige sellele eelneva ja järgnevata (siia kuuluksid ka peatükid kultuurilis-keelelisest vastupanust ja "välisvõitlusest") poleks "kuuekümnendate komsomolipõlvkond" üldse jõudnudki Lauluväljakule.

Seda, mis järgnes aastail 1968–1975 ja 1977–1985 (lk 55–157), on Viktor Niitsoo käsitletud sedavõrd teaduslikul ja ühtlasi ka sugestiivsel tasemel, et siia pole peale tänusõnade midagi lisada. Faktirohkele materjalile järgnevad üldistused (lk 32, 47–48, 51, 53, 55–57, 59, 65, 82, 102, 156) väärinuks rõhutamist või mingil muul moel esiletõstmist. Kui oleks vähimatki lootust arusaamisele, tuleks need kokkuvõtted tõlkida II maailmasõja võitjariikide keeltesse ning neid Läänes levitada.

Lõpetan tänuga teose *Vastupanu 1955–1985* autorile kindla veendumuse sisendamise eest, et vastupanu kestis katkematult, omandades erinevaid vorme eri aegadel ja kulgedes tõusude ning langustega. Ent ei lakanud kunagi.

24. veebruaril 1998

Udo Josia

EDITORIAL NOTE

Transition means systemic changes in the whole society which result in substitution of the society type. The notion of "transition period" has an evaluative as well as a teleological shade of meaning: it is possible to ask from where to where society is moving, to discuss the ways and the speed of movement. The notions transition period, transition society, transition country are most often used about the sc. former socialist countries, although they are also applied when speaking about the quick economic and political development in Southern Europe, Latin America or South-East Asia in the recent decades. Professor of social politics Marju Lauristin and senior researcher at the department of journalism Peeter Vihalemm, both of Tartu University, consider the recognition of Estonia as a possible member of the European Union an essential landmark on the imaginary journey from the East to the West. They divide the development of Estonia during the last decade into three periods. The first period, the political breakthrough (1987–1991) includes awakening, rebirth of public political life (from February 1987 to May 1988), consolidation of nationalist forces, peak of mass movements (from June 1988 to December 1989), and institutionalised struggle for the restoration of independence (from January 1990 to August 1991). The second period consists in laying foundations to Estonian statehood and radical reforms in economy (1991–1994), embracing the establishment of the new constitutional order (from August 1991 to September 1992), and radical political and economic reforms (from October 1992 to August 1994). The third period is one of economic and cultural stabilisation (1994–1998). The authors pay special attention to development after the restoration of independence. They also summarise the evaluations given to the changes during the transition period in the studies of public opinion and compare them with other postcommunist countries, particularly Latvia and Lithuania.

One of the peculiarities of North-East Estonia is its great proportion of ethnic non-Estonians and persons without the Estonian citizenship. In addition, as a new challenge for the future, these people are beginning to be politically organised, which theoretically can threaten the integrity of the Estonian state. The study of Eiki Berg, lecturer at the department of political science at Tartu University, and Allan Sikk, student of the same department, deals with political mentality on the north-eastern periphery of Estonia and the possible trends for its development. In their analysis, they reach a paradoxical conclusion that integration of non-Estonians into Estonian society strengthens the probability of emergence of ethno-regional movements. Still, the activation of non-Estonians and their participation in political affairs need not lead to negative results as integration would mean an end to the sources of their present discontent — their ambiguous status limitations on participation in politics. The principles of integration policy elaborated by the Government of the Republic of Estonia are carried by similar ideas. An understanding has been reached that several earlier "policies" concerning this problem need revision and updating. Moreover, the emigration of non-Estonians from Estonia dropped to a minimum already in 1994, the number of persons with Russian citizenship has grown dramatically, and the ethnic minorities cultural autonomy act (1993) has not justified itself in reality.

Thereafter we reprint Jaan Tõnisson's editorial written for Easter 1923 which discusses the anxieties of the young Republic of Estonia. Jaan Tõnisson was the Prime Minister of Estonia from 1919–1920; Speaker of the Parliament from 1923–1925 and 1932–1933; State Head from 1927–1928 and in 1933, and Foreign Minister from 1930–1932.

Alasdair MacIntyre, Professor of Philosophy at the University of Notre Dame, claims that for relativism, in order to capture the truth, it is necessary to formulate the doctrine in such a way which would learn both from Plato and Hegel. To avoid Protagorean triviality, it should keep in mind Plato's distinction between "is true" and "seems true to such and such persons"; and always if this formulation is based on the idea of alternative conceptual schemes, it should guard, following Hegel, that any distinction

in the spirit of their time but in the vein of modern times and his personal feelings.

Raphael Machado Santiago, PhD, defines in his article the spatial peculiarity of the Iberian Peninsula by the contrasts derived from its location and shape. Due to its location, the Peninsula includes nearly the whole range of bioclimatic complexes — we can encounter a real series of climates from the moderate oceanic climate of the northern and western coasts with year-round precipitation and mild winters to the semidesert climate of the Ebro and Duero basins with their cold winters, and the climate of the south-eastern coast with its mild winters. Thus, the climate of the Peninsula reveals both Atlantic and Mediterranean features, the latter being even more dominant. Few countries can boast of such diversity. Geographers often call the Peninsula a small continent, not so much because of its territorial extent but because of the variety of its landscapes. As for contrasts in relief, the author emphasises the different structures of the Gran Meseta mountains, basins and small coastal lowlands. Contrasts in population and economy are revealed in the fact that the interior of Spain is sparsely populated, except for the capital Madrid; the border areas, however have denser population and a more viable economy, particularly as far as industry and tourism are concerned. As for contrasts in settlement types, the author stresses the abundance of isolated farms and small villages in moist areas and more concentrated rural settlement in dry Spain. The author treats separately the region of Andalusia which is a poor country relatively rich in natural resources or, in other words, a potentially rich country.

Dean of the Faculty of Theology at Tartu University, professor of comparative theology Tarmo Kulmar asks if the Incas knew a completely evil being comparable to the Devil or Satan, and whether, in the case of the Incas, we can speak about the dualism of good and evil at all — in other words, what was the meaning of the notion of *supay* in Inca religion. The author reaches the conclusion that in pre-Columbian Inca religion *supay* was only one of the many *huacas* (a term for all religious phenomena in Inca religion), a being associated with nature worship. *Supay* acquired the meaning of “the Devil” only in the period of the Conquistadors

when the Spanish chroniclers tried to describe the Inca religion according to the concepts of late medieval Catholicism.

In 1998 the Estonian Bible Society published an extensively revised edition of the Estonian-language Bible. A variety of problems had to be overcome while doing this demanding job. The article by Peeter Roosimaa, lecturer of the New Testament at the Faculty of Theology of Tartu University, discusses one of them — the question of punctuation.

Maret Aronovich from the Voice of America speaks about the Israeli kibbutz as an enterprise entirely based on joint ownership, a classical commune where the utopian community life is still practised at present. The establishment of kibbutzim dates back to the 1880s. The year 1882 marks the beginning of the first extensive wave of emigration of Russian Jews into Palestine. In a score of years 39 Jewish colonies were founded. In 1903–1904 Jews made up 54% of those convicted in Russia for political activities, and nearly half of the members of the Social Democratic Party of Russia were Jews. In 1903–1905 several thousand young Jews shook the dust of Russia off their feet and left for Palestine. The basic difference between those who arrived at the end of the previous century and the immigrants of the second wave was that the former sought for decent living, the latter arrived to found a just society where the immigrant Jews as well as the earlier Arab settlers could enjoy an equally good life. While the first arrivals envisaged the future of Palestine as an industrial country governed by intellectuals, the second wave decided to cultivate the mostly fallow, desert or swampy land and make it bear fruit. The arrivals of the second wave were not only producers of fieldcrops but also ideological tillers. It was them who founded the first kibbutz in Israel in 1909. If we measure the popularity of Israeli kibbutzim in figures, then the members of communes have never constituted more than 8 per cent of the population, for a longer period the percentage of kibbutz dwellers has been around four, and nowadays about three per cent. Quite a long time ago already the kibbutzim ceased to be purely agricultural enterprises like they used to be in their early days. During the last decade all kibbutzim, even the smallest, have earned part of their income from manufacturing and services.

In the section of book reviews Udo Josia analyses the book of Viktor Niitsoo, member of the Estonian Parliament and a former political prisoner, which deals with the Estonians' resistance movement against the Soviet occupation authorities from 1955–1985.

The issue ends with the third part of Boris Groys' *Style Stalin*.

Quotation marks in the translation of the New Testament "Nothing human is perfect"

Peeter Roosimaa

In 1998 the Estonian Bible Society published an extensively revised version of the Estonian-language Bible. A variety of problems had to be overcome while doing this work. One of them was the question of punctuation. As it is known, no marks of punctuation were used in Greek at the time when the New Testament was writ-

ten. The theme of the article is: where to put quotation marks in Chapter 3 of the Gospel according to St. John? The problem is reduced to the analysis of utterances of Jesus and St. John the Baptist, which reveals that in St. John 3,13-21 and 31-36 we have to do with Christ's confessional message after the Resurrection which does not belong to direct speech. Consequently, the quotation marks designating the end of Jesus' utterance should be at the end of St. John 3,12 and the quotation marks showing the end of St. John the Baptist's utterance at the end of St. John 3,30.

STALIN-STIIL

Boris Groys

Tõlkinud Kajar Pruul

III

Борис Гройс, СТИЛЬ Сталин. — Б. Гройс, УТОПИЯ И ОБМЕН. Москва: Знак, 1993, с. 9–110. Esmatrükk: Boris Groys, *Gesamtkunstwerk Stalin. Die gespaltene Kultur in Sowjetunion*. Aus dem Russ. von G. Leupold. München—Wien: Carl Hanser Verlag, 1988.

Copyright ©Б.Гройс 1993

Stalinliku kultuuri “bütsantslust”, selle küllastumust kristliku sümboolikaga peetakse sageli lihtsalt kas Stalini teoloogilise kasvatuselise tagajärjeks, vene rahva ahistatud religioossuseks, mis oli sunnitud endale uut objekti otsima, vms. Kõigist neist seletustest aga ei piisa ja nad jäävad pealispidiselt sotsioloogiliseks. Enese asetamine Jumala kohale, rekonstrueeritud ja uue tõlgenduse saanud müüt Jumalast kui kunstnikust, kes “mateeria vastupanu ületades” annab “elukorrale” vormi, — need on noodsamad avangardi varjatud mütoloogeedid, mis olid teinud avangardist pigem religioosset ja müstilist kui tehnilis-ratsionalistlikku laadi sündmuse ning mis nüüd Stalini ajal lihtsalt pinnale kerkisid. Ja kui avangardidemiurg sealjuures kahestub lõpmata heaks “vanaisake” Leniniks ja lõpmata kurjaks “kahjuriks” Trotskiks, siis on tähelepanuväärne, et Stalini kuju säilitab vaatamata oma vaieldamatule “headusele” ka küllalt palju deemonlikke atribuute: näiteks töötab ta peamiselt öösel, kui “normaalsed inimesed” magavad; tema pidev vaikimine on kuidagi heidutav ning ta ootamatud sekkumised väitlusse või argiasjadesse mõjuvad sageli kahemõttelise provokatsioonina.⁵⁹ Seega hoiab ta mõlemad, nii siira austuse kui ka sakraalse hirmu, täiel määral endale.

See uus, maske vahetava “dialektilise demiurgi” kultus, mis asendas traditsioonilise kristliku, identsust säilitava ja ainukordselt kehastunud Jumala kultust, viib täide avangardi võib-olla tähtsaima loomingulise impulsi — väljendada loomingus üleindividuaalset, isikuvälist, kollektiivset, ületada maise, sureliku “loovisiku” piirid. Kuigi iga avangardkunstnik väitis, et tema projekt on isikuülene, puhastatud kõigest juhuslikust, kunstniku “natuurist” ja spontaansetest reaktsioonidest, jäid need projektid siiski väga individuaalseks: juba üksi avangardi nõue luua projekt, mis vastanduks “automatiseerunud elukorrale”, uudsuse- ja originaalsusetootlus, oli ilmselgelt vastuolus universaalsuspretensiooniga. Olenemata reduktsiooni radikaalsusest, ilmneb siin taas, kuidas tema tagajärjed sõltuvad sellest, m i d a redutseeritakse, avangardi

⁵⁹Vt K. Clark, *op. cit.*, lk 141–145, samuti A. Синявский, Сталин — герой и художник сталинской эпохи. — *Синтаксис*, № 19. Париж, 1987, с. 106–125

projekteeringute kontekstist. Iga reduktsiooniakti kuulutas avangard lõplikuks, absoluutsesse nullpunkti jõudnuks, iga-sugust edasist reduktsiooni välistavaks — ambivalentse, hävitava ja loova demiurgilise printsiibi ainsaks ja lõplikuks kehastuseks. Ometi selgus iga kord, et redutseeritut saab veelgi redutseerida, ning sel moel muutus avangard rituaaliks, mis eitab oma rituaalset iseloomu, ei võta seda omaks ega tunnista seda, ei ole teadlik omaenese sisemisest mehaanikast.

Sotsialistlik realism aga, mis sootuks romantiliselt rõhutas kunstniku individuaalsust ja spontaansust, saavutas sellest hoolimata väga ruttu kultuurielu täieliku unifitseerituse, sest sidus kõik südamed ühise armastusega Stalini vastu ja ühise värinaga tema ees. Kreatiivsuse ja deemonlikkuse isikuüleste sügavike avastamine indiviidis hävitas individuaalsuse ja ühes sellega ka klassikalise realismi ehk "naturalismi" — seestpoolt ja teatud mõttes igaveseks. Stalini aja kunst on peaaegu katkematu massiiv — suured paljude figuuridega kompositsioonid, mis eriti viimastel aastatel valmisid "brigaaditöö meetodil" nagu ka suuremad arhitektuuriprojektid. Ka kirjanikud kirjutasid oma teoseid väga erinevate suuniste järgi nii mitmeid kordi ümber, et nood samahästi kui kaotasid individuaalse autorluse. Ühes sellega kahanes muuseumi osatähtsus, mida avangard oli tulutult taotlenud ja sellega vaid muuseumifonde täitnud: Stalini-aja kultuuri keskmeks said arhitektuur ja monumentaalkunst, nagu avangard oligi nõudnud, kusjuures tahvelmaali taassünd, mille lipu all oli toimunud avangardi purustamine, jäi selle kõrval täiesti varju. Avangardkunstnike, -kirjanikke, -kriitikuid endid lohutas see muidugi vähe, sest olenemata sellest, mida nad rääkisid, ihaldasid nemadki isiklikku tunnustust, nii nagu olid ihaldanud kõik "loojad" enne ja nähtavasti jäävad ihaldama ka pärast neid. Olgugi et Malevitš asetati suprematistlikku sarka, maeti ta seejärel täiesti tavapäraselt maamulda, näidates selle viimase suprematistliku konstruktsiooniga kätte suprematismi tegeliku saatuse — põrmust saab põrm, nagu oli öelnud Saalomon. Lenini põrm on aga ikka veel maha matmata ning hoolimata oma "traditsioonilisest" kujundusest tõendab sellega endiselt oma ajaliku omaniku "ürituse" üleisikulisust ja universaalsust. Raske öelda, kumba neist surematuse vormidest peaks rohkem kadestama.

Tavaliselt eeldatav avangardi ja sotsrealismi range dihhotoomia osutub lähemal vaatlusel seega vaid selle tulemuseks, et mõlemad on nähtud vaatenurgast, mida mõlemad ise olid valeks pidanud ja kummutada püüdnud — nimelt muuseumi-ekspositsiooni vaatenurgast, millest sellega ühtlasi ehtsa usu sümbol ja eetilise mõõdupuu tehakse. Avangardi põhieesmärgiks oli muuseumi ületamine, kunsti väljumine otse ellu, ning ses suhtes osutub sotsialistlik realism ühtaegu nii selle lõplikuks täideviimiseks kui ka avangardistliku demiürgismi refleksiooniks.

Avangard ja sotsialistlik realism — viimase all mõistetakse siin Stalini ajastu kunsti — on ju ühel meel nii motivatsiooniks kui ka eesmärgis, miks kunsti ekspansioon ellu on vajalik: et taastada jumalailma terviklikkus, mille tehnika sissetung on hävitanud, tehnika enese abil; peatada tehniline progress ja ajalooprogress üldse, kehtestades tema üle totaalse tehnilise kontrolli; ületada aeg, siseneda igavikku. Nii avangard kui ka sotsialistlik realism mõistavad end eelkõige kompensatoorse nähtusena ja vastandavad end “individualistlikule kodanlikule dekadentsile”, mis on sotsiaalse ja kosmilise terviku lagunemise ees abitu.

Malevitš uskus, et oli “Musta ruuduga” jõudnud “nägemuseni maailma puhtast materiaalsusest”, mis parimate aristoteleslike traditsioonide kohaselt võrdus eimiskiga. Konstruktivistid nõudsid, et sellele kaosele antaks uus vorm. Aga isegi oma kõige radikaalsemas, lefilikus, produktsionistlikus variandis säilis vene avangardil siiski usk dihhotoomiasse ühelt poolt kunstilise, korrastatud, tehtud ja teisalt mittekunstilise, otsese, argise, “materiaalse” sõna, kujundi jne vahel. Seetõttu ajaski avangard tegelikkuse segi selle peegeldusega massiteabevahendeis, s.o ajaleheartiklites, fotodel jne, mis olid juba ammu võimude poolt manipuleeritavad ja niiviisi saanud, moodsas keeles öelduna, reaalsuse *simulacrum*’iks.

Stalinlik kultuur aga tegi avameelselt just esialgsest ja vahetust kunstilise korrastamise objekti, toetudes nendega parteilise manipuleerimise kogemusele, mida ta ühiskondliku praktika tasandil oli viljelnud algusest peale. Ühtaegu tematiseeris ta autonoomses kunstilises tegevuses demiürgi kuju — uue tegelikkuse looja kuju, mida avangard oma vahenditega polnud suutnud saavutada. Ses suhtes kuulub sotsialistliku realismi kunst teiste seda liiki refleksioonide sekka, mis on

toonud avangardi kreatiivsuse- ja demonlikkuse-mehhanismid nähtavale psühholoogilisel tasandil, — nagu sürrealism, maagiline realism, Natsi-Saksa kunst jm. Ületanud avangardi ajaloolised raamid ning tühistanud tolele omase opositsiooni kunstliku ja mittekunstliku, traditsioonilise ja uue, konstruktiivse ja olmelise (ehk kitši) vahel, püüdis Stalini ajastu kunst nagu Natsi-Saksa kultuuri rajada uut igavest impeeriumi teispool inimajaloo piire — apokalüptilist kuningriiki, mis on suuteline minevikust jäägitult endasse võtma kõik hea ja tagasi tõukama kõik halva. See püüdlus, mis tagab avangardistliku utoopilise projekti teostamise mitteavangardistlike, traditsionalistlike, “realistlike” vahenditega, on selle kultuuri tuum ning seepärast ei tohiks seda kõrvale heita kui pelgalt välist poosi. Stalini-aja eluehituslik paatos ei lase end tõlgendada kui lihtsalt regressiooni minevikku, ta nõuab endale visalt õigust kehastada absoluutset apokalüptilist tulevikku, kus eristus mineviku ja tuleviku vahel üldse tähenduse kaotab.

Mil määral stalinliku kultuuri teoretikud selle kultuuri toimimisloogikast ise teadlikud olid, näitab kas või see, kuidas nad arvustasid avangardkunsti edasist evolutsiooni Läänes. Nii näiteks iseloomustab L. Reinhardt üliametlikus ajakirjas *Iskusstvo* Teise maailmasõja järgset Lääne avangardismi kui “uut akademismi”, kui rahvusvahelist stiili, mis on kooskõlas suurte, peaaesjalikult Ameerika korporatsioonide rahvusvahelise levikuga, ning kirjutab muuhulgas: “See, et kodanlus uusimaid kunstivoole tunnustab, on tänapäeva Lääne kunstile surmaotsuseks. Kui need voolud päevavalgele ilmusid, püüdsid nad mängida ühiskonna vihatundel iganenud elukorra vastu [...] Nüüd on opositsiooni mängimine ametlikule kunstile igasuguse õigustuse kaotanud. Haritud väikekodanlus on oma süle kadunud pojale kaisutuseks ayanud. Formalistlikest vooludest saab Wall Streeti ametlik kunst [...] Hulk reklaamikompaniisid ja -spekulante loob ja hävitab mainet, rahastab uusi kunstivoole, suunab ühiskonna maitset või õigemini maitsetust.”⁶⁰ Neile sõnadele oleksid nii mõnedki postmodernismi eest ja avangardistliku “korporatsioonide kunsti” vastu võitlejad tänapäeva Läänes valmis rõõmuga alla

⁶⁰Л. Рейнгардт, По ту сторону здравого смысла. Формализм на службе реакции. — *Искусство*, № 5, Москва—Ленинград, 1949, с. 77–78

kirjutama.⁶¹ Jõudu paljastustööks ammutab nõukogude autor seejuures siirast veendumusest, et teistes, ajakohastes vormides on just nõukogude sotsrealistlik kunst säilitanud tolle elava modernistliku, maailmaloova impulsi, mille modernism ise on akademiseerununa ammu kaotanud ning end oma põlisvaenlasele väikekodanlikule tarbijale maha müünud. Reinhardt arvates on nõukogude kunstivabadus kõrgemal Lääne turu pseudovabadusest: see kõrgem vabadus tähendab vabadust luua riigile, arvestamata rahva maitsega, luua selleks, et kujundada uut inimest, aga järelikult ka uut rahvast. Sotsialismiehitamise kõrgeim eesmärk on seega esteetiline ja sotsialismi ennast mõistetakse kui kõrgeimat ilunormi,⁶² sõnastab aga Stalini-aja kultuur selle eesmärgi üldjuhul eetilisel ja poliitilisel. Et stalinlikku kultuuri oleks võimalik näha esteetilisest vaatenurgast, pidi ta enne äparduma, minevikku jääma.

POSTUTOPISTLIK KUNST: MÜÜDILT MÜTOLOOGIALE

Võimatu oleks kirjeldada stalinismi kui esteetilist fenomeni, kui totaalset kunstiteost, silmas pidamata ka tema retseptiooni 1970.–1980. aastate nõukogude põrandaaluses või poolpõrandaaluses kunstis. Seal viidi justkui omakorda lõpule stalinlik projekt, toodi nähtavale ta sisemine struktuur, mõtestati see lahti ja sai alles nüüd täiesti mõistetavaks. 1970.–1980. aastate kunsti retrospektiivne vaatenurk ei ole seega Stalini ajastu kultuuri suhtes midagi välist, pole lihtsalt vene kunsti uus arengujärk. Ta on ka eeldus stalinliku projekti olemuse adekvaatseks mõistmiseks lähtuvalt selle projekti enese immanentsest loogikast. Seepärast ongi tema analüüs möödapääsmatu, kui tahame määratleda stalinliku projekti tegelikku kohta ajaloo.

⁶¹Vt nt Martha Rosler, Lookers, Buyers, Dealers, and Makers: Thoughts on Audience. — *Art after Modernism: Rethinking Representation*. The New Museum of Contemporary Art. New York, 1984, pp. 311–340

⁶²Н. Дмитриева, Эстетическая категория прекрасного. — *Искусство*, № 1, Москва—Ленинград, 1952, с. 78

Pärast Stalini surma 1953. aastal algas "destaliniseerimine", nagu seda nimetatakse Läänes, ehk "võitlus isikukultuse tagajärgedega", nagu oli tavaks öelda N. Liidus. Kõigile sai selgeks, et nn maailmaajaloo lõpuleviimine ja apokalüptilise tuhandeaastase riigi rajamine oli tegelikkuses tähendanud kohutavate kuritegude rodu, mis demoraliseerisid kogu maa, ning nõmeduste ja eelarvamuste levitamist, mis ta kultuurilises mõttes aastakümneid tagasi paiskasid. Kodanliku progressi vastu ehitatud barrikaadid, mis pidanuksid ajaloomuutuste eest kaitsma, pudenesid laiali — maa tahtis pöörduda tagasi ajalukku. Võttis küllalt palju aega, et taibata: tagasi pöörduda pole enam kuhugi, ajalugu ise oli vahepeal otsa saanud. Kogu maailm oli jõudnud postajaloolisse ajajärku, ning just seepärast, et oli kaotanud — mitte ilma stalinliku eksperimendi kaasmõjuta — lootuse ajalugu ületada. Seal aga, kus ajalugu ei püüdle oma lõpuleviiduse poole, ta kaob, lakkab olemast ajalugu, tardub.

Destaliniseerimise esimesed tagajärjed üllatasid kõiki neid, kes — eeskätt Läänes — olid eeldanud, et võrreldes vene ajaloo eelmise avangardistliku, progressistliku, ratsionalistliku, läänliku perioodiga oli stalinism regressiivne nähtus, ja oodanud, et nüüd pärast Stalini-aja õuduste lõppu lihtsalt jätkub Venemaal see vahepeal "vägivaldselt katkestatud areng". Midagi niisugust muidugi ei sündinud, sest Venemaal tunti vaistlikult, et stalinism polnud olnud midagi muud kui võidutseva utopismi kõrgeim aste. Sellepärast polnud stalinismile järgnenud reaktsioon mitte ootuspäraselt avangardistlik, vaid vägagi traditsionalistlik.

Kõige olulisemaga piirdudes: sotsialistlik realism hakkas samm-sammult maad andma traditsioonilisele realismile, mille kõige iseloomulikumaks ja mõjukamaks esindajaks "sula" ajal võib pidada Aleksandr Solženitsõnit. Utopilisi unistusi "uuest inimesest" asendas konservatiivne pöördumine "igaveste väärtuste" poole, mida kannab endas vene rahvas. Revolutsioon ja stalinism, mille see rahvas oli "üle elanud", paistsid nüüd mingi Venemaale võõra saatanliku lummusena, mis oli tulnud Läänest ja mida Venemaal olid levitanud peamiselt muulased: juudid, lätlased, hiinlased, või äärmisel juhul 19. sajandi lõpu ja 20. sajandi alguse Tsaari-Venemaa läänestunud emigrandid — kogu see "nihilistlik sortslus", nagu Dostojevski seda oma romaanis *Sortsid* oli kirjeldanud.

Solženitsõn väljendas seda vaateviisi üpris radikaalses vormis. Kergelt maskeeritud ja pehmendatud kujul aga sai sellest 1960.–70. aastate jooksul järk-järgult nõukogude ametlike ringkondade valitsev ideoloogia. Seda jutlustavad miljonilistes tiraažides “külaproosa” kirjanikud — Valentin Rasputin, Viktor Astafjev, Vassili Belov jt —, kellel on keskne koht ametlikus kultuuritööstuses, ent ka paljud mõjukad nõukogude filosoofid, kirjanduskriitikud jt. Lääne vaatlejad ei saa pahatihti sellest ideoloogiliste suundumuste uuest konfiguratsioonist N. Liidus päriselt aru, vaid eeldavad inertsist, et solženitsõnlikku tüüpi uusslavofiilsed ideed on valitseva ideoloogiaga opositsioonis, ning kalduvad pidama nende levikut koguni “liberaliseerumise” tunnuseks. Tegelikult on nõukogude ideoloogia viimastel aegadel teinud läbi olulise arengu, ning apelleerides ikka veel “marksismi-leninismi klassikutele”, tõlgendab nüüd neidsamu klassikuid hoopis teises viisus. (See nõukogude ideoloogia omadus — võimu ajaloolise järjepidevuse huvides nimetada uusi asju vanade nimedega — viibki kõrvaltvaatajaid kõige sagedamini eksiteele selle ideoloogia tegelike muutuste määra ja iseloomu suhtes.) Ametlik nõukogude ideoloogia on loobunud ajaloolise katkestuse ideest ning seninägematu uue ühiskonna ja uue inimese loomise loosungitest ning asetanud rõhu iseenesest küllalt vanale ideele sellest, et nõukogude korras leiavad kehastuse “inimkonna igavesed unistused paremast elust” ja “põlised moraali väärtused”, mille Läänes on hävitanud progress ja moraalipahesid salliv pluralismivaim. Teisisõnu, just praegu muutub nõukogude ideoloogia tõepoolest üha traditsionalistlikumaks ja konservatiivsemaks, pöördudes innukalt eeskätt vene traditsiooniliste väärtuste ja puhtmoralistlikult mõistetud kristluse poole. Nõukogude ideoloogia kollektivistlik loomus jääb sealjuures muutumatuks. See ei luba teistsugust käitumist indiviidiga kui vaid ta allutamist “rahva” tahtele, mis nõukogude tingimustes tähendab allumist riigile. Niihästi uusaegne individualism kui ka traditsiooniline kristlik hool isikliku lunastuse pärast, mis seisaks kõrgemal kõigist ühiskondlikest kohustustest, on seega välistatud. Ametlikud väljaanded serveerivad seda ideoloogiat üsna tasakaalustatud ja mõõdukas vormis, ehkki viimasel ajal üha avameelsemalt. Mitte- või poolametlikes ringkondades esineb ta võrdlemisi sõjakal kujul ning sageli võtab otseselt natsionalistliku ja antisemitliku, pogrommidele kutsuva ilme, sest lõppkokkuvõttes samasta-

takse saatanliku lummuse kaasa toonud nihilistlikud sortsid juutidega, oktoobrirevolutsioonis aga nähakse osa ülemaailmsest juudi vandenõust, mis olevat suunatud "vene rahva vaimsele ja füüsilisele hävitamisele".

Samal ajal kui "külaproosa" autorid juhtisid ristiretke tööstusliku progressi ja "tarbijamentaliteedi" vastu ning looduse ja kultuurimälestiste kaitseks, püüdsid paljud Stalini-järgse aja kirjanikud ja kunstnikud nähtavasti tõesti taastada avangarditraditsiooni ning rajasid "mitteametliku kultuuri", mis vastandas end ametlikule. Viimases oli endistviisi tabu igasugune vormiekperiment, mis sõna või kunstikujundi otsest ideoloogiateenistusest vabastas: ennemini oli nõukogude ametlik kultuuriteadvus valmis tunnustama Solženitsõni vaimus "nõukogudevastast realismi" kui põhimõtteliselt ideoloogivastast "formalismi".⁶³

Mitteametlik kunst, millel pikka aega tuli areneda võimu pidevate surveavalduste kiuste ja oma võimalikust auditoriumist peaaegu täiesti ära lõigatuna, tegi palju, et tõsta kaasaegse vene kunsti taset, kuid hoolimata kõigist saavutustest vormi vallas ei saa teda kuidagi pidada avangardiliikumise jätkuks. Otse vastupidi: see kunst on väga retrospektiivne, ta ei püüa mitte üle saada traditsioonilisest kunstnikuroolist, vaid just selle juurde naasta, luues läbitungimatuid, autonoomseid kunstimaailmu, millest igaüks pretendeerib ütlema lõplikku tõe maailma kohta. Klassikalise avangardi ja stalinismi ühisutoopiate asemel on hulk privaatseid utoopiaid, millest igaüks kannab endas täislaengut sallimatust teiste vastu ning veel enam rahva ja "sotsrealistliku kitši" vastu, keset mida see rahvas elab. Säärasele pseudoaristokraatlikule vaateviisile jääb märkamatuks, et vähendatud kujul taastodab ta tollesama sotsialistliku realismi absolutistlikku pretensiooni ja igaüks selle ülimalt elitaarse kultuuri iidoleist on oma austajateringi jaoks omamoodi Stalin. "Külaproosa" autorid süüdistavad Venemaaga toimunud katastroofis sаяndialguse intellektuaalset eliiti. Kuid selle eliidi tänapäevased järeltulijad pole sugugi unustanud revolutsioonistaastate met-sikuid pogromme, mis olid suunatud eelkõige haritlaskonna

⁶³Vt B. Groys, *Der Paradigmawechsel in der sowjetischen inoffiziellen Kultur*. — D. Beyrau, W. Eichwede (Hrsg.), *Auf der Suche nach Autonomie*. Bremen, 1987, S. 53–64

vastu, üleskutseid tappa kõik, kes kannavad "prille ja kaabut" ning kõnelevad korrektset vene keelt. Nad mäletavad haritud klasside süstemaatilist hävitamist Stalini ajal ja antisemiitlikku "arstide kohtuasja" selle lõpul, rääkimata palju aastaid kestnud diskrimineerimisest sotsiaalse või rahvusliku päritolu põhjal. See ajastu kaevas Venemaa elanike eri kihtide esindajate vahele nii sügavad kraavid, et õigupoolest on nood ikka veel ametis peamiselt omavaheliste arvete õiendamise-ga. Seepärast on sajandialguse modernistliku kultuuri taas-sünd Stalini-järgsel perioodil retrospektiivne, konservatiivne, elitaarne, s.o vastupidiselt selle kultuuri esialgsete suundumustega.

Kuid konservatiivsete "külakirjanike" sarnasus Stalini-aja kultuuriga on veelgi silmanähtavam. Nende unistus pöörduda tagasi minevikku ja luua "vene inimene" — nii nagu nad teda ette kujutavad — nüüdse *homo soveticus*'e totaalse ümberkasvatamise teel, on muidugi mõista täiesti utoopiline. Ka nende utopia traditsionalistlik iseloom lähendab seda stalinismile — isegi nende natsionalistliku varjundiga mure looduse säilimise pärast toob kohe meelde stalinistlikud "haljastamisprogrammid", mis on leidnud kunstilist kujutamist Leonid Leonovi *Vene metsas* ja mida tänapäevased vene metsa eestvõitlejad parema meelega ei meenutaks. Ökoloogilis-natsionalistlik utopia on endiselt utopia kõige otsesemas stalinlikus mõttes: taas on jutt kaasaegse tehnika totaalsest mobiliseerimisest, et peatada tehnikaprogress, katkesta ajalugu ja looduskeskkonnaga manipuleerides kujundada ümber inimene, s.o muuta ta modernistlikust ja tehnikastlikust antimodernistlikuks ja natsionaal-ökoloogiliseks. See antimodernismina mõistetud postmodernism tähendab vaid uut versiooni ikka tolletsamast modernistlikust projektist, mille vastu ta võitlevat näib, — maailma totaalsest "harmoonilisest" korraldamisest "enesepeatamise" teel. "Vene rahvusliku taassünni" võit tähendaks ikka sellesama plaadi läbimängimist: küll uute sõnadega, kuid vana, tüütuseni tuttava viisiga.

Niiis sai nõukogude kultuurimaastiku tähelepanelikule vaatlejale juba 1960.–1970. aastatel aina selgemaks, et katsed stalinlikku projekti ületada, olgu individuaalsel või kollektiivsel tasandil, jõuavad paratamatult selle projekti kordamiseni. Lääne võimuinstituudid, mis tagavad "eesmärgitu" progressi, vahetades ühe moe välja teiste vastu, ühe tehnika teise vas-

tu jne, ning mille vastu tõstab mässu subjektsus, ihates eesmärgi, tähendust, harmooniat, ja lõppude lõpuks lihtsalt soovimata teenida ükskõikset ajamoolokit, on siiski vastu pannud kõigile katsetele anda ajale mõte, suunata või transtsendeerida seda. Venemaal, N. Liidus oli lugu vastupidi: siin on progress võimalik ainult kui katse progressi peatada, kui natsionalistlik reaktsioon Lääne alatisele üleolekule ja püüe väljuda selle valdusalast, s.o ajast, apokalüptilisse ajatuseriiki. Ka vene avangard oli väga natsionalistlik, hoolimata levinud ettekujutustest tema "läänelikkuse" kohta. Üks ta algatajaist, Benedikt Lifšits, on rääkinud koguni vene avangardi rassistlikust loomusest.⁶⁴ Igatahes kohtab Lääne-vaenulikkust vene avangardistide teostes rohkem kui küllalt⁶⁵ — kehistas ju just Lääs neile seda irratsionaalset progressi, mida nad oma kõikehõlmava kunstiprojektiga tahtsid peatada. Vene elitaarse natsionalismi ajaloole on üldse iseloomulik, et võetakse üle kõige radikaalsem Lääne mood, radikaliseeritakse seda veelgi ja arvatakse end seeläbi Läänest üüratult üle olevat. Säärast strateegiat võib märgata juba slavofiilidel, kes radikaliseerisid Schellingit, samuti Nietzsche radikaliseerinud 19. sajandi lõpu "vene usulise renessansi" puhul jne. Niisugune natsionalistlik reaktsioon, mis võtab lääneliku progressi omaks vaid selleks, et seda progressi siis tema enese relvaga lüüa, seob võimu ja haritlaskonna mingi sügava sisemise kokkukuuluvusega sellises vormis, mis Läänes oleks võimatu.

Vene postutopism, mida vahel on nimetatud ka *sots-art'iks*, s.o sotsrealismi ironiliseks travestiaks, tekkiski sellest, et tunti ära see kokkukuuluvus: paljastati võimutahe opositsioonilisena näivas kunstiprojektis ning avastati kunstiprojekt poliitilise vägivalla strateegias. Vene kunstnike ja intellektuaalide jaoks tähendas see avastus kunsti süütuse kaotamise akti. Kahtluse alla sattusid ühtaegu nii kunstiline loomistung, "materjali valdamise" tahe, kui ka sellest kavast loobumise tung illusoorse taotluse nimel naasta isiklikku või kollektiivsesse minevikku. Nüüd sai eesmärgiks uurida esteetilis-poliitilise võimutahte strateegiaid — tunnistati säärase võimutahte primaarsust mis tahes, k.a omaenese kunstiprojekti puhul.

⁶⁴Б. Лифшиц, *op. cit.*, lk 149

⁶⁵Vt nt Rodtšenko "läänevastaseid" Pariisi-kirju: Родченко в Париже. — *Новый ЛЕФ*, № 2, Москва, 1927, с. 9–21

Edaspidi vaadeldakse mõnd niisuguste uuringute iseloomulikku näidet. Need pärinevad kunstnikelt ja kirjanikelt, kes esindavad nõukogude postutopismi — kui võib niimoodi nimetada liikumist, mis lähtub modernistliku ja postmodernistliku projekti algupärase suguluse, s.o “ajaloo tegemise” ja tema ületamise ühise päritolu äratundmisest. Seegi vaatlus, samuti nagu avangardi ja sotsialistliku realismi eritluse puhul, ei taotle niivõrd ainekogu ammendamist, kui püüab keskenduda *sots-art*’i peamistele kontseptuaalsetele skeemidele ja illustreerida neid näidetega, mis oleksid selle suundumuse enesemääratluse seisukohalt tõepoolest olulised. Edaspidi nimetame seda kunsti postutoopiliseks, eristamaks teda niihästi avangardi ja stalinismi utoopilisest kunstist kui ka antiutoopilisest kunstist, mida tavaliselt seostatakse postmodernse seisundiga, ning rõhutatakse ühtlasi seda, et ta ei taotle mitte modernse progressi kriitikat, vaid just selle progressi peatamise utoopiliste püüdluste reflekteerimist.

Kadunud silmapiir

Uue postutopistliku kunsti üks avateoseid, millel oli üli suur osa tema kujunemises, on Erik Bulatovi pilt “Silmapiir” (1972).⁶⁶ Pilt kujutab veidi kummastatud, fotosotsrealistlikus maneeris rühma iseloomulikult “nõukogude moodi” riietatud inimesi, kes sammuvad mööda liivaranda mere poole, meresilmapiiri suunas. Silmapiiri joont ennast aga pole näha, sest teda varjab tasapinnaline suprematistlik vorm, mis oleks nagu asetatud selle konventsionaalse pildi peale ja lõikaks teda kogu horisontaali ulatuses. Lähemalt vaadates osutub see vorm Lenini ordeni ordenilindiks.

Liikumine mere poole, päikesele vastu, vihjab Stalini aja sotsrealistliku kunsti optimismile. Ka pildi tegelased on riietes tolle aja kohaselt — tagasihoidlikult, väljapeetult, kuid erinevalt Stalini-aja standardpildist puudub neis pidulikkus, nad on seljaga vaataja poole, nii et “uute inimeste” nägusid pole näha. Kogu kompositsioon on tulvil mingit ärevustunnet, mis saavutatakse pildi fotorealistliku, “lääneliku” teos-

⁶⁶Erik Bulatovi teoste illustratsioone vt kataloogis: Eric Bulatov. Kunsthalle. Zürich, 1988. Vt ka intervjuud: Эрик Булатов — Борис Гройс. — А-Я, № 1. Париж, 1979, с. 26–33

tusega. Silmapiiri varjav ordenilint otsekui takistab rühma edasilikumist, peatab selle. Samal ajal, olles lihtsalt pildi peale asetatud, annab ta teistsuguse tõlgenduse korral vaatajale ka märku pildi fiktiivsest, tasapinnalisest iseloomust, lõhub ruumiillusiooni, mille oli loonud inimrühma liikumine ja triviaalselt realistlik perspektiivkonstruktsioon.

Silmapiiri *topos*'el on vene avangardi mõtlemises ja praktikas suur tähtsus. Ammustest aegadest peale sümboliseerib horisont, mis kaugeneb sedamööda, kuidas talle lähenetakse, igasuguse inimpüüdluse, iga "progressi" petlikkust — seda ontoloogilist vangipõlve, milles inimene maa peal viibib. Silmapiir tähistab inimvõimaluste piiri, mida on võimatu ületada just sellepärast, et see piir ise ei seisa paigal, tõkestab liikumist oma liikumisega, muudab edasimineku mõttetuks paigaltammumiseks, ühe ja sama lähteolukorra pidevaks taasesitamiseks. Asjata ei assotsieeru Nietzsche jutustuses Jumala surmast, ühes Uue Aja võtmetekstis, see surm silmapiiri kadumisega, mis kutsub ühtaegu esile nii vabadusekstaasi kui õuduse: "Me tapsime Tema — teie ja mina! [...] Kes andis meile käsna, et pühkida ära terve silmapiir? [...] Kuhu me liigume? Kas me mitte pidevalt ei lange? Ja tagasi, kõrvale, edasi — kõigis suundades?"⁶⁷

Nietzschele on horisondi kadumise "kosmiline kogemus" veel ärevust tekitav sündmus, Malevitš aga kuulutab juba uhkusega: "Ma rebisin katki silmapiirivõru ja vabanesin asjade ringist, horisondijoonest, millesse on suletud kunstnik ja loodusvormid. See neetud ring, mis uuenduse taga avab uuenduse, kisub kunstnikku eemale tema ülesandest purustada."⁶⁸ Silmapiiri hävitamisega saavutab kunstnik absoluutse uuduse ja ühtaegu igaviku, tõelisuse, ning pääseb maiste asjade petliku uuduse vangistusest. Perspektiivi kadumist, loobumist illusoorsest kolmemõõtmelisest ruumist, kogeb Malevitš kui väljapääsu vabadusse ääretu kosmilise ruumi lõpmatus eimiskis. Kuid see, mida Malevitš tajus väljapääsuna kolmemõõtmelise illusiooni taga asuvasse lõpmatusse, paistab tänapäeva vaatajale kahemõõtmelise tasapinnana. Bulatov on kirjutanud: "Malevitš lihtsalt keelas ruumi ära. Tuli ja tühistas revolutsioonilise dekreediga." Tulemuseks on pind. Kuid

⁶⁷Fr. Nietzsche, *Werke*. Bd. 2. München, 1967, S. 732

⁶⁸Gaßner/Gillen, *op. cit.*, lk 73

“pinna peal suuremat ei lenda, mööda ideaalset pinda isegi ei rooma”. Siit, kirjutab Bulatov, tuleb “kunstiruumi asendamine sotsiaalse ruumiga. Esimest korda seadis kunst oma lõppeesmärgiks sootsiumi ja sootsium tappis ta”.⁶⁹ Supremaatilist vormi — Nietzsche järgi käsna, mis pühib maha silmapiiri —, ei mõista ega esita Bulatov seetõttu inimest vabastavana, vaid vangistavana, sellena, mis oma ebainimliku taotlusega takistab inimese liikumist inimlikus ruumis ja ühtlasi muudab inimesegi kahemõõtmeliseks, pinnaliseks. Sealjuures Bulatov mitte üksnes ei tsiteeri Malevitši “supreemi”, vaid ka dešifreerib selle ideoloogiliselt, näitab teda ühtelangevana Stalini ajastu kõrgeima autasuga — Lenini ordeni kui võiduka sotsiaalse ruumi sümbol otsekui konkretiseeriks Malevitši “abstraktseid” vorme.

Oma järgmistes töödes arendab Bulatov seda võtet edasi: liidab kokku realistliku, illusoorse kolmemõõtmelise pildi ning supremaatilise tasapinna, mis vahel esineb plakati kujul (nagu kompositsioonis “Krassikovi tänav”, kus tegelikult taasluuakse Malevitši “Musta ruudu” kompositsioon, ainult et musta ruudu aset täidab Lenini-plakat ja valge tausta asemel on triviaalne Moskva linnavaade inimestega, kes liiguvad vaatajast eemale plakati suunas), vahel tekstuaalse loosungina, nagu “Слава КПСС!” või “Добро пожаловать!”. Ideoloogilise loosungi või plakati ülesandeks on niisugusel juhul “redutseerida elu-ruumina mõistetud ruum tasapinnaks”, hävitada kahemõõtmeliste pildi-inimeste jaoks perspektiiv. Seda on veelgi enam rõhutatud kunstniku nendes töödes, kus tekstil on konstruktiivne, “ruumi toetav” funktsioon — kus tekst ise on asetatud perspektiivi või koguni konstruktsiooniliselt alles avab selle (“Elan ja näen”, “Lähen” jm tööd). Säärasel ruumi avaval tekstil on enamasti poeetilise või sakraalse sõna “mitteideoloogiline”, “positiivne” iseloom.⁷⁰

Bulatov niisiis pöördub küll tagasi traditsioonilise kolmemõõtmelisuse-illusiooni ja realistliku pildi juurde, kuid ei usalda enam selle vahetust, “looduslikkust”. Ideoloogiast läbi

⁶⁹Э. Булатов, Об отношении Малевича к пространству. — А-Я, № 5. Париж, 1983, с. 28–31.

⁷⁰Б. Гройс, Картина как текст: “идеологическое искусство” Булатова и Кабакова. — *Wiener Slawistischer Almanach*, Bd. 17. Wien, 1986, с. 329–336

imbunud maailmas pole neutraalsus enam võimalik ja kunstnikul pole pääsu reaalsust avava või sulgeva demiurgi rollist: elu-ruum osutub ideoloogiliseks märgiks, ning otsused lange-tatakse tegelikult väljaspool seda. Bulatovi kunstipraktika on kõike muud kui eri aegade ajaloolisi stiile tsiteerida püüdev "eklektika", nagu võiks näida pealiskaudsele "postmodernsele" pilgule. Pigem püüab ta näidata immanentset loogikat, millel rajanevad nende stiilide vastastikused süvasuhted, ega jäta säärasest vaatlusest kõrvale ka seoseid omaenese teos-tega. Soovimata olla demiurg ega ideoloog teab ta siiski, et on seda; seda pealesurutud rolli eitamata analüüsib ta seda seespoolt, demonstreerides, kuidas visuaalne kujund läheb üle ideoloogiliseks manipuleerimiseks selle kujundiga ja vastu-pidi. Vabanemise asemel tingis silmapiiri kadumine vajaduse see silmapiir iga kord uuesti taasluua.

Avangardkunstnik kui "väike inimene"

1970. aastate algusest on pärit ka Ilja Kabakovi albumisari "Kümme tegelast", samuti üks uue suuna esimesi manifes-tatsioone. Iga album koosneb lahtistest lehtedest, mida tu-leb vaadelda teatud kindlas järjekorras ja mis kokku moo-dustavad illustreeritud jutustuse ühe tegelaskuju elust ja sur-mast.⁷¹ Pildid fikseerivad, mida näeb tegelase "sisesilm", tekst edastab tema elu väliseid seiku, nähtuna teiste pilguga ja ju-tustatuna nende häälega. (Sealjuures pole võimalik üheselt otsustada, kas tegu on illustreeritud teksti või kommenteeri-tud piltidega.)

Igas albumis areneb visuaalne kujutis samm-sammult oma hävingu suunas — kuni "silmapiiri kadumiseni", puhta val-ge leheni, mis sümboliseerib ühtlasi tegelase surma. Sisi-mas taotlevad tegelased kõige välise, nähtava ületamist, abso-luutse suprematistliku eimiski saavutamist, lõplikku vabane-mist maisest vangistusest. Väliste sündmuste tasandil vastab sellele pürgimusele alati triviaalne lugu muserdatud "väikese inimese" aeglasest surmast. See "väike inimene" on 19. sa-jandi härdameelse vene kirjanduse tüüpkelangelane. Lühidalt:

⁷¹Б. Гройс, Альбомы Ильи Кабакова. — А-Я, № 2. Париж, 1980, с. 17–22. Illustratsioonid ja üldiseloostus kataloogis: Ilja Kabakov, *Am Rande*. Kunsthalle. Bern, 1985.

Malevitš kui Gogoli Akaki Akakijevitš, kes pürib absoluutselt valge kalli sineli poole, mis pole talle seisusekohane, ja sellest jõupingutusest hukkub. Liiatigi esitatakse kangelaste seesmisi vaimuvälgatusi "halva" nõukogude kunstitoodangu laadis, demonstreerides nii "seestpoolt" nende triviaalsust ja originaalsusepuudust.

Suprematismi absoluutse eimiski tagant ilmub niisiis nähtavale veelgi sügavam kuristik: selle äärmusliku kunstiakti võimalike tõlgenduste lõpmatu mitmekesisus. Nood tõlgendused ulatuvad kõige sügavamõttelisematest kõige triviaalsemateni ning üheskoos võtavad sellelt aktilt tähenduslikkuse, mille ta oli saanud kanoniseeritud kunstiajaloo. Modernismi-ajastul toimus kunstiajalugu uue müüdina, mis andis oma kangelaste kõigile tegudele heroilise ja vääramatu tähenduse. Kabakov lammutab selle müüdi nüüd hulgaks ristuvateks, üksteisele vasturääkivateks, üksteiseks üleminevateks jne triviaalseteks lugudeks, mille vahel on võimatu valida, — nii et näiteks hinge gnostiline rännak läbi maailmade ja eoonide satub samale tasemele niihästi avangardkunsti ajalooa kui ka perekonnamelodraamaga (vt "Primakov, kes istub kapis", mis muide algab Malevitši "musta ruuduga" — viimast on interpreteeritud kui vaatepilti, mis avaneb pimedasse kappi pugevale väikesele poisile).

Pealtnäha kirjeldavad Kabakovi albumid (nagu ka ta hilisemad suureformaadilised pildid, kus albumitest tuttavaid teemasid edasi arendatakse) olme, argielu võitu avangardi üle, mis oli pidanud olme ületamist oma peaeesmärgiks, isegi tähtsamaks kui traditsioonilise kunsti ületamist. Avangard nägi olme välise püsivuse, tema nähtava silmapiiri taga avanemas suurt eimiskit, kosmose absoluutset pimedust. Kabakov aga asetab selle nägemuse enda olmelisse konteksti — kusjuures olmet ei käsita ta mitte kui teatud püsivate vormide komplekti, vaid kui piltide, diskursuste, ideoloogiliste suundumuste, stiilide, traditsioonide ja traditsioonivastaste revolutsioonide põimingut, kus kõik nood pidevalt üksteist kommenteerivad ning veelgi suuremasse läbipaistmatusse ja veelgi radikaalsemasse absurdi viivad kui avangardistliku kosmose pimedus ja absurd, millel siiski oli olnud teatud kindel referent — eimiski. Kabakovi maailmas säärast püsivat referenti pole — isegi eimiskist saab seal miski ja seetõttu osutub ka radikaalne eituis võimatuks. Märkinud mälestustes 70. aastate kohta oma

olme- ja argielukäsituse seost Marcel Duchamp'i ja *pop-art*'iga, täpsustab Kabakov oma seisukohti järgmiselt: "*Ready-made*'i kunst, "madala tegelikkuse" esemete tassimine näitusesaalis, algas sajandihakul Duchamp'iga ning on nüüdseks harilik, igapäevane nähtus. Nii et mingit "avastust" siin pole. Kuid on üks varjund, üks n-ö nüanss [...] Muuseumidesse välja pandud naturaalsed esemed väljendavad, olgu või absurdi vahendusel, "olemise" mingeid erilisi, sageli olemuslikke tahke, ning *pop-art*'i teosed demonstreerivad millegi reklaame, neile "vitriinidele" vastab midagi kaupluste "sisemuses", nad reklaamivad, lubavad "midagi reaalselt", tegelikult olemas olevat. Meie reklaamidele, üleskutsetele, selgitustele, juhistele, plaanidele — ja kõik teavad seda — ei vasta tegelikkuses kunagi ega kusagil mitte midagi. See on puhas, enesega piirduv väljendus, "TEKST" selle sõna täpses tähenduses. See TEKST, millest on kindlalt teada, et ta ei pöördu kellegi poole, ei tähista midagi ja talle ei vasta miski, tähendab iseenesest siiski üpris palju, ning huvis ja tähelepanus tema vastu, töös temaga on meie "isoproduktioonisse" suhtumise eripära [...] See on seda olulisem, et niisugune tekst läbib kogu meie elu [...] kuid oleks ettevaatamatu öelda, et need tekstid on suunatud mingile inimsubjektile, et nad pöörduvad "nõukogude inimese" poole. See fenomen on veelgi ainulaadsem, kui esmapilgul paistab. Meie tekstid pöörduvad ainult tekstide poole, ja iga tekst on vastus eelmisele tekstile."⁷²

Nõukogude tingimustes, mis on kujundatud Stalini perioodi poolt, kattub niisiis olme ideoloogiaga. Ja ses mõttes on olme tõesti ületatud: ta on saanud "ebainimlikuks" tekstiks, millest "elu" on kadunud, milles "elu" on lahustunud. Kuid samal ajal on ka ideoloogia kui konkreetne, inimesele suunatud diskursus lahustunud olmes: olme ja ideoloogia langevad ühte lõpmatus tekstis. Täiesti ilmne on nende Kabakovi kirjelduste paralleelsus postmodernse seisundi derridaliku kirjeldusega, ehkki tol ajal polnud Kabakov veel tuttav Derrida filosoofiaga (oma kõnealuses tekstis viitab ta Wittgensteini-le). Kabakovi "teksti" mõiste vastab üsna täpselt Derrida *écriture*'i ("kirja") mõistele, kus kirjutatud tekst, visuaalne märk, on lihtsalt "jalg", millel puudub igasugune väline referent ja mis astub lõputusse eristumiste mängu, kus kaob igasugune püsiv tähendus. Seda lähedust rõhutab veelgi viis,

⁷²Илья Кабаков, Семидесятые годы. (Käsikiri)

kuidas Kabakov käsitseb "hääle" mõistet: tekstid tema kompositsioonides kuuluvad tavaliselt teatud kindlatele, nimepidi nimetatud "häälele", kuid need hääled on teose ruumis laiali laotatud, "ruumistatud"⁷³, ja "elavatena" allutatud "surnud" tähtede ja märkide kompositsiooniahelatele. Tasub märgata ka seda rolli, mis on Kabakovi "äärekritseidustel"⁷⁴ — see vastab Derrida *parergon*'ile⁷⁵ jne. Analooge võib näha ka sellega, kuidas Lyotard mõistab ühe domineeriva diskursuse hargnemist paljudeks eraldi diskursusteks, ning sümboolse ja imaginaarse vahelise suhtega Lacanil jm.

Kabakovi enda arvates tulenevad ta rohked rööpjooned prantsuse poststrukturealistliku mõttega nende ühesugusest huvist ideoloogilise diskursusetüübi vastu — erinevalt huvist puhtvisuaalse esemeterea vastu, mis iseloomustab anglo-ameerika *pop-art*'i, sealhulgas ka selle neid tänapäevaseid variante, mille puhul õigustamatult 70. aastate prantsuse filosoofiale viidatakse. Sarnasustest hoolimata on Kabakovi laadi nõukogude postutopismi ja prantsuse poststrukturealismil vahel ka olulisi lahknevusi. Kui "puhtas valges", *parousia*'s väljenduva suprematistliku ilmutuse vahetu "kohalolu" lükkab Kabakov tagasi teksti nimel, mis seostub kohalolu/puudumise ambivalentisusega, siis see tekst ise asetub ju valgele foonile, saab nähtavaks tänu sellele valgele — niisama nagu lihtsalt paberile kirjutatud "mittekunstiline" tekst.⁷⁶ See teksti ja fooni ambivalentisus läheb kaugemale "tekstisisesest ambivalentisusest", kuna fooni ei saa pidada lihtsalt teksti puudumiseks. Kui olme kattus ideoloogiaga, siis ei tähistanud see üksnes avangardi lüüasaamist, vaid ka võitu — ilma tema "valgeta" poleks ka teksti sellel. Ja kui avangardist on "väike inimene", kes upub ideoloogilises olmes, siis kogeb ju ka iga "väike inimene" omaenese isiklikku puhta valguse, surma, absurdi ilmutust (nagu nt Tolstoi "Ivan Iljitsi surmas"). Ühelt poolt absoluutne *parousia*, subjektiivsuse totaalne kohalolu kõigi asjade universaalses tähenduses, elutäius, ja teiselt poolt teksti lõpmatus, tema materiaalsus, mis kannab endas puudumist,

⁷³J. Derrida, *Marges de la philosophie*. Paris, 1972, p. 19

⁷⁴Vrd ka Kabakovi Berni-näituse pealkirja: *Am Rande*

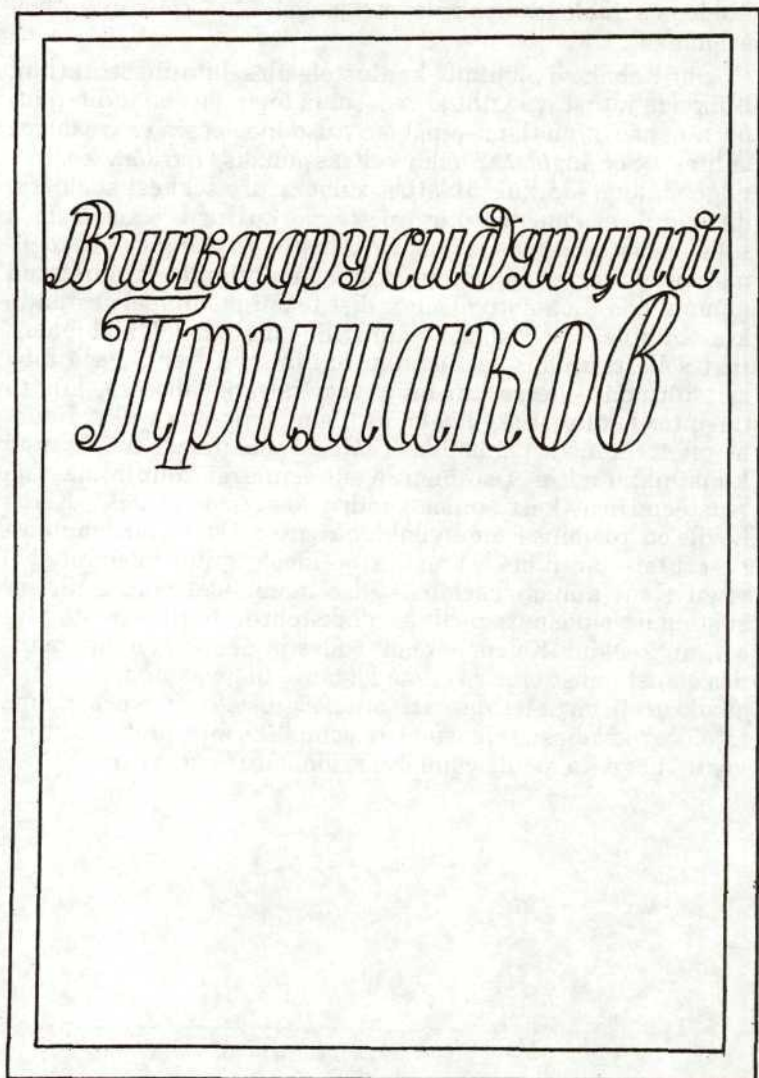
⁷⁵J. Derrida, *La vérité en peinture*. Paris, 1973, p. 63–64

⁷⁶"Valge" funktsioonist Kabakovil vt: А-Я, № 6, Париж, 1984,

surma, — need ei ole Kabakovil mitte radikaalses opositsioonis, vaid on kui kaks võrdväärset interpretatsiooni tegelikult ühele ja samale loomeaktile, mis langeb ühte kunstniku “bio-graafiaga”.

Siit Kabakovi albumite kordustele ülesehitatud struktuur. Kõik nad jutustavad üht ja sedasama lugu, mis on indiferentne tänapäeva mõtlemise põhieristuse ideoloogia *vs.* reaalsus suhtes. See lugu jääb ikka selleksamaks, ükskõik kas me tõlgendame teda kui jutustust subjektsuse tekkest sõna traditsioonilises, “idealistlikus” mõttes või kui lugu sotsiaalsete ja seksuaalsete jõudude mõjust või tähistajate mängust või kogunisti programmi läbimängimisest mõnes tehniliselt täiustatud kompuutris. Lõpmatu ideoloogilise teksti maailm ei vastandu kunstnikule, sest Kabakovi kunstiline mälu hoiab alal mälestust sellest, kuidas see maailm Stalini ajal “tehti”, ega luba tal suhtuda sellesse kui millessegi täiesti välisesse, kus ta nagu too konkreetne subjektsus üleni lahustuda võiks. Kauaegne treening sotsialistliku realismi maailmas on õpetanud kunstnikku mitte eristama rangelt demiurgi, “ uut inimest ” ja “süsteemi krivikest”, tema “kaadrit, kes otsustab kõik”. Kabakovile on küsimus loominguakti autentsusest või mitteautentsusest teisejärguline, s.t on üksnes ideoloogiline küsimus. Nii nagu Kant kunagi keeldus välise maailma loomuse üle otsustamast omaenese poolt kindlakstehtud antinoomiate alusel, nii keeldub Kabakov oma töödes ja nende kommentaarides otsustamast oma siseilma loomuse üle, vastandades post-strukturalismi ja Heideggeri “ontoloogilisele erinevusele” oma täieliku ükskõiksuse igasuguste võimalike interpretatsioonide vastu, nagu ka nende võimatuse, lõpmatuse jne vastu.

ILJA KABAKOV. Kapis-istuv Primakov

Он говорит:

Я забрался в эту павиль, чтобы немного очнуться от моей ужасной городской жизни.

... Теперь слышишь дятлом в елку у реки и слышишь то на полянках, то на противоположном берегу зарослей осокой и густым лесом. Все вокруг залито солнечным зеленым светом. Стрекозы: скребут над водой. Полая, звенящая тишина, в ней иногда слышны голоса моей хозяйки и соседа, старого аяка: ТЫМ.

Постепенно дремота одолевает меня. Все становится нереальным, полувидим, полусном. Откуда-то доносятся голоса, но я не могу определить, чьи они. Неожиданно я слышу свой собственный голос. Он почему-то читает стихи...

В. Кудряков

Примаков:

Шкаф

...Рядом с окном-стол; напротив-
вольбой, раздаланной
под орехъякф...

А.Касенин, Два картана

ILJA KABAКOV. Primakovi esimene album. Kapis

Первый альбом Примакова:

В шкатулку.

... И была маленькая бас-
тежная камочка.
А. Кавелин, „Два капитана“

Мargarita Lvovna prinnisa

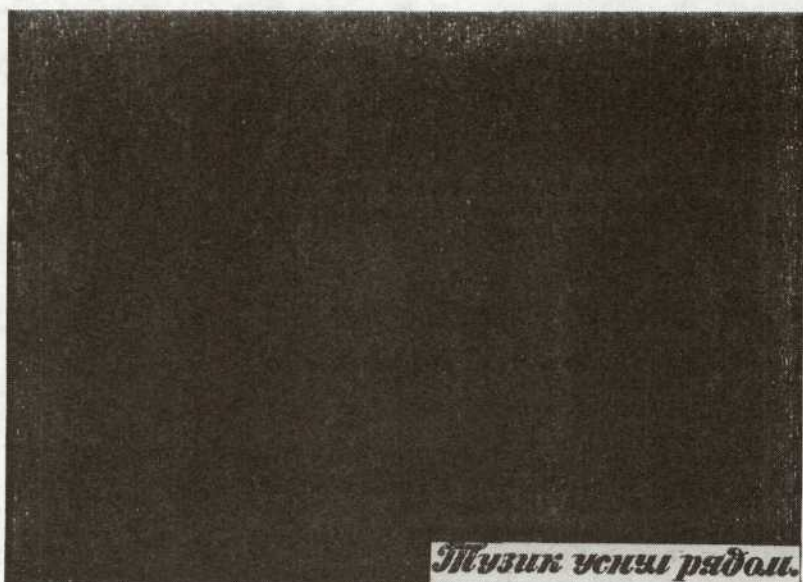
Мила Весна 77

Оля делает уроки.

© 2007

Stalin-stil

Музик усни рядом.

Музыкальный журнал

Boris Groys

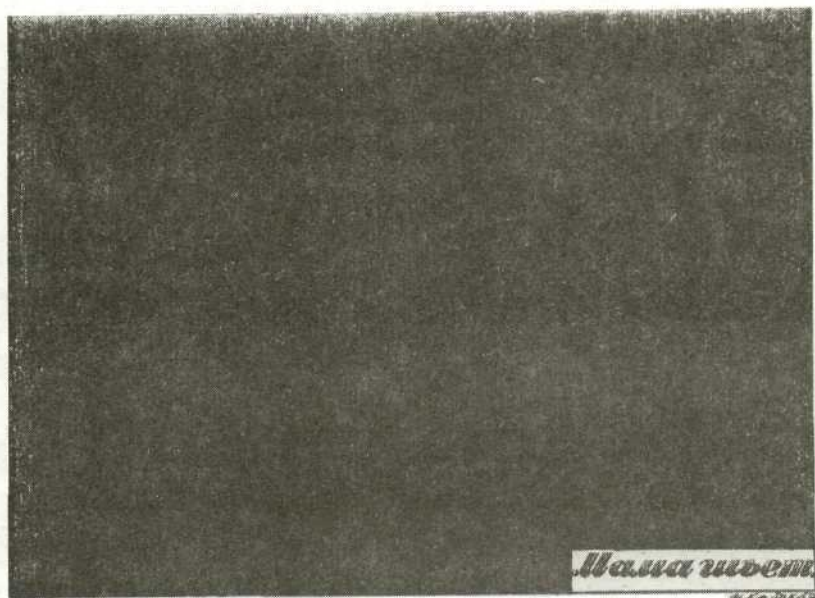
Дует сильный ветер.

В. КОЗЛОВ

Отцу заводит часы

Г. К. П. П. П.

Комментарий Прилаковой:

**Он еще совсем маленьким стал
забираться в бычок и там прятать
ся. Все свои игрушки он тоже пе-
рехватил туда. Из старой подуш-
ки и пиджака он смастерил что-
то вроде постели...**

И.Коллектор 73 г.

Комментарий Грязиной:

КОГДА Я ПРИМАА КАК-ТО К НИМ И СЕ-
ЛА, ВДУГ КТО-ТО СТРАШНО ЗАРЫЧАА
И ЗАВЫА СЗАД МЕНЯ. Я ОГАЧНУЛАСЬ,
НО НИКОГО ТАМ НЕ БЫА. Я ТАК НА-
ПУГААЛАСЬ, ЧТО ТУТ ЖЕ ХОТЕАА УЙТИ,
НО МАРИЯ НИКОЛАЕВНА СКАЗАА, ЧТО
ЭТО СЫН ИХ ТАК ШУТЯТ, НО Я ВСЕ РАВ-
НО УШЛА И СТААА РЕАКЦ У НИХ БЫВАТЬ
ПОСЛЕ ЭТОГО.

Н. Кудряков

Stalini parimad õpilased

Bulatov ja Kabakov tegelevad peamiselt uue nõukogude olme argipäevasümboolika ja varjatud mütoloogiaga. Erinevalt neist pöördus kunstniketandem Vitali Komar ja Aleksandr Melamid ligikaudu samal ajal, 70. aastate alguses, otseteed stalinliku müüdi, nõukogude kõrge klassika poole. Nemad panidki ette nimetada oma kunsti *sots-art*'iks — nimetus kodunes kiiresti ja praegu tarvitatakse seda sageli kogu vastava suuna kohta.⁷⁷ Mõistmaks Komari ja Melamidi suhtumist vene kunstilukku on eriti oluline nende illustreeritud jutustus "A. Zjablov" (1973),⁷⁸ kus nad esitavad selle suhtumise ajaloolise mõistujutu vormis.

Loo peakangelaseks, keda kirjeldatakse kunstiteadusliku artikli stiilis, kaasates (mõistagi fiktiivseid) dokumente, tunnistusi, kirjavahetust jm, on kunstnik Apelles Zjablov, lihtne pärisorjast talupoeg, kes juba 18. sajandil tegelenuvat abstraktse maalikunstiga. Juurde on lisatud nende maalide näiteid oma ajastu toekates raamides. Toonane "tsaariakadeemia" ei mõistnud kunstnikku ja pani ta põlu alla — teda sunniti maha joonistama antiikteoste kipsjäljendeid ning meelegeitust poos ta end üles. Pealtnäha samastavad autorid end oma kangelasega, olles ju ise ka valitseva akademismi poolt "formalistidena" põlu alla pandud ning samuti allutatud otsesele politseilisele vägivallale, mille ülesandeks on teha lõpp kunstis "igasugusele moonutavale põhimõttele [---], mida looduses ei esine või kui esineb, siis pole see sünnis, ja mida mõningad ilma erilise vajaduseta kasutavad üksnes selleks, et näidata üles oma hoolimatust reeglite vastu".

Teisalt aga selgub loo käigus, et Zjablovi abstraktsed maalid (need on "Tema Kõrguse "Eimiski" portreed", mille autent-sust tõendab kunstniku unenägu apokalüptilisest katastroofist, —

⁷⁷Illustratsioone ja infomaterjali vt: *Komar & Melamid, Two Soviet Dissident Artists*. Ed. by Melvyn B. Nathanson. Southern Illinois University Press, 1979; samuti: Komar & Melamid. *Katalog*. Museum of Modern Art, Oxford, 1985

⁷⁸В. Комар, А. Меламид, А. Зяблов, Этюд к монографии. — *Russica* — 1981. New York, 1982, с. 403–408

ilmsed vihjed vene avangardi mõttemaailmale) on mõeldud kaunistama tema peremehe mõisnik Struiski piinakeldreid. Struiskit ennast on jutus kujutatud valgustatud europiseerijana ning nii asetub abstraktne kunst nende sajandeid väldanud repressioonide konteksti, mida riigivõim kasutab, et rahvast "asiaatliku" vägivalla abil euroopalikule arenguteele pöörata. See on selge vihje vene avangardi seostele revolutsioonilise vägivallaga ja ka otsest Tšekaa—GPU aparaadiga. Võrdlust süvendab veelgi biograafi osutus, et Zjablovi kunst oli iseloomulik "vene rahvusliku eneseteadvuse tekkeajale, Peeter Suure poolt sügavast unest äratatud rahva loomejõudude tormilise puhkemise ja keemise ajale".

Täiesti stalinliku historiograafia vaimus sünnib meie silme all natsionalistlik müüt Venemaa europiseerimise ajaloost. Zjablovi hilisem elulookirjutaja väidabki juba et "Zjablovi kunst on otsekui rahva hingepõhjast tulev protest "Londoni aferistide" sabas jooksjate variserlike moraaliväärtuste vastu". Elulookirjutaja pajatab ka, et "suure kunstniku elujaatavate maalide läte peitub rahvalikes jäänülmustrites ja vahelduvais värvivarjundeis, mida pakuvad meri ja Kesk-Venemaa taevast, uljas leegimängus ja rikkalikke plastilisi võimalusi kätkevates dekoratiivsetes kivimites, mille lihvimise kunstiga on ammustest aegadest peale kuulsust võitnud Uurali meistrid". Ning lausub kokkuvõtteks: "traagiline saatus, mis langes osaks pärisorjast kunstnikule Apelles Zjablovile, kelle optimistlik looming nüüd viimaks on leidnud talle õigusega kuuluva koha maailmakultuuri varakambris, valgustab ka täna, sajandite kuristiku tagant tähena teed kõigile loomeharitlaskonna esindajatele, kes otsivad tegelikkuse tüüpilist peegeldust selle dialektilises arengus".

See särav paroodia nõukogude kunstiteaduse septicimaalselt ideoloogilise stiili ja natsionalistliku retoorika pihta asetab Apelles Zjablovi — aga ühes temaga ka vene avangardkunsti — nende loendamatu Stalini aja lookeste konteksti, mis vestsid lihtsatest vene talupoegadest-iseõppijatest, kes edestasid Läänt kõigis teadustes ja jäid tundmatuks üksnes "tsaaribürokraatia salasepitsuste" tõttu, kuna viimane koosnes välismaalastest või neist, kes kummardasid vaid kõike välismaist. Nende lookeste kallal, mis saatsid ka 1940. aastate lõpu ja 50-ndate alguse antisemiitlikku "kosmopolitismi-vastase võitluse" kampaaniat, teritavad vai-

muinimesed N. Liidus tänapäevani meelsasti keelt. Seetõttu saavad Komar ja Melamid hakkama tõelise pühaduse teotusega, kui kõrge ja traagilise müüdi vene avangardist võrdsustavad selle madala kitsisüžeeaga.

Komar ja Melamid ise ei näe siin kummatigi mingit pühaduse teotust, sest nende jaoks on avangardi-religioon väärusk, eba jumalakummardamine. Nende lähenemisviisi võtme võib leida Struiski arutlustest, mis on määratud Apellesele ja kus ta kirjutab, et ei näe Zjablovi-stiilis ikonoklastial mõtet, kuna see ei lähe lõpuni: "Kas poleks siis juba parem piirduda palja kirjaga, nagu juudid enne ja nüüd on teinud? Ja miks seada sihiks võitlus just ühtede ja mitte teiste iidolitega?" Avangardistlik, stalinlik, läänlaste ja slavofiilide müüt põimuvad pidevalt ühte, kodeerivad ja refereerivad vastastikku üksteist. Kõik nad on paganlikud võimumüüdid, ning seepärast ilmubki avangardi pseudoikonoklastiline "eimiski"-müüt "Tema Kõrguse "Eimiski" " paraadportreena, edasi aga võib temast saada juba kelle tahes paraadportree — kas või tollesama Stalini oma.

Fundamentaalne aimdus, et igasugune kunst on võimu representatsioon, ongi Komari ja Melamidi loomingu peamiseks tõukejõuks. Sellest lähtudes loobuvad nad algusest peale otsimast niisugust kunstivormi, mis vastanduks võimule, sest peavad juba säära otsingutki omakorda võimutahte manifestatsiooniks. Nende strateegiaks on nähtavale tuua see, et võimumüüt (nii kunstiline kui poliitiline) läbib ühtviisi kogu maailma kunsti, sealhulgas ka nende enda oma. Nad tunnistavad avalikult oma kavatsust saada sajandi suurimateks ja kuulsaimateks kunstnikeks ning loovad nii omamoodi geniaalse kunstniku *simulacrum*'i. Rajades oma absoluutset kunstnikuisiku-kultust (mille muudab ironiliseks juba see, et neid endid on ju kaks), võtavad Komar ja Melamid eeskujuks Stalini, kellest 1970. aastate lõpul ja 80-ndate algul saab vaat et nende loomingu peategelane.

Neis teostes Komar ja Melamid mitte ainult ei "paljasta" Stalini-müüti, ei "demütologiseeri" seda, vaid ühtlasi remütologiseerivad: nad ülistavad Stalinit resoluutsemalt, kui ükski Stalini aja kunstnik seda teha tihanuks. Ja ühtlasi muudavad nad Stalini sellega mingiks akadeemilises maneeris esitatud sürrealistlikuks unenäotegelaseks. Nende pildid on otsekui sotsialistliku psühho-

analüüsi seansid, mis toovad esile nõukogude inimese alateadvuse peidetud mütoloogia, mida too ise endale teadvustada ei sõanda. “Liberaalne tsensuur” oli keelanud kõik Stalini aja ametliku sümboolikaga seotu; stalinlik tsensuur — kõik individuaalse, “dekadentliku”, “kõlvatu”, “lääneliku”; nõukogude tsensuur üldse — kõik “erootilise”, samuti nt isamaa ajaloo sakraliseeritud tegelaste välismaiste prototüüpide äratundmise, mis võinuks õdnestada nende tegelaste unikaalsust, jne. Nende rohkete tsensuurikihtide all kuhjus nõukogude inimese alateadvusse hulk assotsiatsioonitaseid ja -ahelaid, mis Lääne, erootika, stalinismi, kultuuriajaloo ja avangardi kõik üheks mütoloogiavõrgustikuks põimisid. Komari ja Melamidi psühhoanalüüs on pigem lacanilik kui freudilik: nad ei püüa selgitada mingis konkreetses ajaloolises sündmuses seisnenud konkreetset isiklikku traumat, vaid võimaldavad erinevate semiootiliste süsteemide märkidel vabalt kommuteerida, kombineeruda, jadu moodustada, et niiviisi kui võimalik nähtavale tuua kogu assotsiatsioonivõrgustik — kõigis suundades ja kõigil tasandil. Selle tulemusena läheb tardunud stalinlik mütoloogia liikvele ja hakkab ilmutama sugulust arutu hulga teiste sotsiaalsete, kunstialaste või seksuaalsete müütidega, tuues nii nähtavale oma eklektitsismi, mis ta enesegi eest varjatud oli. See stalinliku müüdi vabastamine staatilisusest tähendab ühtaegu kunstnike eneste ja nende publiku vabastamist sellest müüdist. Vabanemine ei toimu aga mitte müüdi eitamise kaudu, vaid vastupidi — müüdi laiendamise teel selliste piirideni, kuhu tema esialgne võim, ühel eraldivõetud maal ehitatava sotsialismi võim, järele ei küüni. Komari ja Melamidi müüt osutub rikkamaks, mitmetahulisemaks kui stalinlik müüt, mis on alles aheldatud oma modernistliku eksklusiivsusprensiooni külge: Stalini parimad õpilased pääsevad oma õpetaja käest tänu sellele, et simuleerivad projekti, mis on veelgi grandioossem kui õpetaja oma.

Seetõttu ei suhtu Komari ja Melamid oma *sots-art*'i sugugi kui lihtsalt sotsrealismi paroodiasse, vaid kui üritusse tuua päeva-vahele neis endis leiduv universaalne alge, kollektiivne ois, mis ühendab neid teistega, — ning kui personaalse ja maailmaajaloo ühtsusse. Viimast sümboliseerib Komarile ja Melamidile suuresti Jalta kokkulepe: see kinnistas maailma jagunemise kahte blokki, millest kumbki avaldub teisele tema “ööpoolena”, “teisena”, “ala-

teadvusena", ta utoopiliste ja samas ka negatiivsete fantasmide valdusalana.⁷⁹ See maailmajagamine tekitab Moskvas viibivatel kunstnikel Lääne-orientatsiooni ja pärast nende Läände-saabumist kutsub esile iha rekonstrueerida oma "Ida-traumasid". Poliitiline piir ühtib ebapüsiva piiriga kunstnike eneste teadvuse ja alateadvuse vahel, mis olenevalt Lääne või Ida vaatekohast teineteisega pidevalt kohti vahetavad.

Niisiis loovadki Komar ja Melamid oma teoses "Jalta konverents" otsekui ikooni tänapäeva alateadvust valitsevast uuest Kolmainsusest. Stalini ja E. T.* kujud sümboliseerivad utoopilist paatost, mis võimutseb mõlemas impeeriumis ja moodustab kolmainsusliku ühtsuse võidetud natsionaalsotsialistliku Saksamaa utoopiaga. Võiks öelda, et sellest sisemisest sugulusest tänapäeva ideoloogiliste põhimüütide vahel lähtub kogu Komari ja Melamidi kunst. Ühes intervjuus märgib Melamid, et kõigi revolutsioonide eesmärk on üks — "aja peatamine", ning asetab ses mõttes ühele pulgale Malevitši "Musta ruudu" ja Mondriani uusklassitsismi, Hitleri ja Stalini totalitaarse praktika ning Pollocki maalid. Viimased "on sünnitanud kujutluse sellisest individuaalsusest, mis liigub väljaspool ajalugu ja aega ning hävitab võimsa tiigrina kõik, et ise ainsana alles jääda — see tundub olevat üsna fašistoidne ettekujutus individuaalsusest",⁸⁰ Ajaloovälise utoopia vaimu, mida tabavalt sümboliseerib E. T. kuju ning mis on suunatud pideva muutumise vastu, ajavoolu enese vastu, diagnoosib Melamid seega ka ameerika kunstis ja ameerikalikus elulaadis.

Tõsi küll, Komar on nimetatud intervjuus ettevaatlikum ja erisatab "stalinlikku" revolutsiooni Trotski permanentsest revolutsionist, mis liigub koos ajalooa ega sea endale lõplikke eesmärke. Võib lisada, et Komari arusaamist mööda koosnebki ajalugu tema peatamise katsetest, nii et iga liikumine sisaldab utoopilist potentsiaali, mis ajalugu edasi tõukab ja ühtlasi ta liikumist tõkestada püüab. Utopia ei ole niisiis midagi sellist, mis lihtsalt ületada

⁷⁹ Vt nt Komari ja Melamidi tööd "Jalta 1945 — Moskva talv 1977" kataloogis: *Documenta 8*, Bd. 2. Kassel, 1987, S. 132–133

*Mõeldud on tegelast Steven Spielbergi filmist "Tulnukas", 1982

⁸⁰ Vt N. Smolik, Interview mit Komar & Melamid. — *Wolkenkratzer*, Nr. 6. Frankfurt am Main, 1987, S. 48–53

tuleks, millest ühekorraga ja igaveseks lahti öelda tuleks. Juba säärane otsus ise oleks utoopiline. Utopia osutub ambivalentseks algeks, seemiselt omaseks igale, kaasa arvatud antiutopistlikule kunstiprojektile, ning tema olemus tuleb lahti mõtestada sotsiaalse psühhoanalüüsi abil, mis hõlmaks ühtviisi nii ennast kui teisi, nii isiklikku kui poliitilist ajalugu.

Vormi alal iseloomustab 1970. aastate nõukogude post-utopistlikku kunsti eelkõige tagasipöördumine narratiivsuse juurde, mida oli ette valmistanud juba sotsialistliku realismi narratiivsus ja mis vastandub avangardi keeldumisele igasugusest literatuursusest. Seejuures aga ei tähenda see sugugi — nagu ka mitte Stalini aja kultuuri puhul — lihtsalt naasmist avangardielse argielukirjelduse juurde. Klassikalise avangardi radikaalse ja lõpliku loobumishetki tagant oli ilmsiks tulnud avangardimüüt, millela pole võimalik sellest žestist aru saada ja millela teda polnukski, — legitimeeriv narratiiv ideoloogiliselt konstrueeritud kunstiajaloo, mis jutustab sellest, kuidas kunstnik samm-sammult vabanes jutustavusest. See müüt, mida Läänes tavaliselt võetakse kui midagi enesestmõistetavat, pandi Stalini-järgsel Venemaal loomulikult kahtluse alla, kuna sattus seal kõrvuti konkureeriva stalinliku müüdiga “positiivsest kangelasest”, “uuest inimesest”, demiurgist kui “uue sotsialistliku tegelikkuse” loojast. Nende kahe, pealtnäha teineteist välistava müüdi vahel ilmnis kohe “perekonnasarnasus”, kui Wittgensteini terminit tarvitada. Ühel pool oli lugu, mis kirjeldas niihästi modernistliku kunsti ontogeneesi kui fülogeneesi ning jutustas üksildasest ja kannatavast kangelasest, avangardistist, kes ütleb lahti minevikust, saavutab lõpuks võidu tardunud maailma üle ning kujundab selle ümber. Teisel pool olid hagiograafilised kirjeldused stalinlike viisaastakute kangelastest, nagu Pavka Kortšagin Ostrovski romaanist *Kuidas karastus teras*, mille najal kasvatati üles terved nõukogude noorsoo põlvkonnad. Need kaks lugu osutusid omavahel sarnasteks nagu kaks tilka vett, stalinlikud viisaastakud aga paistsid sellest vaatenurgast nagu mingid fragmendid modernistlikust “paljuaastakust”.

*Sots-art'*i kunstnikud tegid oma peateemaks eeskätt selle varjatud avangardistliku narratiivi, müüdi kunstnikust kui loojast, prohvetist ja insenerist, ning püüdsid näidata, kasutades stalinliku

Stalin-stiil

ideoloogilise töötlemise võtete abi, selle müüdi sugulust nii teiste uuemaegsete kui ka mineviku müütidega, et sel moel rekonstrueerida kogu seda mütoloogilist võrgustikku, milles tänapäeva teadvus liigub. Muidugi köitis see uus pöördumine narratiivsuse poole ka kirjandusnimeste tähelepanu, keda oli juba vapustanud nii avangardistlik võitlus igasuguse jutustavuse vastu kui ka Stalini aja narratiivse esteetika kokkuvarisemine. Veidi hiljem kui kujutavas kunstis, 70. aastate lõpus ja 80-ndate algul, sugenebki terve hulk kirjandusteoseid, mis uut kultuurisituatsiooni adekvaatselt väljendavad. Siin jõuame viidata vaid mõningatele neist.

(Järgneb)

AKADEEMIA

Akadeemia on kultuuriajakiri, mis taotleb vahendada eri teadusharude tänapäevast taset ja arengut.

Akadeemia ilmub 12 korda aastas, kokku u 2700 lk.

Tellimisindeks 78 163.

Varasemad numbrid (1992 — 1–5, 7–12; 1993 — 1–4, 6–12;

1994 — 2–12; 1995 — 1,2,4–12, 1996 — 1–12 ja 1997 — 1–12) on müügil parimates raamatukauplustes, *Akadeemia* toimetuses ning neid saate tellida ka postiga, kui saadate ERA-Panka Tartus rahakaardiga *Akadeemia* arvele (nr 150123017972, kood 741) iga numbri eest 24 krooni ja *märgite lõigendile soovitud numbrid*.

Adress: *Akadeemia*, Ülikooli 21, Tartu.

Postiaadress: *Akadeemia*, Postkast 80, Postimaja, Tartu, EE–2400, Eesti/Estland/Estonia.

Tel.: +(372-7)43 13 73, +(372-7)43 11 17; faks +(372-7)43 13 73.

AKADEEMIA

An Interdisciplinary Journal for the Humanities and Sciences

Editor-in-chief: Ain Kaalep

Editors: Jaan Kangilaski, Inta Soms, Mart Orav, Jaan Isotamm, Toomas Kiho

Akadeemia is a monthly of the Estonian Writers' Union. *Akadeemia* is published 12 times a year, all in all approximately 2700 pp.

Subscription rates with postage for 1998:

USD 46, DEM 70, FIM 210, CAD 63, FRF 240, SEK 307, GBP 29, AUD 58.

Back issues for 1992 — 1-5, 7-12; 1993 — 1-4, 6-12; 1994 — 2-12;

1995 — 1,2,4-12; 1996 — 1-12; 1997 — 1-12 and single issues for 1998:

USD 4, DEM 6, FIM 17, CAD 5, FRF 20, SEK 27, GBP 3, AUD 5.

Please transfer the proceeds (for CAD: Royal Bank of Canada, Toronto, (SWIFT code) ROYCCAT2; for FIM: Merita Bank - UBF, Helsinki, UNITFIHH; for FRF: Banque Nationale De Paris SA, Paris, BNPAFRPP; for DEM: Stadtparkasse München, München, SSKMDEMM; for GBP: Midland Bank, London, MIDLGB22; for SEK: Skandinaviska Enskilda Banken, Stockholm, ESSESESS; for USD: Republic National Bank of New York, New York, BLICUS33) to ERA-Bank account (SWIFT code ERAPEE2X) for crediting the account no 150123017972 of *Ajakiri Akadeemia*, and mail the check and following notice to *Akadeemia*.

Please enter my AKADEEMIA subscription for 1998

Back issues for 1997

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12

Back issues for 1996

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12

Back issues for 1995

1	2		4	5	6	7	8	9	10	11	12

Back issues for 1994

	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12

Back issues for 1993

1	2	3	4		6	7	8	9	10	11	12

Back issues for 1992

1	2	3	4	5		7	8	9	10	11	12

Name or institution

Address

Country

Enclosed is the check totaling

Please mail to: *Akadeemia*, Postkast 80, Postimaja, Tartu,
EE-2400, Eesti/Estland/Estonia.

Phone: +(372-7)43 13 73, +(372-7)43 11 17; fax +(372-7)43 13 73.

CONTENTS

Postcommunist transition period in Estonia: Possible interpretations <i>Marju Lauristin, Peeter Vihalemm</i>	675
On political culture on the north-eastern periphery of Estonia <i>Eiki Berg, Allan Sikk</i>	702
Easter appeal for political awakening! <i>Jaan Tõnisson</i>	723
Relativism, power and philosophy <i>Alasdair MacIntyre</i>	728
Is justified true belief knowledge? <i>Edmund L. Gettier</i>	754
Knowledge <i>Scott Sturgeon</i>	758
Poetry <i>Miguel de Unamuno</i>	783
With Unamuno <i>Ilmar Vene</i>	789
Geographia Iberica <i>Rafael Machado Santiago</i>	798
The evil being in Inca religion <i>Tarmo Kulmar</i>	816
Quotation marks in the translation of the New Testament <i>Peeter Roosimaa</i>	823
Israeli kibbutz — the fulfilment of an ancient dream? <i>Maret Aronovich</i>	828
<i>Review: Resistance never stopped. Viktor Niitsoo. Vastupanu 1955–1985. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 1997 Udo Josia</i>	845
Editorial note. Summaries	848
Style Stalin. III <i>Boris Groys</i>	855

AKADEEMIA

Tellimise indeks 78163

9 770235 077702